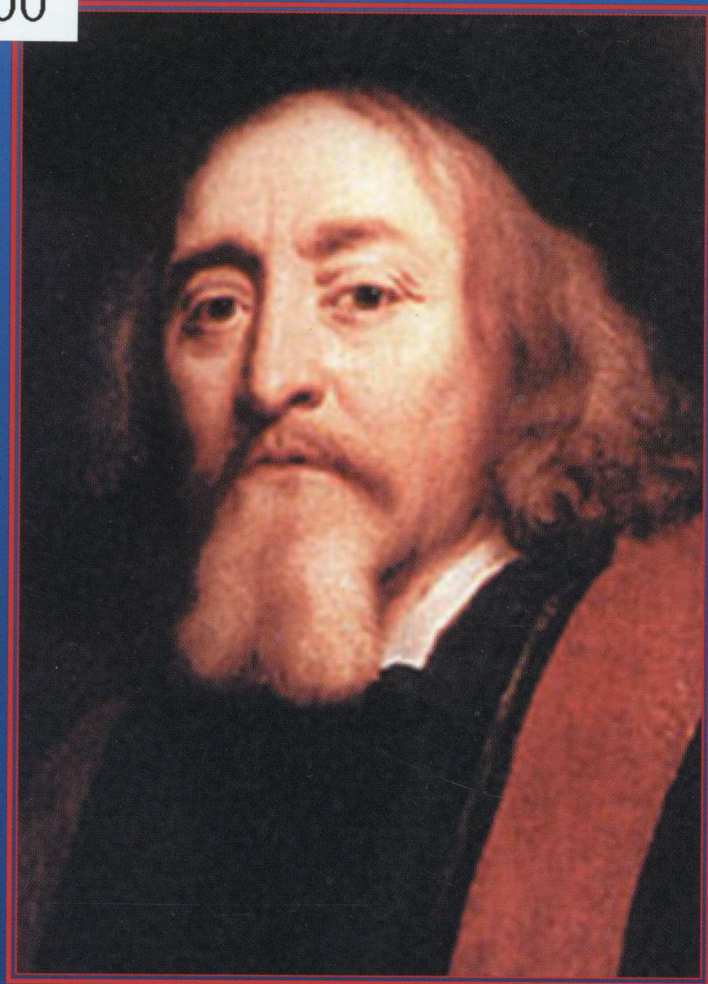


PONS STRIGONIENSIS  
FONTES

MC  
155.600



COMENIUS APOLÓGIÁJA







## COMENIUS APOLÓGIÁJA

# PONS STRIGONIENSIS

Fontes

III.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar  
Szlavisztika – Közép Európa Intézete és  
Nyugati Szláv Kulturális Kutatócsoportjának sorozata

Sorozatszerkesztő  
Käfer István

1. DOCUMENTA RUDNAYANA STRIGONIENSIA I.

2. DOCUMENTA RUDNAYANA STRIGONIENSIA II.

Rudnay-dokumentumok  
az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (Bibliotéka)  
és az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében

Rudnayho dokumenty  
vo fondoch Katedrálnej Knižnice v Ostrihome (Bibliotéka)  
a Krajinskej Széchényiho knižnice

3. COMENIUS APOLÓGIÁJA



# COMENIUS APOLÓGIÁJA

Fordította és az előszót írta

**Ősz Ferenc**



Pázmány Péter Katolikus Egyetem  
Bölcsészettudományi Kar  
Szlavisztika – Közép-Európa Intézet  
Nyugati Szláv Kulturális Kutatócsoport

Piliscsaba–Esztergom, 2005

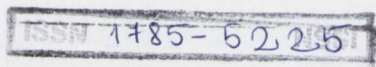
A könyv megjelenését  
az Orosz Nemzeti Könyvtár az 1669-es  
latin nyelvű kiadás filmjének rendelkezésünkre  
bocsátásával támogatta.

© Ősz Ferenc, 2005

© Pázmány Péter Katolikus Egyetem  
Bölcsészettudományi Kar, 2005

ISBN 963 9206 13 X

ISSN 1588-2322 **Hibás szám**



MC155.600



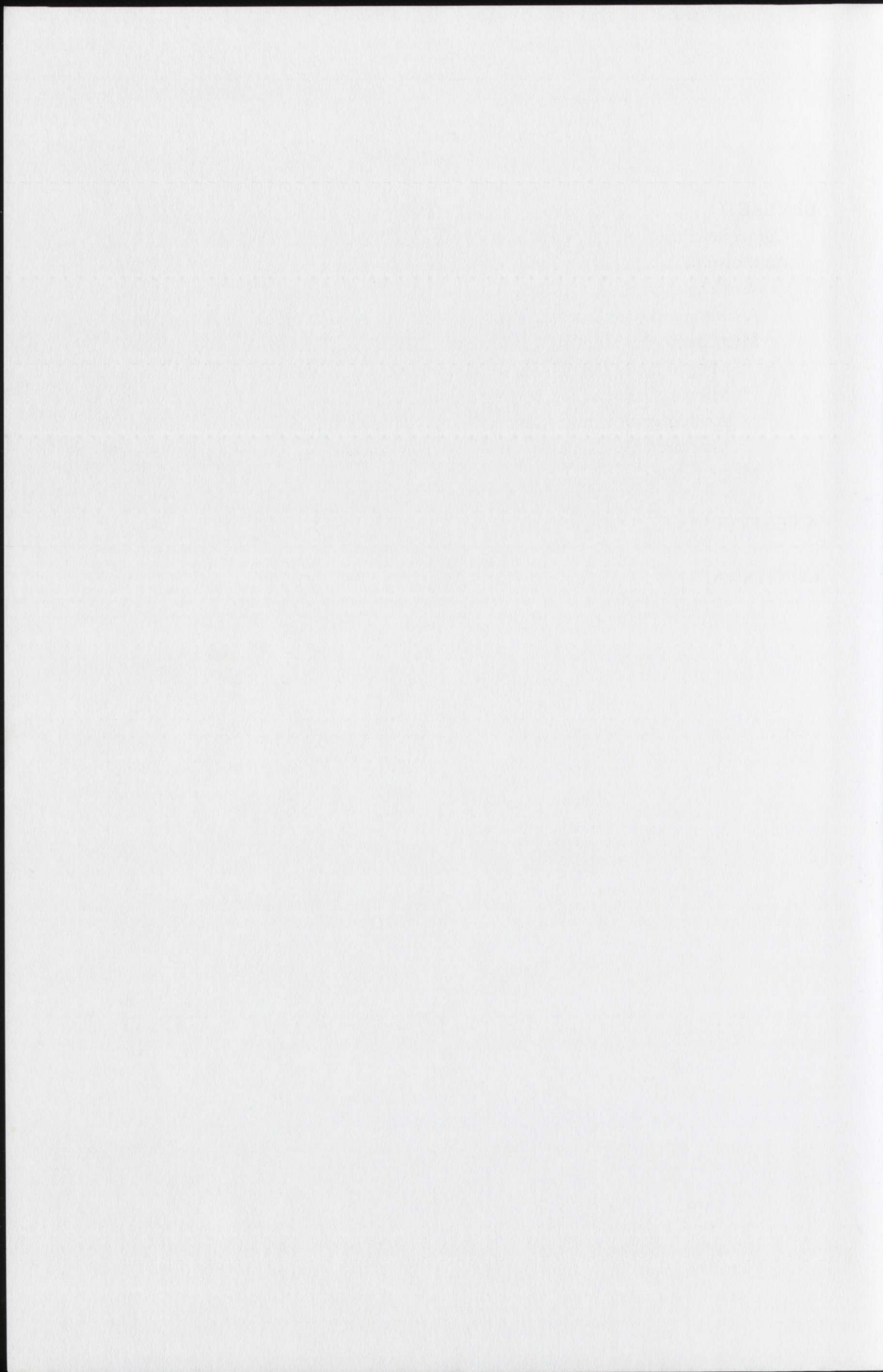
2006

Felelős kiadó Fröhlich Ida dékán  
Készült a *mondAe Kft.* nyomdájában  
Felelős vezető ifj. Nagy László



## Tartalom

BEVEZETŐ .....	7
Comenius élete .....	7
Az utolsó mű .....	11
A mű előtörténete .....	12
A <i>Continuatio</i> szerkezete .....	15
Miért nem <i>igazi</i> életrajz? .....	15
Magyarországi meghívásának körülményei .....	15
Mikuláš Drabik .....	16
A mű magyar személyiségei .....	20
Magyarországi munkásságának értékelése a műben .....	21
Megjegyzések .....	22
A TESTVÉRI INTELEM FOLYTATÁSA .....	23
CONTINUATIO .....	93





## BEVEZETŐ

### *Comenius élete*

Johannes Amos Comenius (anyanyelvén Jan Amos Komenský) 1592. március 28-án született az akkori morva–magyar határ közelében, egy Nivnice nevű kis faluban.<sup>1</sup> Nagypját Jan Segešnek hívták. Comenius apja, aki családjával együtt 1598 és 1604 között a Nivnice melletti városban, Uherský Brodban élt, már Martin Komenský néven ismert. Fiáról az első említés 1607-ből származik, ahol mint „árva Jan” szerepel. Első műveit még Jan Amos Nivnický név alatt jegyzi, és csak az 1620-as évektől használja a Jan Amos Komenský/Comenius nevet.<sup>2</sup>

A kis Jan korán árvaságra jutott: 10 évesen előbb apját, majd egy esztendővel később anyját is elveszítette. 1604-től a közeli Strážnicében nevelkedett nagynénjénél, ám 1605-ben a Morvaországban hadakozó Bocskai István hajdúi felgyújtották és kifosztották a települést – Comeniusnak menekülnie kellett, ráadásul odavesztett minden vagyona és öröksége. 1608-tól a cseh testvérek protestáns közösség přerovi iskolájának növendéke, ahonnan később a herborni „kálvinista akadémiára” küldték, ahol ekkor számos magyar diák is tanult.

Újabb fordulatot hozott Comenius életében az 1620 körüli időszak. A cseh rendek elszakadási kísérlete a Habsburg-háztól a fehérhegyi csatában (1620) kudarcot vallott. Mindazonáltal Comenius ekkor még nem emigrált: Bethlen Gábor csapatai kerítették ugyanis hatalmukba Morvaország keleti részét, ahol így továbbra is biztonságban voltak a protestáns egyházak hívei. A császári csapatokat vezető Wallenstein csak 1627-re tudta visszafoglalni ezeket a területeket. 1628 januárjáig a cseh protestánsoknak (amennyiben nem tértek át a katolikus hitre) el kellett hagyniuk az országot. Comenius hitsorsosainak egy része Felső-Magyarországra (Szokolca, Puhó, Lednice), más részük pedig (köztük a fiatal Johannes Amos) a lengyelországi Lesznó városába menekült.

Első lesznói tartózkodása alatt született az egyik leghíresebb műve, a *Ianua linguarum reserata*,<sup>3</sup> ami rövid idő alatt egész Európában ismertté tette a szerző nevét. Comenius így emlékezik erről az 1666-os amszterdami kiadás előszavában: „[...] vix uno revoluto anno (praeter Latino–Bohemicam nostram) aliquot diversae editiones (Latino–Polonica Andreae Wengerscii, Latino–Germanica Johannis Mochingeri, Latino–Anglico–Gallica Johannis Anchorani) exstarent. Quibus post Latino–Gallico–Italica Nathaelis Dhuezii et aliorum doctorum virorum opera Hungarica, Suecica, tandem et (anno 1661) Hispanica versio accesserunt. Graecam edidit Zacharias Schneiderus Lipsiae et mox Attico lepore Simonius Amsterdami. Arabicam Belga quidam Alepi in Asia hospes adornavit, quam apud ipsum conspectam suo etiam idiome populis suis loqui voluerunt Turcae, Persae,

<sup>1</sup> Comenius életének átfogó és részletes tárgyalása: BLEKESTAD, Milada, *Comenius, Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komenský*, Prága, 1969.

<sup>2</sup> POLIŠENSKÝ, Jozef V., *Comenius, Hungary and european politics in the 17th century = Comenius and Hungary. Essays*, kiad. FÖLDES Éva–MÉSZÁROS István, Budapest, 1973, 19–24.

<sup>3</sup> Az *editio princeps* 1631 márciusában Lesznó városában. Comenius későbbi kiadásoknál többször és jelentősen átdolgozta a művet.

Mongolenses, et, ut audio, Armenii iam quoque et Abissini in Africa.” (Alig telt el egy esztendő, és az én latin–cseh változatom mellett jó néhány más kiadás is született: Andreas Wengerscius latin–lengyel, Johannes Mochingerus latin–német és Johannes Anchoranus latin–angol–francia változata. Ezekhez járult később Nathael Dhuezius latin–francia–olasz fordítása, más tudós férfiak munkája révén pedig a magyar és svéd, sőt végül [1661-ben] a spanyol kiadás is megjelent. Görögül Zacharias Schneider adta ki Lipcsében, később pedig – szép attikai<sup>4</sup> nyelven – Simonius Amszterdamban. Egy Aleppóban élő holland készítette el az arab változatot: ennek hatására saját nyelvükön szeretnék népeikkel megismertetni ezt a művet a törökök, a perzsák, a mongolok és – úgy hallom – már az örmények, sőt az afrikai abesszinok is.)

A szerző (talán csak szerénységből) később a *Continuatióban*<sup>5</sup> úgy tekint vissza e műre, hogy eredetileg csak afféle „iskolai segédkönyvnek” szánta<sup>6</sup> – a siker nagysága így őt is alaposan meglepte.<sup>7</sup> Gondolatait egyre inkább a *pansophia* eszménye foglalta el, ami nem más, mint a tudományok egységes, összefüggő szemlélete, ismerete és oktatása.<sup>8</sup>

Comenius angliai (londoni) meghívásában is nagy szerepet játszott ez az eszme. Így emlékezik erről: „Történt azonban, hogy két ifjat (Daniel Erastust és Samuel Benedictust) tanulás végett Angliába küldtünk, ellátva őket a londoni lelkipásztorokhoz szóló ajánlásokkal. Útközben eljutottak egy bizonyos *Samuel Hartlib*<sup>9</sup> nevű – nemesifjak nevelésével foglalkozó – némethez, aki megkérdezte tőlük (elmondták ugyanis, hogy Lengyelországból érkeztek), ismerik-e Comenium. Igennel feleltek, sőt egyikük még azt is hozzátette, hogy közeli tanítványom volt. Mit csinál mostanában, a *Nyelvek kapujának* megjelenése után? – érdeklődött Hartlib. A *Fogalmak kapuját* írja. – válaszolták. Ugyan mi az? *Keresztény pansophiának* is lehetne mondani, mivel magában foglalja minden dolog felosztását és igazi meghatározását.”<sup>10</sup> 1641 őszén érkezett Londonba, ahol mintegy 9 hónapot töltött el. Noha eredetileg hosszabb tartózkodás volt itt kilátásban, ezáltal lehetőség az elmélyült alkotómunkára, az 1641–42-es évek szigetországi eseményei (az ír felkelés, a parlament feloszlata, a polgárháború előszele) idő előtt távozásra készítették Comenium.

Még londoni tartózkodása idején kapott meghívást Svédországba a dúsgazdag (eredetileg holland származású) kereskedőtől és fegyvergyárostól, *Ludovicus de Geert*-től. A svéd kormányzat ekkoriban alapvető oktatási reformterveket dédelgetett, amihez igyekeztek elnyerni Comenium segítségét. Személyesen is találkozott ezen ügyben *Axel*

<sup>4</sup> A klasszikus athéni görög próza (Thuküdidész, Xenophón) nyelve.

<sup>5</sup> *Continuatio admonitionis fraternae de temperando charitate zelo. Cum fideli dehortatione a Pantherina Indole & a Larvis Joh. Comenii ad S. Maresium: Pro intentione prima, minuendorum Odiorum, ampliandorumque Favorum: Aut ad trahendum finaliter obstinatos Divino et humano Iudicio*, Amsterdami, 1669. – Comenium utolsó, életrajzjellegű műve. Ezt tartalmazza kötetünk. A továbbiakban: *Continuatio*.

<sup>6</sup> *Continuatio*, 62. fejezet.

<sup>7</sup> *Continuatio*, 41. fejezet.

<sup>8</sup> *Opera Didactica Omnia* (továbbiakban: *ODO*), I. 406: „πανσοφίαν, id est plenam omnia intra se complectentem, sibique undique cohaerentem sapientiam”.

<sup>9</sup> Samuel Hartlib (1600–1662) német származású, ám 1628-tól Angliában élt: afféle kultúrmindenes, az angol művelődéstörténet fontos alakja a XVII. században.

<sup>10</sup> *Continuatio*, 47. fejezet.



*Oxenstierna* kancellárral, ám a svéd tervei csalódást jelentettek számára. Szerzőnk ugyanis a *pansophiát* tekintette elsődlegesnek (még hozzá egész életében), didaktikai műveit csak afféle „parergon”-ként kezelte – *Oxenstierna* viszont épp az iskolai munkában kérte Comenius segítségét.<sup>11</sup> Mivel az iskolareform vezetését nem vállalta el (csupán az „eszmei” segítségnyújtást), valamint a svédországi letelepedés sem vonzotta, a kancellár és de Geer akaratának megfelelően sikerült köztes megoldást találniuk, így a Svédországhoz közeli Elbing<sup>12</sup> városába költözhetett.

Az ezt követő évek (1642–1650) komoly változást hoztak Comenius életében: a *Continuatio* lapjain (71–98 fejezetek) hosszan magyarázza ezeket a szerző. Egyik sarokpontja ennek az időszaknak Comenius és Bartholomaeus Nigrinus<sup>13</sup> kapcsolata, a másik pedig a Thoruniban tartott ökumenikus, a keresztény egyházak kibékülését célzó megbeszélés. Szerzőnk egyre inkább a „világjobbító” tervei felé fordult, amelyeket egy általános műben, a *De Rerum Humanarum Emendatione Consultatio Catholica* 7 részében (*Panegersia*, *Panaugia*, *Pansophia*, *Pampaedia*, *Panglottia*, *Panorthosia*, *Pannuthesia*) kívánt összegezni. E nagy célnak tehát csupán egy részét jelenti a *pansophia*. A politikai ügyekben igen tájékozott, Európa számos fontos személyével levelezésben álló Comeniusnál feltétlenül a kor történeti összefüggéseiben kell értelmeznünk ezt a momentumot (is). Javában tartottak ekkor a vesztfáliai béketárgyalások: az előzőtt cseh protestánsok nagy várakozással tekintenek erre, csakúgy, mint korábban a 30 éves háború hadműveleteire. Helyzetük rendeződését, a hazatérés lehetőségét várták, ám keserű csalódás lett osztályrészük. R. Várkonyi Ágnes megállapítása szerint „a vesztfáliai béke a legjobb szándékok ellenére sem lett univerzális. Kimaradt belőle Közép-Európa olyan fontos országa, mint Csehország.”<sup>14</sup> Nem ítéltjük tehát el Comenius politikai tevékenységét: honfitársainak, hitsorsosainak érdekében tette, amit tett.

Svéd támogatóit kevésbé lelkesítette a *pansophia* általános eszméje, inkább az iskolai reformhoz kapcsolódó konkrét munkát kérték számon rajta. A lengyelországi ténykedései (a thorunói megbeszélésen való részvétele) sem keltettek elismerést, így természetes volt, hogy Comenius második svédországi útja már nem bizonyult sikeresnek.<sup>15</sup> Ezt súlyosbította (svéd egyházi személyiségek részéről) a kálvinizmus vádja, ami gyakorlatilag lehetetlenné tette a további magas szintű kapcsolatokat a lutheránus Svédországgal. Épp jókor érkezett tehát Rákóczi Zsigmond magyarországi meghívása,<sup>16</sup> amiről Comenius több helyen is beszámol:

– „Már elhatároztam, hogy az eddig folytatott didaktikai munkásságom után megpihenek, s e mellékes dolgoknak búcsút mondvá, a komolyabb dolgokhoz térek vissza,

<sup>11</sup> *Continuatio*, 64–65. fejezet.

<sup>12</sup> A mai Elbląg (Lengyelország).

<sup>13</sup> Bartholomaeus Nigrinus (1595–1646), eredeti nevén B. Schwartz, a Szt. Péter és Pál-templom lelkipásztora Danzigban. Barátja volt a híres költőnek, Martin Opitznak, és együtt dolgozott Comeniuszal a *pansophián*.

<sup>14</sup> R. VÁRKONYI Ágnes, *Comenius és a vesztfáliai béke = Europica varietas – Hungarica varietas*, Budapest, 1994, 64.

<sup>15</sup> KRATOCHVIL, M. V., *Comenius élete*, Bratislava, 1975, 137–141.

<sup>16</sup> Comeiust már 1645-ben hívták Magyarországra, ám ekkor még nem fogadta el az invitálást. (FINÁCZY Jenő, *Az újkori nevelés története*, Budapest, 1927, 25.)

amikor, íme, Magyarországról mind a teológusoktól, mind a fenséges Rákóczi Zsigmond úrtól (a saját és fenséges anyjának, az erdélyi fejedelem özvegyének<sup>17</sup> nevében) levelet kaptam, melyben megbeszélésre és az iskolázás megújítására vonatkozó terveim közlésére szeretettel hívnak. [...] Tehát Patakra jöttem 1650 május havában...” (Kováts Gyula fordítása)<sup>18</sup>

– „Noha láttam, hogy munkáimat hátráltatni fogja ez a hosszú utazás, nem volt szabad testvéreim akaratával szembeszegülnöm: kiváltképp, hogy közbejött egy dolog, ami erősen előmozdította ezt az elhatározást. Az előbb említett gyűlésen kézbesítettek nekem egy, hatalmas pecséttel ellátott levelet: amint ezt kinyitottuk, Rákóczy Zsigmond aláírását pillantottuk meg, aki nyájasan invitált magához Felső-Magyarországra, hogy tanácskozzak véle az iskolareformokról és a pansophikus tanulmányokról. Ehhez volt csatolva Tolnai János levele (Hartlibnek volt Angliában sok éven át barátja, ekkor pedig a híres pataki iskola rektora), tele rábeszélő érvekkel. Minthogy ezeket az enyéim közül senki sem vitatta, úgy láttam: egyformán hívnak és küldenek Magyarországra.”<sup>19</sup>

Magyarországi tartózkodása, a pataki pansophikus iskola megvalósításában eltöltött évei, a sikerek mellett a problémáktól és konfliktusoktól sem voltak mentesek: ezekről később, a *Continuatio* kapcsán lesz szó.

1654-ben, engedelmeskedve az övéi hívó szavának, miután ragyogó búcsúbeszédben értékelte a sárospataki tartózkodását,<sup>20</sup> visszatért Lesznóba. Életében ekkor egy (politikailag) igen mozgalmas szakasz következett: Lengyelország szomorú vészorszaka ez az időszak, amikor a szétesés szélére kerül az állam. A kozák felkelés, az oroszok és a svédek támadása, sőt II. Rákóczi György (Erdély pusztulását hozó) hadjárata, amihez belső zűrzavar és polgárháború járult. Comenius közvetítő szerepet játszik a protestáns hatalmak között, elsősorban a svédek iránt elkötelezett: X. Károly Gusztáv királyhoz még *panegyricus* is írt.<sup>21</sup> A lengyel ellenállók 1656 áprilisában elfoglalták és porig égették a svédek támogatott „protestáns eretnekek” fészkeként tekintett Lesznót. Comenius elmenekült a városból, ám műveinek, kéziratainak jókora része odaveszett.<sup>22</sup>

Lesznó pusztulása után, rövid bolyongást követően, Amszterdamban telepedett le, és itt is élt egészen haláláig (1670). Ez az időszak békésebb éveket hozott Comenius számára: végre zavartalanul dolgozhatott, és kiadhatta didaktikai műveit. Mindazonáltal az 1660-as években újabb támadások érték, még hozzá a holland protestáns értelmiség köréből. Ez már a *Continuatio* közvetlen előtörténete.

<sup>17</sup> Lorántffy Zsuzsanna

<sup>18</sup> *De vocatione in Hungariam brevis narratiuncula* = ODO, III, 3; Magyar fordításban: Comenius Magyarországon, szerk. Kovács Endre, Bp., 1962, 73.

<sup>19</sup> *Continuatio*, 99. fejezet.

<sup>20</sup> *Laborum scholasticorum Patakini obitorum coronis* = ODO, III, 1041–1050.

<sup>21</sup> *Panegyricus Carlo Gustavo Magno Svecorum Gothorum, Vandalorumque Regi, incruento Sarmatiae Victori, et quaquā venit, Liberatori, Pio, Felici, Augusto, Heroi Afflictis in solatia, Regibus in exemplum, nato*, 1655.

<sup>22</sup> Egykori tanítványa, N. Arnold, később azzal vádolta Comeniust, hogy ő okozta Lesznó pusztulását. *Comenius' självbiografi*, kiad. BLEKASTAD, M., Stockholm, 1975, 24; vö. R. VÁRKONYI, i. m., 72.



## Az utolsó mű

1913-ban a híres Comenius-kutató, Jan Kvačala<sup>23</sup> a szentpétervári Saltykov-Sčedrin könyvtárban egy addig ismeretlen Comenius-műre bukkant, ami a *Continuatio admonitionis fraternae de temperando charitate zelo. Cum fideli dehortatione a Pantherina Indole & a Larvis Joh. Comenii ad S. Maresium: Pro intentione prima, minuendorum Odiorum, ampliandorumque Favorum: Aut ad trahendum finaliter obstinatos Divino et humano Iudicio* (Amsterdami 1669) címet viseli. Az (ez idáig ismert) egyetlen ránk maradt példány hiányos, ugyanis a 128-ik fejezet után a szöveg megszakad. Az utolsó lap alján még olvasható a „129 Ve-” őrszó, ám a folytatás hiányzik.

A mű írását Comenius még 1669 nyarán elkezdte, ám – ahogy arról a 70. fejezetben beszámol – a szeptember 19-én támadt súlyos betegség miatt félbe kellett hagynia. Csak 1670 januárjától folytathatta a munkát. Az akkori szokásoknak megfelelően az anyag folyamatosan került nyomdába: így bizony könnyen előfordult, hogy egy nyomtatásba adott könyv végül befejezetlen maradt. A legtöbb kutató azt feltételezi, hogy Comenius halálával (1670. november 15.) szakadt meg az (okafogyottá vált) mű nyomtatása.<sup>24</sup> Az ezt követő évtizedek pedig igen nehéz sorsot hoztak Johannes Amos hagyatékára: A *de Geers* család anyagi nehézségei miatt Comenius kéziratának rendezését csak 1675 után kezdhette meg Oxfordban a feladattal (még a mester által) megbízott P. Hartmann és Chr. Nigrinus. Ám végül csak a *Consultatiót* publikálták,<sup>25</sup> azt is csak igen kevés példányban. További nehézséget jelentett, hogy I. Lipót ügynökei folyamatosan járták Európát, összevásárolták és megsemmisítették Comenius műveit, aminek leginkább a kis példányszám-ban kikerült iratok (a *Continuatio*?) estek áldozatul (szerencsére a didaktikai munkák ekkor már olyan sok példányban léteztek, hogy sikertelen maradt e törekvés).

Kvačala, akinek egyébként már 1901 óta sejtése volt a *Continuatio* létezéséről,<sup>26</sup> a műnek csupán az életrajzi visszaemlékezéseket tartalmazó, 39–128 fejezeteit adta ki (*Acta Comeniana* 3, 1913), azokat is mindenféle kommentár nélkül. Eleve nem tarthat-

<sup>23</sup> „Kvacsala János történetíró, szül. Petrovácon (Bács-Bodrog) 1862. febr. 9. Középiskolai tanulmányait a szarvasi ev. gimnáziumban, teológiai és bölcsészeti tanulmányait a pozsonyi teológiai akadémián, illetőleg a pozsonyi kir. jogakadémián, továbbá a lipcsei egyetemen végezte. Középiskolai tanári oklevelet szerezvén, 1886–93. a pozsonyi ev. liceumnál működött. A szünidőkben bejárta Németországot, Angliát, Hollandiát, mindenütt Comeniusra vonatkozó adatokat kutatva. E mellett szorgalmasan gyűjtögette a külföldi levéltárakban a magyar vonatkozású kéziratokat, melyeket a Századokban, Történelmi Tárbán közölt. Comenius születésének 300-ik évfordulója alkalmával egy vaskos kötetben értékesítette Comeniusra vonatkozó tanulmányait német nyelven. 1893. a jurjevi (hajdan dorpati) orosz csász. egyetemhez hívták meg az egyháztörténelem ny. r. tanárának. Tudományos kutatás céljából tett utazásainak eredményéről beszámol egy felolvasásban: Kurzer Bericht über meine Forschungsreisen (*Acta et commentationes Imp. universitatis Juriviensis*, 1895).” (forrás: Pallas Lexikona)

<sup>24</sup> KVAČALA, J., *Archiv pro badání o životě a spisech Jana Amose Komenského* (A továbbiakban: *Acta Comeniana*), 3(1913) 7; BLEKASTAD, 1975, 29.

<sup>25</sup> *De Rerum Humanarum Emendatione Consultatio Catholica*. Ma leginkább *Consultatio* néven ismert. Maga Comenius is fő művének tekintette. 7 részből áll: *Panegersia*, *Panaugia*, *Pansophia*, *Pampaedia*, *Panglottia*, *Panorthosia*, *Pannuthesia*, amelyek afféle széles foglalatát adják az eljövendő szép új világnak.

<sup>26</sup> KVAČALA, J., *Acta Comeniana* 3(1913), 6.



juk helyesnek egy – addig ismeretlen – mű részleges kiadását: a *Continuatio* esetében pedig – ahogy azt Franz Hofmann megállapítja<sup>27</sup> – az olvasót épp a mű háttérével, tágabb kontextusával kapcsolatban hagyja tájékozatlanul a kiadás, így maguk az életrajzi részek válnak félreérthetővé.

A hiányzó (1–38) fejezetek, valamint a mű bevezetése csak 1961-ben jelent meg Antonin Škarka gondozásában és kommentárjaival.<sup>28</sup>

A *Continuatio*óra gyakorlatilag Comenius önéletrajzáként hivatkoznak,<sup>29</sup> sőt az amszterdami kiadás máig egyetlen ismert példányának fotómásolata (svéd és angol nyelvű fordítással) is ezzel a címmel jelent meg (*Comenius' självbiografi*, Stockholm, 1975. [a fordítás és a bevezetés Milada Blekastad munkája]).

Ámde a műben szereplő önéletírás nincs teljesen összhangban Comenius – munkái és levelei alapján megismerhető – életrajzi adataival. Adódik tehát a kérdés: mivel magyarázhatjuk az idős mester „elhallgatásait”?

A magyarázathoz elengedhetetlenül szükséges, hogy a comeniusi életút és életmű teljessége felől értelmezzük a *Continuatiót*, tehát ismernünk kell az „előtörténetét”, keletkezésének körülményeit, megírásának motívumait.

### A mű előtörténete

Comenius életének utolsó, amszterdami szakasza (1656–1670) koránt sem volt viharoktól mentes, békés öregkor.

Az 1660-as évek végén nagy vitába keveredett korábbi támogatójával, Samuel Maresiusszal,<sup>30</sup> aki ekkoriban a groningeni egyetemen a teológia professzoraként működött. Eleinte nagyra értékelte Comeniust, ám később komoly ellentét alakult ki köztük annak khiliasmusa<sup>31</sup> miatt.

A vita távolabbi előzménye az volt, hogy Comenius 1656-ban fontolgatta Ch. Kotter, Ch. Poniatovska és M. Drabik jóslatainak latin nyelvű kiadását. A művet véleményezésre elküldte több közeli ismerősének, köztük Nicolaus Arnold franekeri teológiai professzornak, aki ellenezte a megjelentetést. Ennek ellenére Comenius – noha név nélkül – mégis kiadta ezeket: a jóslatok kemény hangon jövendölik a pápaság (Meretrix Baby-

<sup>27</sup> HOFMANN, F., *Autobiographie als Apologie. Bemerkungen zur Lebensbeschreibung des J. A. Comenius in Continuatio admonitionis fraternae Joh. Comenii ... ad S. Maresium*, Acta Comeniana 10(1993), 89–99.

<sup>28</sup> Acta Comeniana 20(1961), 1–31; Škarka arról is beszámol, hogy Kvačala töredékes kiadása miatt, sokáig elveszettnek hitték a mű első részét is.

<sup>29</sup> Kratochvíl egész művében így tekint rá. (KRATOCHVÍL, 1975.)

<sup>30</sup> Samuel Maresius (1599–1673) francia származású (eredeti neve des Marets) filozófus és teológus.

<sup>31</sup> A khiliasmus a görög χίλια (sc. ἔτη) szóból származik. A tan Krisztus 1000 éves földi uralmát és birodalmát hirdeti (alapja Jel 20,1–7). Történetéből számunkra a XVI–XVII. századi protestantizmust érintő részek fontosak, ahol is két irányzat figyelhető meg. Az ún. „praemillenniarismus” és a „postmillenniarismus”: az előbbi szerint az 1000 éves földi birodalom megelőzi Krisztus eljövetelét, míg az utóbbi szerint csak ez után jön létre. A protestáns hatalmak sikerei hatására kap erőre a praemillenniarismus, és ez az eszme olvasható ki a *Continuatio* 67–68. fejezetéből (Comenius és Oxenstierna vitája). Európán belül a khiliasmus leginkább a puritánoknál, a francia hugenottáknál és a holland kálvinistáknál jelentkezett.

lonica) és a Habsburg-ház (Bestia) bukását,<sup>32</sup> ezáltal Krisztus új országának eljövételét. A mű – noha egyesek, például S. Hartlib, pozitívan fogadták<sup>33</sup> – szélsőséges hangvétele miatt még a protestáns körökben is megütközést keltett. (A kiadás ténye mögött – noha a bevezetőben hosszan ecseteli vívódását – nyilvánvalóan a remény fellángolását kell keresnünk: meghalt ugyanis III. Ferdinánd, II. Rákóczi György pedig szövetségben a svéd királlyal végre megindította Lengyelország elleni támadását. Nem véletlen tehát a címdoldal dátumozása: *Anno incohanda liberationis MDCLVII*.)

Arnold ez ellen indított támadást 1658-ban, *Antibidellus* címen, ami gúnyos utalás arra, hogy Comenius *Adjunctus*-nak nevezi magát a *Lux in tenebris*-ben. Meg kell jegyezni, hogy Arnold kikérte Maresius véleményét is, aki elítélte a jóslatokat és messzemenőig egyetértett az *Antibidellus* tartalmával.<sup>34</sup> A támadást válasz, majd viszontválasz követte: a vita hevében Arnold komolyan megsértette egykori tanítóját, Comenius.<sup>35</sup> Felindultsága érthető: úgy érezte – tegyük hozzá, jogosan –, a jóslatok kiadása árt a protestánsok ügyének.<sup>36</sup>

1659-ben Maresius is megjelentetett egy vitairatot *Videntes* címen, ami a már említett (Kotter, Poniatovska és Drabik nevéhez fűződő) jóslatokat kritizálta. Erre Comenius az *Admonitio fraterna ad Sam. Maresium de zelo sine scientia et charitate* (1659) címen válaszolt.

Mivel az események nem igazolták a jóslatokat, Comenius támadások keresztüztüzébe került. Már 1659-ben, a *Historia revelationum Christophori Kotteri, Christianae Poniatoviae, Nicolai Drabicii* címet viselő írásában magyarázni próbálta saját indítékait. Védekezésének egyik sarokpontja, hogy az ószövetségi próféciaák körülményei, a próféták származása, személyük, fogadtatásuk – mint analógiák – mind-mind arra mutattak, hogy ezek a kinyilatkoztatások isteni eredetűek. Comenius megemlíti, hogy ő maga is sokáig hezitált, sőt kételkedett bennük, ám végül nem merte magára venni a vétek terhét, hogy olyan lesz, mint az Ószövetség zsidó népe, akik nem hallgattak a prófétáikra.

<sup>32</sup> A későbbi *Lux e tenebris* (1665) előszavában így ír erről: „Durissima hic nuntiari Austriacae Domui, Papaeque Romano, certum est totalem nempe interitum: huic ut Meretrici Babylonicae, illi ut Bestiae meretricis gerariae.”

<sup>33</sup> NAGY Levente, *Zrinyi és Erdély*, Budapest, 2003, 60.

<sup>34</sup> KVACSALA János, *A XVII. századbeli Chiliasmus történetéhez*, *Protestáns Szemle* 3(1890), 428–450.

<sup>35</sup> Például azt állította, hogy a *Panegyricus Carlo Gustavo Magno Svecorum Gothorum, Vandalorumque Regi, incruento Sarmatiae Victori, et quaqua venit, Liberatori, Pio, Felici, Augusto, Heroi Afflictis in solatia, Regibus in exemplum, nato*. (1655) című iratával Comenius okozta a protestáns Lesznó pusztulását és számos ember halálát.

<sup>36</sup> Maga Comenius így tekint vissza e kiadásra az 1659-es *Historia revelationum* előszavában: „Prodiit ante biennium (quamquam non ad publicum, sed ad communicandum amicis) sub titulo LUX IN TENEBRIS, trium Propheticonum voluminum syntagma. Quod mea prodiisse cura quia non nulli sciebant, alii ex stylo (vel undecunque) conjectabant, factum est ut non de Libro solum illo, sed et de me Editore, lata fuerint judicia varia: aliis quidem factum hoc tamquam pium laudantibus, aliis ut rem undique periculosam serio improbantibus, aliis imprudentiam in eo meam admirantibus, et quod sic aliis meis scriptis incommodaturus essem metuentibus.” (Megjelent két évvel ezelőtt [ámbar nem a nyilvánosság, hanem csak a barátaim számára] e három prófétai kötet gyűjteménye, *Fény a sötétségben*. Mivel néhányan tudták, hogy az én gondozásomban látott napvilágot, mások pedig a stílus [vagy más egyéb] alapján következtettek erre, nem csupán a könyvről, hanem rólam, a kiadóról hoztak mindenféle ítéletet: egyesek dicsérték mint jámbor cselekedetet, mások mint veszélyeket rejtő dologot, komolyan kifogásolták és voltak, akik értetlenkedtek ebbéli ostobaságom felett, attól tartottak, hogy a többi művem is efféle lesz.)



Mégis megengedi saját tévedésének lehetőségét: „Hoc accidentarium est, aequè ut fuit Tertulliano Prophetissas quasdam (non agnitas ab aliis) secuto, et Bernardo, qui Hildegardis suscepit causam. Si illi (tantae Ecclesiae lumina) errarunt, et ego cum illis, venalis erit error ad palinodiam parato, si error fuisse patuerit.” (Bizony előfordulhat, úgy, ahogy Tertullianusszal is megtörtént, mikor hitelt adott néhány [mások által is elfogadott] prófétának<sup>37</sup> vagy Bernátnál,<sup>38</sup> aki Hildegardot<sup>39</sup> támogatta. Ha ők [micsoda csillagai az Egyháznak!] tévedtek, ahogy én is velük együtt, meg lehet bocsátani ezt a tévedést, ha kész vagyok a visszakozásra, már amennyiben kiderül, hogy valóban tévedtem.)<sup>40</sup>

1665-ben Comenius újra kiadta a jóslatokat<sup>41</sup> *Lux e tenebris* címen, sőt 1666-ban még egy díszkiadást is készíttetett XIV. Lajos francia király számára, Kvacsala szerint<sup>42</sup> éppen ez készítette újabb támadásra Samuel Maresiust.

Maresius egyik tanítványa 1669 januárjában tartotta a khiliasmus ellen írott disszertációjának (ami a korabeli szokások szerint valójában mesterének volt a műve) nyilvános védését. Ebben megnevezte a khiliasmus három legjelentősebb hirdetőjét: Peter Serrariust,<sup>43</sup> Jean de Labadie-t<sup>44</sup> és Comeniust. Mindezt a *Panorthosia* egyes részei alapján állította Comeniusról, aki csak véletlenül értesült erről a disszertációról – ám nem késlekedett a válasszal: *De zelo sine scientia et charitate admonitio fraterna J. A. Comenii ad Samuelem Maresium prominuendis odiis et ampliandis favoribus*. Maresius erre az *Antirrheticus, sive defensio pii zeli pro retinenda recepta in ecclesiis reformatis doctrina, praesertim adversus chiliastas et fanaticos; contra Joh. A. Comenii fanatici zelum amarum, scientia et conscientia destitutum* című írásával felelt, ami jó-részt személyeskedő támadás Comenius ellen. (Hazug szélhámosnak állítja be, aki becsapta egész Európát.) Comenius ekkor (1669 nyarán) Hollandia rendjeinél jelentette fel Maresiust, ám keresetét arra hivatkozva utasították el, hogy „Comenius non sit civis, nec in functione publica constitutus”. (Comenius nem polgárunk és közhivatalt sem tölt be.)<sup>45</sup>

Ekkor, tehát 1669 nyarának végén, kezdte válaszul írni a *Continuatio admonitionis fraternae* című munkáját, amiben – épp a személyét, életútját ért támadás miatt – *apologetikus* célból idézi fel életének alakulását.

<sup>37</sup> Priscilla és Maximilla (montanizmus).

<sup>38</sup> Clairvaux-i Szt. Bernát (1090–1153)

<sup>39</sup> Bingeni Szt. Hildegard (1098–1179)

<sup>40</sup> *Historia revelationum*, 14.

<sup>41</sup> 1665 körül a török előretörése, valamint Anglia és Hollandia háborúja adott újra aktualitást a jóslatoknak.

<sup>42</sup> KVACSALA, 1890, 442.

<sup>43</sup> Peter Serrarius (1600–1669)

<sup>44</sup> Jean de Labadie (1610–1674) francia származású jezsuita teológus és filozófus, aki 1635-ben kilépett rendjéből. Ezután világi papként szolgált Párizsban és Amiens-ben, majd 1650 körül áttért a protestánsokhoz. Hollandiában alapított saját *quietista* (az eretnek tan lényege a lélek teljes passzivitása Isten előtt, az egyéniség teljes feloldódása az isteni szeretetben) szektát, ami az egyszerűséget, valamint a gyermek- és vagyonközösséget preferálta.

<sup>45</sup> *Continuatio*, praef.



## *A Continuatio szerkezete*

A mű első része (1–38 fejezet) a Szentírásból és az egyházatyáktól vett érvekkel próbálja cáfolni Maresius állításait. Számunkra sokkal érdekesebb a második rész (39–128), amelyben (saját naplói alapján),<sup>46</sup> Maresius vádjaival szemben védekezve, áttekinti saját életét (legalábbis annak egy részét, 1628-tól 1657-ig).

Az értelmezés szempontjából *kulcsfontosságú* a két részt összekapcsoló 38. fejezet, ahol ezen „önéletrajz” megírásának okát és célját tárja elénk Comenius: „Mivel e csúf álarc meghatározását az én – úgymond – minden hájjal megkent és ravaszul bölcselkedő ígéreteimre építetted fel, amelyekkel becsaptam a világot, és annyi éven át, a föld oly sok országában végeztem szemfényvesztéseimet, kikényszerítéd belőlem viselt dolgom történeti előadását úgy, ahogy azok ismeretesek Isten, az ő angyalai, és sok földi hívő – mint tanúim – előtt. Fel fogom hát olvasni ezeket naplóimból, lehetőség szerint röviden, abban a stílusban, amit én – Krisztus tanítványa – égi mesteremtől tanultam: Az igen: igen, a nem: nem.”<sup>47</sup>

Ennek fényében kijelenthetjük, hogy jogosan kifogásolta Škarka Kvačalának a mű „kiadásánál” alkalmazott módszerét. Már a szöveg csonkított megjelentetése is alig védhető döntés, a 38. fejezet elhagyása azonban félreértések forrásává tette e kiadást. Életrajzként kezelték, de a nyilvánvaló csúsztatások, elhallgatások magyarázata komoly fejtörést okozott a kutatóknak: éppen az apologetikus célzat adja a megoldás kulcsát.

Tehát a mű vizsgálatánál nem szabad megfélemednünk arról, hogy milyen célból készült. Igen tanulságos tehát megvizsgálni és összevetni a *Continuatio* egyes részeit Comenius életének egyéb forrásaival (praefatiók, levelek, kortársaktól vett információk). Főleg annak megállapítása szükséges, hogy milyen (egyébíránt fontos) részleteket hallgat el saját életútjából, és mi indokol(hat)ja ezt az egyes esetekben.

## *Miért nem igazi életrajz?*

Comenius magyarországi tartózkodását meglehetősen jól ismerjük, főleg az itt készült művei (és azok praefatiói) alapján.<sup>48</sup> Éppen ezért a *Continuatio* olyan szempontból (is) érdekes számunkra, hogy az idős, 77 éves Johannes Amos milyen epizódokat tárgyal benne részletesen, és miket borít a hallgatás jótékony csöndjével.

## *Magyarországi meghívásának körülményei*

Maresius egyik fő vádja Comenius ellen a kapzsiság volt, az, hogy nagy összegekért adta el magát Európa hatalmasságainak. Ez vonatkozott magyarországi tartózkodására is.

<sup>46</sup> Comenius naplói, néhány töredéktől eltekintve, nem maradtak ránk.

<sup>47</sup> *Continuatio*, 38. fejezet.

<sup>48</sup> *ODO*, III.

A vád ellen nem volt egyszerű védekeznie, hiszen Sárospatakon háromszor akkora fizetést kapott, mint kollégái.<sup>49</sup> Ráadásul Rákóczi Zsigmond és Lorántffy Zsuzsanna meghívását csak azzal a kikötéssel fogadta el, hogy a fejedelmi család biztosítja a bőséges anyagi erőforrásokat a pataki iskola terveihez.<sup>50</sup>

A *Continuatió*ban ezzel szemben arra helyezi a hangsúlyt, hogy a magyarok afféle „kultúrmessiasásként” várták, könyörögtek hozzá, hogy szabadítsa meg őket barbárságukból: „A leggyakrabban használt fordulatuk ez volt: *Jöjj, szabadíts meg minket a barbárságtól!* Mikor én csodálkozva azt találtam mondani, hogy e nép között egyszerű erkölcsöket tapasztaltam, nem pedig barbárságot, így felelt egyikőjük (egy nemes férfiú, a fejedelem tanácsosa): Ha harminc évvel korábban jöttél volna, szkíta mocskot (Scyticismi squalorem) találsz itt, ám Alstedt, Piscator és Bisterfeld urak ennek nagy részét már eltakarították: ami még maradt, neked kellene lemosnod!”<sup>51</sup> „... vonzódtam is ehhez, az irántam oly jóindulatú nemzethez, amely betegségeinek orvosául (ugyanis felismerte őket és meg akart szabadulni tőlük) akart magához fogadni. Krisztus azon szavai is eszembe jutottak, hogy *Nem az egészségeseknek van szükségük orvosra, hanem a betegeknek.* (Mt 9, 12)”<sup>52</sup>

A másik fontos motívum, amit Magyarországra jövetelének okaként kiemel, a körülmények sajátos alakulása. A *Continuatio* 95–99. fejezeteit olvasva világos lesz előttünk Comenius apologetikus módszere: részletesen magyarázza döntésének hátterét, miközben épp az egyik legfontosabb tényezőt „felejt el” megemlíteni. Tudjuk, hogy indulása előtt Comenius nagyobb összeget helyezett letétbe a lesznói zsidóknál: kizárható, hogy pusztán anyagi megfontolások miatt fogadta el a Rákócziak meghívását. A okok között talán épp a legfontosabbat hallgatja el a *Continuatió*ban: a politikai háttér bizonyos részleteit, saját elképzelését a Rákócziak szerepéről.

### Mikuláš Drabik

Elhatározásában, hogy Sárospatakra költözik, döntő szerepet játszott találkozása egykori iskolatársával,<sup>53</sup> a „próféta” Mikuláš Drabikkal. Drabik már 1643-ban küldött jóslatokat Comeniusnak, sőt e jóslatokban éppen Comenius az egyik fontos szereplő: „(Deus

<sup>49</sup> KÖDÖBÖCZ József, *Comenius fizetése Sárospatakon*, Sárospatak, 1999, (Bibliotheca Comeniana, 8), 39–40.

<sup>50</sup> *Comenius Magyarországon*, 76.; Ezt az elvárást igazolja a *De vocatione in Hungariam brevis narratiuncula* (ODO, III. 9–15.) IV. és V. fejezete, ahol komoly ráfordítást igénylő körülményeket kíván meg a pataki iskolától (megfelelő számú tanár, saját nyomda stb.).

<sup>51</sup> *Continuatio*, 103. fejezet.

<sup>52</sup> *Continuatio*, 104. fejezet.

<sup>53</sup> A *Historia revelationum*ban (1659, 138.) így ír erről: „Notus mihi a puero erat Drabicius, quippe in schola illi patria, Strasnici [...] condiscipulus, me licet quinquennio maior. [...] Exinde quid illo fieret ignoraban, nec dicere habeo, ad annum usque 1616. Ubi Synodo generali (a Moravis, Bohemis, Polonisque Zeravicii celebrata) me et illum una die (26 Aprili) sacro Ministerio (cum aliis 25) initiari.” (Gyermekkoromtól ismertem ezt a Drabikot, ugyanis otthon, a szárnicei iskolában tanulótársam volt, noha 5 évvel idősebb nálam. [...] Hogy utána mi lett vele, arról nem tudtam, egészen 1616-ig, amikor is őt és engem [25 társunkkal együtt] ugyanazon a napon [április 26-án] avattak lelkésszé.)



dixit:) Tu quod scribere cogitasti ad **Amosum**, mittereque illa quae ego revelavi tibi, fac ita. Et scribe, ut illa expandat, conferendo cum aliis quae ille scit esse profecta ex ore meo: neque testimonium aliud quam secundum veritatem dabit. Fac autem simul sciat, non esse voluntatem meam ut alienis Nationibus, sed Patriae suae, consecret ministeria sua.” (Így szólt az Úr: Tégy úgy, amint kigondoltad, hogy megírod Amosnak és elküldöd mindazt, amit feltártam előtted. Írd meg azt is, hogy hozza nyilvánosságra ezeket, összevetve mindazzal, amiről tudja, hogy az én számból származik: ki fog derülni számára, hogy igazak. Hozd tudomására azt is, hogy akaratom ellen cselekszik, ha más nemzetek és nem a saját hazája javára áldozza szolgálatait.)<sup>54</sup> 1647-ben pedig egyenesen Comenius Magyarországra hívásáról szól a jóslat: „Et respondit mihi Dominus dicens: Quod Princeps<sup>55</sup> mortuus sit, ne mirere. Noluit sequi consilia mea, sua sequutus. Transferam honoris coronam, quam decreveram illi, in filium ejus Sigismundum, si per vias meas ambulabit integre: nam et ipse Rakoci est. Malum a me super Domum Austriacam veniet. J. A. C.<sup>56</sup> adducam in hanc Terram, cui tu haec tua trades.” (Az Úr pedig ezt válaszolta nekem: Ne csodálkozz azon, hogy meghalt a fejedelem. Nem akarta az én tanácsaimat követni, a sajátját követte. A méltóság koronáját pedig, amit neki szántam, fiának, Zsigmondnak juttatom, amennyiben szilárdan kitart az én útjaimon: hiszen ő is Rákóczi. Csapást küldök majd az Ausztriai Házra. Elvezetem Comenium erre a földre, neki add majd át e szavakat.)<sup>57</sup>

Első magyarországi útja során (1650 tavasza) Puhón találkozott Drabikkal és jóslataival is megismerkedett, amelyekben Rákóczi Zsigmond mint jövődő király, a Habsburgok hatalmának megtörője szerepelt: általa lesz egykor lehetőségük a cseh száműzötteknek visszatérni hazájukba.<sup>58</sup> Comenium – saját bevallása szerint is – komolyan inspirálta Drabik e döntésében,<sup>59</sup> Rákóczi Zsigmond iránt (éppen Drabik hatására) táplált véleményeiről pedig jó képet kaphatunk egyik (névtelenül publikált) művéből, ami a *Sermo*

<sup>54</sup> (*Lux e tenebris*, II, 23. [Rev. XIV. 2. Julij. 1643.]) KVACSALA J., *Comenius és a Rákóczyak*, Budapesti szemle, 1889, 113–150.

<sup>55</sup> I. Rákóczi György

<sup>56</sup> Johannem Amosum Comenium

<sup>57</sup> *Lux in tenebris*, III, 42. [Rev. XLI. 5. Novemb.]

<sup>58</sup> Az eseményről a *Lux e tenebris* lapjain számol be részletesen (III, 49.): „Ecce autem exeuntem me illorum unus, Nicolaus Drabicus, comitatur, impense ut propositum ne mutem orans. Quaesivi quid praeceteris sua interesset, ut prae ceteris tam instaret? Respondit, quia te in Sigismundi Racoci notitiam venire opto. Quare id? Ille, ceu invitatus et effari verecundans, tandem: quia ille Rex erit. Ego consistens, illumque intuitus: Quid mi Frater audio? Nondum tu a somniis tuis evigilasti? [...] Dixi ergo: Patri prius Coronam offerebas, ea spe delusus ad filium iam ibis? Vide per Deum, quid agas, ludificareque te et alios desiste. [...] Erumperunt Viro lacrymae [...] Ille Deum testem invocat. [...] Attonitus ergo chartas illas recipio.” Erdemes összevetni mindezt a *Continuatio* 102. fejezetével, ahonnan pontosan ez a jelenet hiányzik.

<sup>59</sup> Mikuláš Drabikról bővebben lásd KVACSALA J., *Egy álprófeta a XVII. században*, Századok 1889, 745–766; KVACSALA J., *A XVII. századi chiliasmus történetéhez*, Protestáns Szemle 1890, 428–450; BÁN I., *Comenius és a magyar szellemi élet*, Pedagógiai Szemle 8(1958), 928–938; PÉTER K., *Drabik Miklós, a lehotkai próféta*, Világosság 1977, 36–41; R. VÁRKONYI Á., *i. m.*, 62–75; NÉMETH S. K., *Comenius elfelejtett propagandistái: Johann Jakob Redinger és Christian Hoburg*, ItK 1–2(1997), 1–15.



*secretus Nathanis ad Davidem* címet viseli.<sup>60</sup> Zsigmond halála után az erdélyi fejedelem, II. Rákóczi György volt a próféta favoritja, jövődöléseit Comenius latin fordításban küldte el Rákóczi bizalmas emberéhez, Mednyánszky Jónáshoz.

Meg kell említeni, hogy 1652-ig elsősorban Bisterfeld, Lorántffy Zsuzsanna, valamint Medgyesi Pál miatt, akik veszélyes szemfényvesztésnek tartották e jóslatokat, nem jutottak Drabik művei II. Rákóczi György elé. Meglehet a jóslatokkal éppen Comenius tekintélyének hatására kezd foglalkozni a fejedelem. Klobusitzky és Mednyánszky voltak leginkább Comenius oldalán a jóslatok jelentőségének kérdésében. Klobusitzky intézte el, hogy Kemény János (a fejedelem tanácsosa) útján a jóslatok latin fordítása Rákóczi György kezébe jusson.<sup>61</sup> Bisterfeld, akinek szavára hallgatott a fejedelem, haláláig, 1655-ig hatékonyan akadályozta, hogy komolyan vegye Rákóczi e jóslatokat. A jóslatokban szerepelt, hogy a törökök megtérítése érdekében le kell a nyelvükre fordítani a Bibliát; ezt Comenius is szorgalmazta Lorántffy Zsuzsanna előtt, ám mindhiába: „Non defuissent utique occasiones in tanta Turcarum vicinitate, et quia typos Arabicos domi habebamus, in erecta nuper a defuncto Principe Typographica Officina: sed loqui ea de re frustra tentatum est eo loci, ubi his fides negabatur, ubi metalli amor omnibus ante habetur. Aliis ergo servatus fuit honor iste.” (A török közelsége miatt nem az alkalom hiányzott erre. Ráadásul arab betűink is voltak otthon, az elhunyt fejedelem<sup>62</sup> által nemrég alapított nyomdában. Ám mindhiába próbálkoztunk szóba hozni ezt az ügyet ott, ahol nem hittek ennek sikerében, ahol a pénz szeretete uralkodik minden fölött. Tehát másokra maradt ez a dicsőség.)<sup>63</sup> Comenius e szavaiban keserűség, csalódottság érezhető. Másrészről az Erdély ingatag helyzetét jól ismerő Lorántffy Zsuzsanna politikai józansága – a későbbi események ismeretében – érthető, sőt dicséretes. Mivel a jóslatok ekkor sem teljesültek, a fejedelem keserű szájjal osztotta meg ebbéli tapasztalatait Mednyánszkyval: „Az Cseh ember látási hogj revelationes Divinae sint nem hihettyük, holot sokakban többire mindenekben ellenkező dolgok találtattak, és in effectum nem mentek.” (1654. augusztus 24.)<sup>64</sup> Abban a kérdésben, hogy ezek a jóslatok mennyiben voltak hatással II. Rákóczi György döntéseire, egyértelmű kijelentések aligha tehetők. A fejedelemről monográfiát író Szilágyi Sándor tárgyalja, miképpen közvetítette Comenius Drabik jóslatait előbb Zsigmond, majd annak halála után Rákóczi György felé. Noha György leginkább anyja, majd Kemény János és Bisterfeld tanácsaira támaszkodott, mint „absolutus” uralkodótól, nem vitathatjuk el tőle az önállóságot. Szilágyi szerint épp Comenius tekintélye okozta azt, hogy Drabik – politikai realitásokat tekintve – kockázatos jóslataival magas szinten foglalkoztak a fejedelmi udvarban. A szerző megállapítása, hogy „Csak úgy, mint Comen, a különben száraz, hideg s egészben véve gyakorlatias gondolkodású Rákóczy is, e pontban idealista volt – mondhatni, ő volt az utolsó protestans fejedelem, ki egész politikai

<sup>60</sup> *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, IV, 1905, 128–143.

<sup>61</sup> *Lux e tenebris*, III, 124–126 és *Historia revelationum*, XVI.

<sup>62</sup> Rákóczi Zsigmond

<sup>63</sup> *Lux e tenebris*, III, 127–128.

<sup>64</sup> *Korrespondence Jana Amosa Komenského*, kiad. KVAČALA, J., Prae, 1902, II. 110.

működését alárendelte vallása érdekeinek.”<sup>65</sup> Kvacsa emléti, hogy sikerül megszereznie II. Rákóczi György Mednyánszky Jónáshoz írt levelét, amiből éppen az ellenkezője olvasható ki annak, amit Comenius említ ezen irat kapcsán, hogy a fejedelem hinni kezdett a jóslatokban.<sup>66</sup> Mindazonáltal Kvacsa arra az álláspontra helyezkedik, hogy igenis befolyásolták e jóslatok Rákóczi döntéseit.<sup>67</sup>

A kérdéskörrel újabban foglalkozó Nagy Levente álláspontja: „Nyilvánvaló, hogy a bonyolult teológiai és történeti, néhol pedig egyenesen gnosztikus okoskodásokkal megtűzdelt latin nyelvű *Lux e tenebris* a tudós humanisták számára készült. És egyes tudóstársai (pl. Hartlib, Beale, Hübner, Condrington stb.) támogatták is Comeniusnak a könyv által sugallt elképzeléseit, de a politikai döntéshozók (a két Rákóczi, Károly Gusztáv, XIV. Lajos, Apafi stb.) nem sokat adtak Drabik előrejelzéseire, még akkor sem, ha né tán politikai céljaik elérése érdekében azokat propagandaeszközként fel is használták.”<sup>68</sup>

Látható tehát, milyen fontos szerepet játszott ez a szál Comenius egész életében. Nem róhatjuk fel hibájául, hogy hitelt adott a jóslatoknak: egyrészt mindig is kitapintható a kétkedése, ám mély vallásos hite és az Ószövetség prófétáinak analógiája, valamint a száműzöttek csalfa reménye a változásban, mind-mind olyan hatások, amelyek érthetővé teszik Comenius hozzáállását e próféciákhoz.<sup>69</sup>

Épp ezért furcsa és szorul magyarázatra, hogy a *Continuatió*ban Comenius egyszer sem említi Drabik nevét, sőt a jóslatokról, azok közvetítésében játszott szerepéről is mélyen hallgat. E „csöndnek” több oka is lehet: az idős mester, ahogy az egyik leveléből is kitűnik, olykor<sup>70</sup> szinte kiábrándult a próféciákból: „Praedictiones tuae omnibus jam vanae videntur et fallaces; cum non solum non eveniant praenuntiata, sed eveniant prae-

<sup>65</sup> SZILÁGYI S., *II. Rákóczi György*, Budapest, 1891, 108–117.; Mindenesetre Comenius javára kell írunk, hogy Rákóczi György sikertelen lengyelországi hadjárata után mindent megtett, hogy megmentse őt a Porta büntetésétől. Constantin Schaum, a fejedelem követe (1654-ben ez a Schaum közvetített – Comenius segítségével – Rákóczi és a svéd király szövetségében) írja egyik levelében: „A Domino Comenio literas 28. Januarii Amsterodami scriptas nudiis tertius accepi. Quae publice communicat, praesens adjuncta charta exhibet. Quae occulta scriptura notavit idem, haec sunt: Audita dissensione vestra cum Porta, communicato hic cum amicis consilio, Protectori rem aperuimus, qui statim ad regem Galliae et Sueciae ob eam causam suos expedit. Scribit Hartlibius Protectorem bis jam ob eam solam causam ad Portam Ottomanicam suos nuncios ablegasse, sic quoque a Gallo factum esse. Ergo bene speremus.” (1658. március 29.; SZILÁGYI S., *Okmánytár*, II, 1874, 614–616.)

<sup>66</sup> *Lux e tenebris*, III, 202.

<sup>67</sup> KVACSA J., *Comenius és a Rákóczyak*, i. m., 136–140.

<sup>68</sup> NAGY L., i. m., 131.

<sup>69</sup> Erre világít rá Comenius több megjegyzése is a *Historia revelationum*ban, ahol a jóslatok kiadása miatt magyarázkodik: „14. Cur igitur eventum non expectasti? Resp. Volui: sed non permittebat Deus et Conscientia, dum non deessent vere pii, qui ea sibi communicari peterent. Iniquitati enim et stultitiae tribuit Dominus, siquis accensam a se lucernam sub modius abdat. [...] 21. Hactenus predicta non sunt impleta. Resp. Id vero salva veritate dici non potest: potest contra demonstrari, plurima esse impleta. [...] 26. Interim pereunt aliquot boni principes, somniis istis seducti. Resp. Non pereunt, si pereunt, quod hisce fidem habentes Dei hic mandata faciant: sed quod non crediderunt nec fecerunt. Testis est vox Oraculi, toties illis cordis duritiem et inobedientiam exprobens.”

<sup>70</sup> Ugyanis később – talán elfogadva Drabik magyarázkodását, miszerint Rákóczi sikertelenségét az okozta, hogy nem követte pontosan a jóslatok útmutatásait, talán saját szerepét védelmezve – újra meg újra a jóslatok mellett foglalt állást. (Például Redinger törökökhöz küldésével 1664-ben. Lásd: NÉMETH S. K., i. m., 3.)



nuntiatis contraria. Quod praedictis divinitus contingere non solet: cum Deus nec fallere possit, nec falli...” (Próféciaid immár mindenki előtt hiábavalónak és csalfának tűnnek. Ugyanis nem csupán a megjósoltak nem következtek be, hanem éppen ezek ellenkezője történt meg. Az isteni eredetű jóslatoknál nem szokott előfordulni efféle: Isten ugyanis nem csal meg és nem is csalatkozik...) <sup>71</sup> Másrészről a *Continuatio* megírásának körülményei is indokolják ezen szál mellőzését: épp e jóslatok kiadásának köszönhetette Comenius a támadásokat, ráadásul ezen utolsó műve Hollandia rendjeit célozta meg, akik előtt egyáltalán nem volt tanácsos emlegetni múltjának eme részleteit. <sup>72</sup>

### *A mű magyar személyiségei*

Comenius magyarországi meghívását jórészt Tolnai Dali János fáradozása tette lehetővé, főként érdekesek tehát Johannes Amos erre vonatkozó reflexiói a *Continuatióban*. Tolnai barátja volt Comenius támogatójának, Samuel Hartlibnek, és korán megismerte, magáévá tette a pansophikus gondolatot, szíven viselte a korabeli iskolarendszer reformját. Épp ezért játszott rendkívül fontos, mondhatni alapvető szerepet Comenius magyarországi meghívásában. Ám a magyarországi évek alatt már korántsem tekinthető felhőtlennek e kapcsolat. Maga Comenius így emlékezik erre a *Continuatióban*: „aki meghívásomnak oka volt, az a Tolnai lett később jobbító terveimnek első ellensége! Akár mert féltette a saját hírnevét, akár mert (barátaim tanácsára) újra kiadattam *Az independentizmus, az örök zavar forrása* című értekezésemet, amit még 1648-ban írtam, Angliában.” <sup>73</sup> A nézeteltérés forrása tehát teológiai kérdésekre vezethető vissza. <sup>74</sup> A korabeli pataki környezetben erősen érvényesült a protestáns puritán eszmék hatása, és éppen Tolnai volt ezek fő védelmezője és támogatója. Noha Comenius szintén a puritán eszmék hívének tekinthető, az *independentizmus* irányzatát nem támogatta, sőt elítélően írt róla. (*De independentia aeternarum confusionum origine*, 1648) Ám azzal, hogy beleszólt a hazai protestáns ügyekbe, igen ingoványos talajra tévedt. Az egyházi eljárók sérelmesnek tartották Comenius fellépését, Medgyesi Pál például panaszos levélben fordult Rákóczi Zsigmondhoz (1651. március 22.): „Nem fogunk így Ngos uram sokat nyerni abban az emberben, akárhova legyen latinítása, ha az lelki jó igyekezetekben az igaz reformata religiónak kívánsága szerént ily nagy kárt teszen. S nyilván így van

<sup>71</sup> Comenius levele Drabikhoz, Amszterdam, 1658. = KVAČALA, *Korrespondence...*, i. m., II. 135.

<sup>72</sup> Drabikot (Comenius halála után) 1671-ben letartóztatták és Pozsonyban törvényszék elé állították, majd 1672 januárjában kivégezték. A vád elsősorban a jóslatok miatt keletkezett, és leginkább a Habsburg-házat sértő kijelentések vezettek a kivégzéshez. Mindenesetre – Kvacala megállapítása szerint (Protestáns Szemle 1890, 432.) – „az a visszaélés minden jogi és erkölcsi tekintettel, amelyet ez ügyben elkövettek, még a jezsuitáktól is sok volt”. Drabik ugyanis – kivégzése előtt 4 nappal – visszavonta jóslatait és katolizált, a vesztőhelyre menet pedig meglepődve kérdezte az összeverődött tömeg láttán: Ezek mit keresnek itt? Nyilván nem akartak belőle mártírt csinálni, ezért áltatták a kegyelem lehetőségével, majd – hogy katolizálása ellenére se maradjon büntetlenül – kivégeztették.

<sup>73</sup> *De independentia aeternarum confusionum origine*

<sup>74</sup> Meg kell jegyezni, hogy Tolnait épp a presbiteriális újításai miatt mozdították el a pataki iskola éléről 1642 telén. A szatmárnémeti zsinaton (1646) pedig papi hivatalától is megfosztották. Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi Zsigmond helyezte végül vissza a pataki rektorságba, ám a környezet továbbra sem tekinthető nyugodtnak. (RÁCZ L., *Comenius Sárospatakon*, Budapest, 1931, 30.)



a dolog: tett is már annyit, hogy hasznát sok esztendőök alatt annyit nem teszen. [...] Bezeg ezt tudva nemhogy commendálnunk, de inkább modis omnibus condemnálnunk kellett volna Ngtok előtt, ha ugyan így van a dolog. [...] Hiszen Ngtok sem theologia tanétani hozatta, hogy nem hagy békét annak.”<sup>75</sup> Pataki búcsúbeszédében Tolnait rögtön Rákóczi és Lorántffy után említi,<sup>76</sup> semmi nem utal arra, hogy bármiben is hátráltatta volna iskolai reformjait az a rektor, aki maga is éppen az újításaival tűnt ki korábban. Sőt, Patakról való távozása után jó néhány évvel, azok között ad helyt Tolnainak, akikre a pansophista tervek kidolgozását testálja.<sup>77</sup> Rácz Lajos szerint Drabik próféciáinak propagálása, az ország érdekeire nézve károsnak ítélt politikai agitáció fordította el Tolnait Comeniustól,<sup>78</sup> ami – a későbbi évtizedek történéseinek tükrében – nagyfokú józanságról tesz tanúságot. Comenius viszont (érthető okokból) a *Continuatio* lapjain Tolnai szakmai feltékenységére és maradiságára helyezi a hangsúlyt.<sup>79</sup>

### *Magyarországi munkásságának értékelése a műben*

A sok-sok Magyarországon írott műve közül egyedül a *Schola Ludus*<sup>80</sup> említi meg a *Continuatio* lapjain.<sup>81</sup> Azt viszont olyan terjedelemben, hogy utolsó műve alapján joggal hihetnénk: ezt tartotta legtöbbször. A mű nem más, mint a *Nyelvek kapuja* színpadi változata. Bizonyosan nem volt könnyű dolog a magyarországi puritán egyházi környezetben az iskolai drámaelőadások meghonosítása. A dolog kezdeti nehézségeiről és későbbi hatalmas sikeréről a *Continuatio* 109–113. fejezetei számolnak be. Úgy gondolta Comenius, hogy ez adhatja meg a győzelmet a jezsuiták iskoláival folytatott küzdelemben: „[...] a fejedelemasszony, rögvest magához hivatott; parancsára jelen voltak az iskola kurátorai, Tolnai rektorral egyetemben: türelmetlenségem okait kérdezte, komoly tekintettel. Így válaszoltam: Az az oka, hogy itt semmi jelenlétemhez méltó nem történik, sőt inkább csúfot űznek belőlem, didaktikai elképzeléseimmal együtt. Ha tovább maradok, csak rosszabb lesz a helyzetem. Kérték, hogy fejtsem ki világosabban. Így folytattam: Az én oktatási módszerem teljes egészében arra irányul, hogy a régi iskolai gyakorlat játékká és gyönyörűséggé alakuljon át.”<sup>82</sup> Ezt azonban senki nem akarja itt megérteni. Szolga módjára bánnak a tehetséges emberekkel, még akkor is, ha nemesek. A tanítók komor tekintetükkel, kemény szavaikkal, sőt ültegekkel teremtik meg tekintélyüket. Inkább akarják, hogy féljenek tőlük, mint szeressék őket. Oly sokszor hívtam fel a figyelmet –

<sup>75</sup> Idézi BÁN I., i. m., 929; KVACSALA J., *Bisterfeld János Henrik élete*, Századok (25)1891, 553.

<sup>76</sup> *ODO*, III, 1045.

<sup>77</sup> *Traditio lampadis*, *ODO*, IV, 107.

<sup>78</sup> RÁ CZ, i. m., 64.

<sup>79</sup> *Continuatio*, 106. és 113. fejezet.

<sup>80</sup> *Schola Ludus seu Encyclopaedia viva h. e. Januae Linguarum praxis Comica. Res omnes Nomenclatura vestitas et vestiendas, Sensibus ad vivum praesentandi Artificium exhibens amoenum*, Patakiné, 1656.

<sup>81</sup> A iskolai szindarabok szükségességéről beszél már a *Scholae pansophicae delineatio* 88–90. fejezeteiben is. (*ODO*, III, 32–33.) Ugyanez a gondolat jelenik meg a *Leges scholae bene ordinatae* IX. fejezetében. (*ODO*, III, 788.)

<sup>82</sup> Comenius jelmondata: „Omnia sponte fluent, absit violentia rebus.”

egyéniileg és nyilvánosan egyaránt – arra, hogy nem ez a helyes út, ám mindhiába. Már kezdettől fogva javasoltam azt is, hogy használjunk fel az oktatásban néhány színházi jelenetet. Tapasztalatból tudom, nincs ennél hatékonyabb eszköz arra, hogy kiűzzük a tehetséges diákokból a lustaságot, és felcsigázzuk az érdeklődésüket. Hagyd csak meg ezeket a bolondságokat (az iskolai komédia-előadásokat) a jezsuitáknak! Téged komoly munkára hívtunk magunkhoz. Azt feleltem erre: Ezek a bolondságok vezetnek el a komoly dolgokhoz. A jezsuiták valóban e világ gyermekei, értenek a dolgukhoz: mi azonban meggondolatlan fiai vagyunk a világosságnak a saját ügyeinkben. Ők az oktatási módszerük gyönyörűségével édesgetik magukhoz a földkerekség tehetséges tanulóit, és épp az efféle gyakorlatokkal készítik fel azokat az élet kihívásaira: eközben mi csak ostobán bámészkodunk. Hacsak nem alkalmaztuk volna ezeket az elveket lengyelországi iskoláinkban – tettem hozzá –, bizony minden megfagyott volna körülöttünk. Ezáltal viszont nem csupán azt értük el, hogy híveink nem a jezsuitákhoz küldik fiaikat, hanem hogy arról az oldalról<sup>83</sup> is hozzánk jönnek néhányan.”<sup>84</sup>

Nem hagyhatjuk szó nélkül a *Continuatio* finom csúsztatásait e ponton. A puritánok és a kálvinisták egyaránt az ördög művének tartották a színházat, noha Johannes Sturm már a XVI. században megpróbálkozott Plautus és Terentius meghonosításával a protestáns iskolákban. Tolnai ellenkezésében nincs tehát semmi kivetnivaló, ha saját korának és környezetének kontextusába helyezzük az epizódot. Comenius azonban sokkal inkább a mű későbbi sikertörténete felől szemlélte ezt. Jogosnak is tarthatjuk döntését, amennyiben egyetértünk Reberrel, aki szerint a *Schola Ludus*, Comenius egyik legsikerültebb és legszerencsésebb alkotása.<sup>85</sup>

Talán ez a néhány érv is jól érzékeltette, hogy micsoda problémákba ütközünk a *Continuatio* értékelésénél. Noha ez Comenius legteljesebb „önéletrása”, valójában mégsem tekinthető annak: hiszen nem egy békés öregség *sine ira et studio* visszaemlékezései, hanem egy elmérgesedett vitában született *apológia*, ahol a szerző nem adhatott több támadási felületet. Ám arra a kérdésre, hogy Comenius mit tartott fontosnak és mit tartott vállalhatónak hosszú életéből, talán épp ez a mű adja meg a választ.

### Köszönetnyilvánítás

A magyar fordítással együtt közöljük a latin nyelvű nyomtatott kiadás mikrofilmről készített nyomatát. A mikrofilmet a szentpétervári Orosz Nemzeti Könyvtár bocsátotta rendelkezésünkre, amiért köszönetet mondunk.

<sup>83</sup> Ti. a katolikusok.

<sup>84</sup> *Continuatio*, 109. fejezet.

<sup>85</sup> REBER, J., *Des J. A. Comenius Sittenvorschriften für die Schule zu Sárospatak*, Leipzig, 1893, 14–15.



# A TESTVÉRI INTELEM FOLYTATÁSA

A VETÉLKEDŐ BUZGÓSÁG  
SZERETET ÁLTALI MÉRSÉKLETÉRŐL

JOHANNES COMENIUSNAK  
SAMUEL MARESIUSHOZ

ÍROTT ŐSZINTE LEBESZÉLŐ INTELMEI  
A PÁRDUC-JELLEMRE  
ÉS AZ ÁLARCOKRA VONATKOZÓAN

Elsősorban azért, hogy a gyűlölet csökkenjen,  
és növekedjen a jóindulat.

*A konokul szembeszegülőkön végül beteljesedik az isteni  
és az emberi ítélet.*



AMSZTERDAM,  
JOHANNES VAN SOMEREN Könyvkiadónál, 1669.

### *1 Kor 13, 1–3<sup>1</sup>*

Ha emberek vagy angyalok nyelvén szólok is, szeretet pedig nincs bennem stb. semmi vagyok (4. fejezet). A szeretet türelmes, jóságos; a szeretet nem irigykedik, a szeretet nem kérkedik, nem fuvalkodik fel. Nem viselkedik bántóan, nem keresi a maga hasznát, nem gerjed haragra, nem rója fel a rosszat. Nem örül a hamisságnak, de együtt örül az igazsággal. Mindent elfedez, mindent hisz, mindent remél, mindent eltűr. A szeretet soha nem múlik el.

### *Ivo Parisinus: Természetjog 3. könyv, 7. törvény, 558. oldal<sup>2</sup>*

Ezzel szemben tapasztaljuk, hogy egyesek eltökélt, ám tudatlan buzgalmukban megátalkodva, bármilyen apró hiba miatt hatalmas katasztrófát kiáltanak. Magánembereket, polgári és egyházi közszereplőket gyaláznak: túlzott szigorúságukkal nem gyógyítják, sőt inkább gerjesztik a bűnös vágyakat. Kárt okoznak mindenkinek (leginkább saját maguknak), mikor elhatározzák, hogy haragudni fognak az összes vétkezőre.

<sup>1</sup> A bibliai idézeteknél (kivéve a parafrázisokat) a Magyar Bibliatársulat 1996-os Biblia-fordítását (A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest) vettem alapul.

<sup>2</sup> Ivo Parisinus (1593–1678) kortárs francia katolikus teológus; Comenius a *Ius naturale rebus creatis a Deo constitutum* (Párizs, 1658) című művéből idéz itt.



*Minden jó kívánság a méltóságos  
és hatalmas uraknak,*

## **Groningen tartomány urainak,**

**Hollandia rendjeinek  
és az  
Akadémia nagyságos gondnokainak!**

*Méltóságos és hatalmas Uraim!*

Amikor – három hónapja – meghallottam, hogy a Maresius úr és kollégája, valamint a leydeni teológusok között dúló viszálykodást nagy bölcsességgel megszüntették (betiltatták a botrányt okozó műveket), viszont az ő ellenem írott, teljesen igazságtalan munkája engedélyt kapott a kiadásra (azon állítólagos indokkal, hogy *Comenius nem polgár és közhivatalt sem tölt be*), nem gondolhattam másra, minthogy az isteni parancs – „Ugyanaz a törvény legyen nálatok érvényes mind a jövevényre, mind a bennszülöttre, mert én, az Úr, vagyok a ti Istenetek!” (3Móz 24,22) – immár elveszítette érvényét. Az Úr azonban, mikor a jövevények ügyét az özvegyekével és árvákéval együtt a tisztviselőkre bízta, egyúttal szigorú büntetést helyez kilátásba, amennyiben jogtalanság éri őket. (2Móz 22,23–24) Az Újszövetség sem ajánl semmit a keresztények figyelmébe erősebben, mint a *vendégszeretetet*. Maga Krisztus jelenti ki, hogy az utolsó ítélet napján számításba veszi majd ezt a tettet: „Jövevény voltam, és befogadtatok”.<sup>3</sup> Miért feledkezne meg róluk akárki?

*Hetvenhét éven át szolgáltam Krisztusnak, arra törekedve mindig, hogy lelkiismeretem tiszta legyen Isten és az emberek előtt (ApCsel 24,16), részint hazámban, részint idegen földön (kiváltképp a száműzetésem idején, amit az evangéliumi hitemért több mint 40 éven át elszenvedtem): eközben pedig lelkiismeretem és hírem Isten kegyelméből mind ez idáig makulátlan maradt. Hát a kikötőben szenvedjen hajótörést életem? Még hozzá Belgiumban, a jégmadarak földjén?<sup>4</sup> Hát olyat kell elszenvednem barátaim körében, amit még ellenségeim között sem? Ráadásul mindezt velem egy hiten lévő teológustól, vezetőmtől és jó barátomtól, akivel meghitt barátságban voltam (Zsolt 55,14–15), ám hirtelen barátból ellenséggé lett, miközben részemről semmi jogtalanság nem érte (csupán azért, mert én nem gyűlöltem az általa gyűlölt embereket),<sup>5</sup> elviselhetetlen vá-*

<sup>3</sup> Mt 25,35

<sup>4</sup> Az ókori közhiedelem szerint a jégmadár (halcyon) tojásrakása idején a tenger teljesen nyugodt. A „jégmadarak földje” tehát a béke szigetét jelenti. Belgium alatt itt a mai Hollandiát kell érteni.

<sup>5</sup> Talán Peter Serrarius és Jean de Labadie, a két chiliasta az, akikről itt szó van. Lásd 21. jegyzet.

dakat szórva rám, mint egy állhatatlan személyre, akinek elveszett a jó híre és a lelkiismerete, méltatlan az emberek társaságára: pellengérré állított és a köz utálatának tett ki. Így kiűzve engem erről a helyről, ahol békés öregséget reméltem, rákényszerítve arra, hogy máshol keressem síromat, és azon fáradozva, hogy ősz fejemet fájdalommal hajtsam a végső nyugalomra, elszomorító, dicstelen, nem megérdemelt sírfeliratot készít nekem vagy inkább gyászdal komponál a gonosz emberek szájába, noha én még e világban vagyok. Hát nincs olyan ember, aki megszánna a szerencsétlen Comeniust (noha ő mások szolgálatában emésztette életét, erejét, egyszóval mindenét), hogy ártatlanságának védelmére keljen? Könyörülj rajtam legalább Te, Istenem, az elesettek gyámolítója!

Mindazonáltal, Uraim, ha ez azért lett így, hogy Comenius lehetőséget kapjon saját ügyének védelmezésére (mert ahogyan mondják: *ha nincs cselekvő, cselekvés sincs*),<sup>6</sup> íme készen állok! Védekezésemet Isten és Méltóságok tekintete előtt tartom meg, akiknek ítélkező hatalmába kényszerrel került a vádlóm, én viszont (bízva az igazságban) önként vetem alá ennek magamat. Uraim, könyörgök, ítéljetek jómagam és vádlóm között! Melyikünk kezdte az ellenségeskedést? Ki volt közülünk az engedékenyebb, kire bizonyult rá több bűn, csalás és hazugság (mert hát ezekkel is engem vádol, tele zsákkal szórva rám a rágalmakat)? Bármelyikünkre is bizonyulnak rá ezek a vétkek, példásan büntessétek meg, vagy legalább hassatok oda, hogy magába nézzen, szégyenkezzen és próbálja meg helyrehozni az egyházban okozott botrányát.

*Ez az első nyilvános bírósági tárgyalásom eddigi életem folyamán: adja Isten, hogy ez legyen az utolsó is, amennyiben méltóztattok az ügyet bölcsen lezárni.* Vádlóm viszont a világ minden égtáján rossz híreket kelti (mert hát hová nem jutnak el az ő írásai?), azaz kérkedve, hogy *lerántotta Comenius álarcát, és megmutatta az egész világnak, milyen csúf szerepet játszott a világ színpadán* (72). Ha megmutatta a világnak, hát Nektek is mutassa meg! *Itt van Rhodosz, itt kell ugrani!*<sup>7</sup> Számomra, igen tisztelt Uraim, ti lesztek ez az „egész világ”, ahol ügyemet tárgyalni és bevégezni kívánom. Személyes dolgaimekről fogok beszélni, hogy a jó híremen vádlóm által ejtett csorbát kiköszörüljem. Konokságával lehetetlenné tette, hogy ezentúl a tényekről tárgyaljak vele: teljesen alkalmatlan erre elhamarkodott ítéletei és elvakult szenvedélye miatt (amelyek hatalmától folyton hagyja elragadtatni önmagát). *Közösségi ügyekben a nyilvánosság előtt legyen a tárgyalás, az egyház bíraskodásával. Most tehát ehhez az igazságszolgáltatáshoz fordulok, az ellenem nyilvánosan elkövetett arcátlanság okán.* Ugyanis azok, akik a közügyek nyugodt folyása végett a városok élén állnak, nem engednek büntetlenséget annak, aki közterületen arcátlanul letépi egy tisztességes férfiúról a köpenyét vagy a kalapját. Talán büntetlenül hagyják mások jó hírének (ami az életnél is drágább) nyilvános rágalmazóját? Nem azt kívánom, hogy külön eljárás legyen miattam, mint a Krisztusért szenvedő egyház tagjáért vagy mint a Ti vendégeitekért (bár ezt külön is megparancsolta az Úr), de nem is a korom vagy a keresztény ifjúság javára végzett fáradozásaim elismerése végett: csupán azt ajánlom szelíden Méltóságok figyelmébe, hogy vigyázzanak, hová fajul e

<sup>6</sup> *Digesta*, L, 4 de muneribus et honoribus 6,2 (Ulpianus).

<sup>7</sup> Híres ókori mondás, jelentése: Most mutasd meg, mit tudsz! *Aesopus fab.* 33.



minden tekintetben törvénytelen emberek korlátok nélküli szabadossága, akik az akadémiai munka látszatával tisztos férfiak ellen erőszakoskodnak.

Mivel pedig mi ketten, Méltóságok szemében, immár viszálykodó *egyházi férfiak* vagyunk, vádlómmal együtt kérem tőletek, hogy felettünk Nagy Károly<sup>8</sup> és Jámbor Lajos<sup>9</sup> (igen keresztényi királyok és császárok) *egyházi emberekre vonatkozó törvényei* alapján (amelyek 7 könyvben vannak leírva) ítélkezzetek. E törvényekben találhatók az alábbi mondatok:<sup>10</sup>

I. Első könyv, 65. fejezet: *Hirdetni kell, hogy mekkora rossz a gyűlölet és az irigység. Írva van ugyanis a törvényben:* „Ne gyűlöld testvéredet a te szívedben, hanem nyilvánosan vádold meg őt!”<sup>11</sup> *János evangélista pedig ezt mondja:* „Aki testvérét gyűlöli, az gyilkos.”<sup>12</sup>

(Azért kérem ennek a törvénynek a figyelembevételét, mert a meglévő bajok gyökereit az *irigységben* és a *gyűlöletben* látom: ha ezeket megszüntetjük, könnyebben juthatunk el a gyógyuláshoz.)

II. Ötödik könyv, 245. fejezet: „Olyan ember feljelentését, aki gyakran pereskedik és könnyen hajlik a vádaskodásra, alapos vizsgálat nélkül nem szabad elfogadni.”

(Minthogy Maresius úr már hosszú évek óta semmit sem csinál a pereskedésen kívül és a vádaskodásra is fölöttébb könnyen hajlik, kérem, hogy az ellenem indított vádját ne fogadják el alapos vizsgálat nélkül.)

III. Ötödik könyv, 239. fejezet: „Az apostoli egyház szentesítette és az egész zsinat elrendelte, hogy először minden esetben a vádló személyét, szavahihetőségét, életét és kapcsolatait vegyék kimerítő vizsgálat alá. A vádat magát csak ezek után kezdjék lelkiismeretesen tanulmányozni. Ugyanis a kérvényezőök életének áttekintése nélkül nem hozható döntés.”

(Kérem tehát, hogy vádlóm életét, éppúgy mint az enyémet, vizsgálják meg ezen törvény értelmében.)

IV. Hetedik könyv, 179. fejezet: „Akarjuk és megparancsoljuk, hogy mindenki tartózkodjék a hamis tanúságtételtől; tudjuk ugyanis, hogy ez igen súlyos véték, amit maga az Úr tiltott meg a Sínai-hegyen, az alábbi szavakkal: »Hamis tanúságot ne tégy!«<sup>13</sup> illetve »A hamis tanú nem marad büntetlenül.«<sup>14</sup> Tudja meg tehát, aki effélében vétkes, hogy olyan vezekléssel kell megtisztulnia, mintha esküt segett volna, vagy olyan büntetést, esetleg kiközösítést kell vállalnia, mint ami az emberölésért jár.”

(Ennek a törvénynek is a csorbítatlan alkalmazását kérem, mivel be fogom bizonyítani, hogy vádlóm számtalanszor tanúskodott hamisan ellenem.)

V. Hetedik könyv, 186. fejezet: „Elengedhetetlenül szükséges alaposan kivizsgálni mindenkit, hogy az igazság szerint születessen a döntés stb. Ugyanis nem az a bűnös,

<sup>8</sup> Karoling uralkodó, Kr. u. 768–814.

<sup>9</sup> Nagy Károly fia és egyik utóda, Kr. u. 814–840.

<sup>10</sup> Comenius itt talán Petrus Pithoeus (1593–1678) kiadását idézi: *Karoli Magni et Ludovici Pii christianiss. regum et imp. Francorum capitula sive leges ecclesiasticae et civiles ab Ansegiso abbate et Benedicto Levita collectae libris septem*, Paris, 1640.

<sup>11</sup> 3Móz 19,17

<sup>12</sup> 1Jn 3,15

<sup>13</sup> 2Móz 20,16; 5Móz 5,20

<sup>14</sup> Péld 19,5

akit bevádolnak, hanem az, akire rábizonyulnak a vádak. Igen rossz és veszedelmes dolog bárkit csupán a gyanú alapján elítélni.”

(Ha ezt megfontoljátok, nyilvánvaló lesz számotokra, hogy Maresius úr a gyanúsítgások folytonos elhíntésével csupán csak vádaskodott, de még semmit sem bizonyított be.)

VI. Harmadik könyv, 31. fejezet: „Ha valaki egy eldöntött ügyben fellebbezést indít és azt elveszíti, vagy fizessen 15 solidust, vagy kapjon 15 botütést azoktól, akik először döntöttek az ügyében.”

(Ezt kiváltképp kérem, hiszen Maresius úr által korábban gerjesztett vádaskodást [„a lesznoi pusztítás okáról”]<sup>15</sup> a nyilvánosság előtt úgy megcáfoltam, hogy ez a bajkeverő teljesen összezavarodott. Mégsem áttalott újra belekezdeni abba, hogy gyűlöletből és irigységből nekem káromra legyen.)<sup>16</sup>

Miközben én ezeket kérem, csupán azt teszem, amit az isteni és emberi jog megkíván. Baldus<sup>17</sup> így ír erről: „A megrágalmazott nem tesz mást, mint feljelenti a bírónál rágalmazásért a rágalmazóját, és ítéletet kér tőle. Mégpedig azt kéri a bírótól, hogy az kötelezze a rágalmozót: vigye vádjait a bíróság elé és támassza alá azokat. Ellenkező esetben viszont hallgasson el a rágalmazás.” Ám a polgári jog nem csupán csendet parancsol a rágalmozónak, hanem súlyosabb büntetéseket is kilátásba helyez, hogy azokkal megfékezze az arcátlanságot: a jogban járatosak tudnak erről.

Az isteni jog pedig így hangzik: „Ha valaki ellen hamis tanú áll elő, és törvénytelen-séggel vádolja őt, akkor az a két ember, akinek pere van egymással, álljon az Úr színe elé, a papok és a bírák elé, akik akkor hivatalban lesznek. A bírák vizsgálják ki jól az ügyet, és ha hazudott a tanú, hazugságot vallott embertársa ellen, azt tegyék vele, amit ő akart tenni embertársával. Így takarítsd ki a gonoszt a magad köréből! Hallják meg ezt a többiek is, és féljenek, és többé ne kövessenek el köztetek ilyen gonosz dolgot. Ne szánakozz rajta! Életet életért, szemet szemért, fogat fogért, kezét kézért, lábat lábért!” (5Móz 19,16–21)

Én mindazonáltal a testvéri szeretet kötelezettségének is eleget teszek, mikor figyelmeztetem őt gyűlöletének keserű gyümölcseire: hátha így magába száll, felismeri hibáit és önmaga feletti ítélkezésével megelőzi az Isten ítéletét. (1Kor 11,31–32) Ha azonban olyannyira elszánt, hogy a gyűlölködéstől és a megátalkodottságtól semmilyen módon nem tántorítható el, akkor a jog kemény fegyverével csapok össze vele Méltóságok – mint a mi közös ítélőszékünk – színe előtt, azért, hogy érjen már véget ez az igazságtalan perlekedés, ami egyaránt gyűlöletes az Isten és az emberek szemében.

## ISTENNEK, MÉLTÓSÁGTOKNAK

*és minden jó embernek*

szolgája,

COMENIUS

<sup>15</sup> A várost, ahol Comenius száműzött testvéreinek egy része élt, 1656-ban pusztította el a lengyel sereg (lásd 117. fejezet).

<sup>16</sup> N. Arnold, Comenius egykori tanítványa indította a támadást. Eszerint Comenius barátsága a svédekkel, pontosabban a *Panegyricus Carlo Gustavo* című írása okozta Lesznó pusztulását.

<sup>17</sup> Baldus de Ubaldis (1327–1400) híres itáliai jogtudós és filozófus.



## Tisztelt Maresius úr!

1. Folyvást intelkek téged, mint öreg az öreget, saját helyemről, hogy ne bocsátkozz bele a vizsályokba és veszekedésekbe, amelyek nem illenek öregségünkhöz, teológusi és keresztény nevünket pedig egyenesen elcsúfítják. Fején találta a szöveget az, aki a vitatkozási viselkedését az egyház rühös fekélyének nevezte.<sup>18</sup> Nem kevésbé volt igaza annak, aki azt mondta erről a rühről, hogy ha valakit fiatalon megszáll, azt öregén sem ereszti el. Példák bizonyítják ezt, leginkább pedig a tiéd. A tiéd, aki – öregember létedre is – teológiai hitvallásod alap- és zárókövének ezt tetted meg: *mindig harcolni, sohasem nyugodni; folyton azt keresni, hogy kivel harcolhatsz* (barát vagy ellenség, mit sem számít), *ha pedig egyszer elkapod, csak legyűrve ereszted el: aztán énekelheted a győzelmeidet és ócsárolhatod a legyőzötteket*. Hát nem lenne szebb, ha egyszer Platónnal mondanád: „Mint hosszú úton elfáradt embernek a pihenés, oly kedves nekem a csönd a viták bolyongásai után.”<sup>19</sup> Ám a te lelkedtől távol állnak az efféle gondolatok: ezt bizonyítják a jelen esztendőben tartott vitáid és az, hogy támadó iratokkal zaklatsz néhány tudós férfit. Minthogy ezekkel ellenem is intrikáltál, a khiliasztákat támadó műveddel pedig csúfosan bemocskoltál, testvérien figyelmeztettelek, hogy csillapítsd az oly haszontalanul lángoló buzgóságodat. Erre te egy bő lére eresztett új irattal (az úgynevezett ANTIRRHE-  
TICUS ez) nem csak epét, de kígyómérget öntöttél rám: oly nagy rágalmakkal, ármánykodással, hazugságból gyúrt vádakkal borítottál el, hogy azt kell hinnem, még maga a Sántán sem tudna ezeknél irtózatosabbakat kigondolni.

2. Olyan képet festesz rólam (személyes támadássá változtatva ezzel a vádat), hogy egy kóborló személy vagyok, olyan ember aki a csalás gyakorlása végett járja a földeket és országokat; titokzatos szélhámós, akinél agyafürtőbbat nem nevelt ki ez a világ; a valóság dolgaiban köpönyegforgató: mindig ahhoz a félhez simulékony, akinél éppen éldégél, bár egyikkel sem szent célból osztja meg társaságát. Teológiájából szinte áradnak a botrányos és sátáni gondolatok. Az Antikrisztus hajtotta idáig ezt a hirhedt csavargót és agyafürt szélhámóst a pansophista<sup>20</sup> ígéretével együtt. Ám hiába keresett Svédországban, Angliában és másutt olyan nagyurakat és fejedelmeket, akiknek „eladhatja a füstöt”.<sup>21</sup>

Másutt pedig így ír: Comenius egy fanatikus, képzelgő, megszállott az írásaiban, bárátságosnak tűnő örült és esztelen félkegyelmű stb. Hasonló ahhoz a bolond athénihez, aki minden árut, ami a kikötőbe érkezett, sajátjának vélt, és ezért, valahányszor kikötött egy teherhajó, lihegve futkosott ide-oda, hogy rakodják ki azt és mindent szállítsanak a

<sup>18</sup> Henry Wotton (1568–1639) angol költő és diplomata. Sírfelirata (Windsor, az Eton College kápolnája) az alábbi: *Hic jacet hujus sententiae primus auctor: Disputandi pruritus ecclesiarum scabies. Nomen alias quaere*. Comenius gyakran idézi.

<sup>19</sup> PLATÓN, *Kritiasz*, 106a. Comenius Platont Marsilio Ficino (1433–1499) latin fordítása alapján idézi.

<sup>20</sup> A pansophia eszménye a comeniusi gondolatvilág egyik alapvető építőköve, amit így határoz meg egyik művében (*Pansophiae praeludium*, ODO, I. 406.: „πανσοφίαν, id est plenam omnia intra se complectentem, sibiue undique cohaerentem sapientiam”).

<sup>21</sup> Értsd: akiket átejthet.

*megfelelő helyre.* De miért is soroljam tovább ezeket, mikor az első fejezettől a végéig ugyanarra a kaptafára mennek: győzködöd az olvasókat, hogy – bár ilyen nagy tanácsadó vagyok – téged semmi hasznosra nem tudtalak inteni. Máshol, később ezt állítod rólam: *koporsóba való vén Comenius, örült, ostoba, teljesen bolond, botozást érdemlő, csaló, áruló, színészkedő teológusfajzat, csak mása az embernek, egy szégyentelen száz, a gyalázkodásban gyorsabb szavú a tücsöknél, az övéi védelmezésében viszont némább a seriphusi békánál.*<sup>22</sup> *ugyanis még saját magát sem tudja megóvni.* Majd még féktelemből folytatja: *Hazudik Comenius* (ez gyakori fordulat nála), *függeszse fel a tevékenységét Comenius:* efféle szövirágokkal ékesít mindent (hogy ez egy teológushoz vagy egy gazfickóhoz méltóbb, ítélje meg ő maga, ha már a dühe lecsillapodott).

3. Mikor ezeket láttam és olvastam, *szerinted miféle lelkiülettel viseltem?* Nem titkolom előled: először bizony megrémültem és elvörösödtem, úgy elborított mindenütt a te ürüléked. Majd összeszedtem magam, sokféle vigasszal bátorítva lelkemet: azzal, hogy figyelmemet az *én Istenemre* fordítottam, akinek a rendeléséből, majd *saját magamra*, akivel és *terád*, aki miatt megtörténtek mindezek. Ezután az *ismerőseimre*, akiknek a szeme előtt játszódtott le, végül pedig a *Sátánra*, aki így hiába keresett fuvalásokat a birodalmába.

4. *Istenre tekintve erősítettem meg magam a hitben, az Ő országában nincs helye a meggondolatlanságnak, hiszen még egy veréb vagy a fejünkről egy hajszál sem eshet a földre az ő akarata nélkül.*<sup>23</sup> Ő az egyedüli, aki sebesülést okozhat és meggyógyíthatja azt: még akkor is, ha gonosz emberek vagy éppenséggel a Sátán keze által sebesít meg valakit, amint azt Jóbbal vagy Pál apostollal tette. Kezdetből fogva az Isten tervének kell hát ezt tartani, ahogyan Jób és Dávid gondolta. Az előbbi, miután gonosz szomszédai elrabolták minden vagyonát, a Sátán pedig elpusztította szeretett gyermekeit és tönkretette testi egészségét, így kiáltott fel: „Az Úr adta, az Úr vette el!”<sup>24</sup> Dávid pedig, mikor őt Simei ócsárolta, gyalázta sőt kövekkel dobálta, a király szolgálai pedig bosszút akartak ezért állni, így szólt hozzájuk: „Hagyjátok őt, mert az Úr parancsolta neki! Talán rám tekint nyomorúságomban az Úr, és javamra fordítja azt, hogy ma ócsároltak engem!” (2Sám 16, 5–12), azaz *talán tudja az Úr, hogy hasznomra van ez a megaláztatás.*<sup>25</sup> Tehát még ha a Sátán ürülékétől borítottan hajítanak is ki a trágyadombra, hogy mindenki undorodva fordítja el tőlem az arcát, számomra ez csak alkalom lesz arra, hogy mélyebben sóhajtozzam a Úrhoz, és erősebben ragaszkodjam hozzá. Legyen meg tehát az Úr akarata.

5. *Ha önmagamba néztem, nem voltam soha vigasz nélkül:* először is azért, mert jól tudom, hogy semmi közöm nincs ahhoz, amivel a te gonoszságod megrágalmazott. Bizony komolyan utánozhatnám Diogenésznek ama finom tréfáját,<sup>26</sup> mikor ez a szofista már tízezével intézi döféseit ellenem, összeráncolt homlokkal csak ennyit mondanék: *Márpe-*

<sup>22</sup> A Seriphos szigetén élő békákról van itt szó, amelyeknek – az antik megfigyelés szerint – nincs hangjuk (PLINIUS, *Naturalis Historia*, 8, 227).

<sup>23</sup> Mt 10, 29–30; Lk 12, 6 és 21, 34

<sup>24</sup> Jób 1, 21

<sup>25</sup> 2Sám 16, 12

<sup>26</sup> DIOGENÉS LAERTIOS, 6, 38–39: „Mikor valaki szillogizmussal bizonyította (Diogenészről, a cinikus filozófusról), hogy szarvai vannak, ő a homlokához nyúlt, és csak ennyit mondott: Én ezt nem így látom.”



*dig én nem így gondolom!*, és ezzel kifognék az ostoba kellemetlenkedésein. Még inkább, ha azok közé tartozom, akikről Krisztus állítja: *Boldogok vagytok, ha énmiattam gyaláznak és üldöznek titeket, és mindenféle rosszat hazudnak rólatok. Örüljetek* (Mt 5,11). Bizony az én Uram, Istenem miatt szenvedem el mindezeket, és – te légy rá a tanúm – reményem lehet ezekért az Ő országának dicsőségére: miért szomorkodjak hát?

6. Kiváltképp mivel éppen általad történnek velem mindezek, aki a legkiválóbb férfiak ostorozója vagy, és – hogy egyedül tűnjél Lynceusnak<sup>27</sup> – a te véleményedtől való leghitványabb eltérés miatt is gyakran indítasz támadást köztisztelőben álló, az akadémiai munkában egyházi részről érdemeket szerzett férfiak ellen. Így már-már megtiszteltetésnek számít, ha valaki ellenkező véleményen van és verést kap tőled mindezt.

7. *Bizony már többen üdvözlétüket fejezték ki emiatt, sőt még irtak is nekem:* ha ezeket látnád, talán kevésbé tetszenél önmagadnak. Isten és a jó emberek előtt e zavart keltő ténykedéseid nyilvánvalóan nem kedvesek. Nekem azonban mindenképp akad vigaszom: *vádaskodásaidal szemben tanúk egész felhője áll mellettem minden földről, akik személyes beszélgetéseinkből vagy írásaimból jól tudják, hogy az Istenől más jellemet kaptam, mint amilyenek te a saját színházadban ábrázoltál engem* (ott ugyanis egy ördögi álarcot tettél rám). Ha valaki csupán e két (előző esztendőben kiadott) értekezésemet (a *Via lucist* és az *Unum necessariumot* – *hogy tudjuk, mi szükséges az életben és a halálban*) olvasta,<sup>28</sup> azok alapján is megítélheti, mi a különbség kettőnk között. (Mindkét könyvecske megvásárolható Johannes Sommer amszterdami könyvkereskedőnél.)

8. *Végül maga a Sátán, örült dühében, szintén a vigasztalás alapját nyújtja nekem:* tudom ugyanis, hogy minél jobban őrjög, annál inkább érzi, hogy kevés az ideje (Jel 12,12). Keverje csak össze az eget a földdel, ha képes rá! Uszítson az egyházra akkora tömeget, amekkorát csak tud! Szennyezze be piszkos ruhákkal Isten szolgáit, mint tűzből kiragadott üszkös fadarabokat, ahogyan csak tudja! „Megdorgálja majd őt az Úr, eltünteti a szolgáit ért méltánytalanságot és tiszta ruhába öltözteti őket” (Zak 3). Ezért nekem akkora a bizodalom saját ártatlanságomban, az Úr tanúságában és büntető erejében, hogy Jóbot utánozva „bizony nem félnék azt a könyvet, amit az ellenségem írt, válamra venni és a fejemre kötni, mint koronát” (Jób 31,35–36). Megerősödtem ugyanis Tertullianusnak ama gyönyörű mondásától: „Ha a téged ért jogtalanságot az Isten színe elé teszed, Ő lesz a megbüntetője; ha téged ért kárt, Ő lesz a helyreállítója; ha a fájdalomdat, Ő lesz az orvosa; ha a halálad, Ő lesz a feltámadásod” (A türelemről 15. fejezet).<sup>29</sup>

9. Felelhettem volna tehát hallgatással mindezekre a rágalmakra, és tűnődtem is ezen néhány hétig: végül azonban három dolog arra kényszerített, hogy ne maradjak szótlan.

*Először is* Ágoston véleménye, aki több helyen tanácsolja, hogy nem szabad eltűnni a jó hírünkön esett kárt. Az 52. levelében, amit a pusztában írt testvéreire, például így

<sup>27</sup> Lynceus: görög mitológiai alak, az ő felesége volt Hypermestra, aki – Danaos 50 lánya közül egyedül – nem gyilkolta meg férjét.

<sup>28</sup> A *Via lucist* londoni tartózkodása idején, 1642-ben írta Comenius a *Collegium lucis* titkos programja gyanánt. Csak 1668-ban jelent meg. Az *Unum necessariumot* Amszterdamban adták ki 1668-ban, Comenius „végrendeletének” is szokták nevezni.

<sup>29</sup> *De patientia*, 15,1.

szól: „Két dolog szükséges: a lelkiismeret és a jó hírnév; a lelkiismereted számodra, a jó híred a hozzád közelállónak. Aki lelkiismeretében bízva jó hírével nem törődik, az érzéketlen.”<sup>30</sup> A jó özevegységről írott művében pedig: „Nem szabad hallgatni azokra a férfiakra és nőkre – legyenek bármennyire is szentek –, akiket egyszer valami hanyagságon érték (amivel rájuk vetült a rossz gyanúja), és azt állítják, hogy Isten színe előtt elegendő számukra a lelkiismeretük: az emberek véleményét pedig nem csupán hanyagul, de érzéketlenül is megvetik.”<sup>31</sup>

10. *Másodszor*: a minap érkezett egy levél barátomhoz a felséges brandenburgi választófejedelem<sup>32</sup> udvarából, amiben ez állt: „Hágából írják, hogy Maresius úr ama derék Comeniust mindenütt befeketítette, és ezáltal csaknem elhitette a nemes rendek jó néhány tagjával, hogy Comenius egy csaló, az ígéretei pusztá csalafintaságok. Szent Isten, miféle emberek ezek! Bár a béke hírnökeinek kellene lenniük, nem képesek elviselni, ha valaki békés tervekkel hozakodik elő!” Ezeket állítja ő. Barátom Krisztusban, miközben te oly serényen fújtatsz Krisztus parancsára, nyíltan és titokban egyaránt ártalmamra törsz, én még ezután is maradjak csöndben, ami neked, a kegyetlen bosszúállónak, csak a bátorságát növeli?

11. *Leginkább azonban az a megfontolás indított erre, hogy én és te, Maresius, nem vagyunk magánemberek, akiknek a bolond beszédeit* (mint az utcán veszekedő nőszemélyekét) *egy mosollyal el lehet intézni.* Ha ugyanis ez állna fenn, bizony meghátrálnék hatalmas dühöd elől, a nyugalom vágyával. Ám mivel mindketten a „fényben” vagyunk (ki-ki a saját helyén), a sötétség fejedelme kétségtelenül rajtunk keresztül is elő akarja idézni az egyház épületében a homályt; szembe kell tehát szállnunk átkozott cselszövéseivel, amelyekre – úgy tűnik – te nem igazán figyelsz. Hiszen túlságosan is biztos vagy minden dologban, amit cselekszel, és egyáltalán nem kételkedsz a kimenetelükben. Hogy ebben az egyben eleget tehess a látszatnak: nem hátráltál meg senki előtt (bármennyire is esedezett a könyörületért), azt is semmibe veszed, ha közben maga a Sátán győz le bennünket (noha az apostol az ettől való félelemre tanította övét [2Kor 2,10–11]).

Egyáltalán nem különös, hogy saját magadon és családodon kívül senkire sem viselsz gondot: velem azonban az volt az Úr szándéka, hogy szeretett egyházának, az annyi országban és földön szétszórót kicsiny nyájának immáron 37 esztendeje őrzője legyek. Közülük néhány száz ma is életben lévő család, szerencsétlen pásztorát vagy vezetőjét tisztelve bennem, folyton tanácsot, vigaszt és segítséget kér: nem szabad, nem tehetem meg, hogy ezt elmulasszam, már amennyire erőm és az Úr áldása engedi.<sup>33</sup> *Ha pedig én ennek a szegény, meggyötört nyájnak olyan vezetője vagyok, mint amilyenek te leírtál, romlott lelkiismeretű és hírű, ugyan milyen lehet a hozzám ragaszkodó tömeg? Nem látod, hogy mi a Sátán célja a te tudatlanságod eszközével? Kétségkívül az, hogy nekem, a te képzelt ellenségednek az elnyomásával, sok megtört emberre mérhessen csapást.*

<sup>30</sup> *Ad fratres in eremo*, 1 = *Patrologia Latina*, XXXIX, 1383.

<sup>31</sup> *De bono viduitatis*, 22 = *Patrologia Latina*, XL, 448.

<sup>32</sup> Fridrich Vilem (1640–1688)

<sup>33</sup> Comenius a „Cseh Testvérek” protestáns közösségéhez tartozott.



12. Ezért újra és újra figyelmeztetni, kérni, sőt sürgetni kell téged, nehogy visszaélj teológiai műveltséggeddel és a tekintélyeddel, amit Istentől és az egyháztól (a középítésére, nem pedig a rombolásra – 2Kor 13,10) kaptál. Nehogy ezáltal mindaz a jó, amit az egyházban – véleményed szerint – megcselekedtél (vagy akár általam hozott létre az Isten kegyelme), elpusztuljon. Meg kell tehát szükségből tennem, amit Nagy Szent Bazil tanácsolt, ezeket írva: „A zaklatások közepette nem szabad hallgatni. Nem azért hogy visszavágással megvédjük magunkat, hanem hogy ne engedjünk teret a hazugságnak és ne hagyjuk a becsapottakat tévedésükben megmaradni.” (63. levél – A klerikusokhoz)<sup>34</sup>

13. Mindeközben hálát adok neked, Maresius úr, hogy a rólam összegyűjtött sok csúf rágalmat nem titkoltad el egészen a halálomig (amikor már nem tudnék ezekre megfelelni), hanem kiteregetted az emberek elé. Ezt ugyan nem ebből a célból tetted (hanem azért, hogy elveszettnek érezzem magam), ám nekem épp kapóra jött a te féktelen dühöd, mivel ama mondásnak, hogy „Csak rágalmaz merészen, valami biztosan célt ér!”,<sup>35</sup> már nincs semmi hatása, hiszen hamis volta bebizonyosodott. Kapóra jött (a támadásod) egyrészt azért, hogy végre szétoszlathatom e homályt, másrészt hogy egész életemet megerősíthetem a későbbi vádaskodások rohamával szemben, még hozzá azon a módon, amire Thomas Browne<sup>36</sup> hívja fel a figyelmet: „egyese a rágalmaktól való féltelmükben írták meg életük történetét” (*Religio Medici*, 28. fejezet).

14. *Ha valamin mégis szomorkodom, akkor az egyház miatt szomorkodom*, hogy botrányok között forog meggondolatlan cselekedeteink következtében. *Te miattad is szomorkodom*, aki ezen irigy rágalmaiddal csúfosabb szégyenfoltokat égettél saját nevedbe (mint az enyémbé). Ugyanis már most szomorúnak kell lennem miattad, bizonyosra véve a te, az én és számos derék ember jövődjé gyászos bánatát. *Végül pedig önmagamért*, mivel elveszed a jobbra érdemes időmet, amiből már fölöttébb kevés van hátra. De megadja az Úr a gyógyulás eszközét is, egyrészt azzal, hogy megelőzzük az egyház további botrányait, másrészt mindkettőnk szomorúsága meg fog szelídülni, hogy örvendezünk majd, mikor rájövünk: az Isten szándékai szerint voltunk szomorúak míg vissza nem nyertük józan eszünket, még hozzá büntetés nélkül (2Kor 2, 8–10). Végezetül – mivel oly keményen figyelmeztetsz erre – máris az eddig elvesztegetett idő visszaszerzéséről kell, hogy gondolkodjak (Ef 5,16). Ha pedig mindkét részről ezek a dicséretes célok lesznek szemünk előtt, segíteni fog az Úr: bizakodjunk tehát.

15. *Honnét is kezdjük el? Ha helyesen van megalapozva ez irányú reménységünk, viszálykodásunk hamarosan elcsitul és barátságba fordul át.* E célból testvéreként<sup>37</sup> szólok hozzád, intelk, buzdítalak, sőt (ha szükségesnek látszik) még rád is veszekedek: mindent azért, hogy ne csupán téged, hanem saját magamat is (valahányszor figyelmeztetéseid hatására felismerem, hogy letértem a helyes ösvényről) a jó útra térítsem. Kértelek té-

<sup>34</sup> *Ad clericos Neocaesarienses*, 1 = *Patrologia Graeca*, XXXII, 759.

<sup>35</sup> PLUTARCHOS, *De adulatore*, 24 (Moralia 65D).

<sup>36</sup> Thomas Browne (1605–1682)

<sup>37</sup> Utalás a mű címére.

ged (az *Intelem* című művem vége felé, a 76. fejezetben),<sup>38</sup> hogy „ha bármilyen vádad van ellenem, azt az egyház előtt mondd el, az én jelenlétemben: azért, hogy ha valódinak bizonyulnak számomra e hibák, kijavíthassam őket és hálát adhassak neked mindezt”. Kétségtelenül ezt tetted, ám kevésbé testvériesen, sőt inkább ellenségesen. Mint-hogy ezt dicsérni nem lehet, teljes komolysággal emelek panaszt: azzal a vággal, hogy részint megvédjem magam rágalmaitól, részint tévelygéseidből visszahozzalak téged az igazság útjára. Kívánom eközben, hogy utolsó legyek azok sorában, akik ez idáig jogtalanságaid miatt panaszt emeltek, ám az első azok között, akik által megadja neked az Úr a jobbá válás lehetőségét. *Ugyanis Isten szeretetével szeretlek téged* (ám bár ezt te – úgy tűnik – nem hiszed el) *mint felebarátomat (embertársamat), mert így parancsolta az Úr*.<sup>39</sup> ahogy magamnak, úgy neked sem kívánom, hogy bűnbánat nélkül menjünk a halálba, minthogy már egyikünk sincs távol a végső órájától.

16. „Ne nézd el, ha embertársadnak a marhája vagy juha elcsatangol, ne menj el mellettük közömbösen, hanem tereld vissza embertársadhoz!” – mondja az Úr (5Móz 22,1). Tehát, Maresius, ha én a te elcsatangolt marhád vagy juhodat (sőt récedet vagy tyúkodat) látva nem vinném vissza hozzád, vétkeznék a törvényt hozó Isten és a szeretet ellen, amivel irántad, mint embertársam iránt, tartozom. Mennyivel inkább vétkeznék, ha – midőn téged önmagadtól eltévelyedve látlak – nem vezetnélek vissza önmagadhoz és nem próbálnálak – mivel eltávolodtál a szeretet törvényétől – visszafordítani a szeretet törvényéhez!

17. Ugyancsak a mi Istenünk szól így egy másik helyen: „Ha ráakadsz *ellenséged* eltévedt marhájára vagy szamarára, hajtsd vissza hozzá!” – mondja az Úr (2Móz 23,4). Te pedig, Maresius, a te Uradnak vagy a szolgája: nem az én *ellenségemnek* vagy *gyűlölőmnek*, hanem annak, aki egyaránt szeret engem és téged. Azzal, hogy magadra vetted a féktelen szenvedély súlyos terheit, komolyan árthatsz önmagadnak, nekem és más embertársadnak, sőt az egész egyháznak is. Hát nem kell mindenképp megszabadítanom téged ettől, amennyire képes vagyok rá? Noha ezt már megpróbáltam – sikertelenül –, mégis újra meg újra próbálkoznom kell, akár hetvenszer hétszer<sup>40</sup> (mígnem az Úr megadja a sikert), mintsem hogy egyszer is abbahagyjam: itt ugyanis a te üdvösséged, sőt az egyházé forog kockán.

18. *Miért nem sikerül hát, amit korábban megpróbáltam?* Úgy látom erre két okot is adsz, mindkettő a gyanakvásból származik. A harmadik pedig a kevélységből. Az első, *hogy én azért ragadtam tollat ellened, mert mások – az ellenségeid – ösztönöztek erre* (1. §). A második, *hogy én képmutatóan jártam el, mivel a legmegátalkodottabb rágalmazó voltam, miközben a jóindulatú figyelmeztető szerepét játszottam el: egyik kezemmel kenyeret nyújtottam, a másikkal pedig követ hajítottam* (18. §). Ha ezt valóban elhitted, bizony semmi meglepő nincs abban, hogy ellenkeztl velem: hiszen ugyanezt teszik az okatlan állatok is – ha kedvesen bánnak velük szelídeké lesznek, ha keményen, meg-

<sup>38</sup> *De zelo sine scientia et charitate admonitio fraterna J. A. Comenii ad Samuelem Maresium prominendis odiis et ampliandis favoribus.*

<sup>39</sup> 3Móz 19,18; Mt 19,19

<sup>40</sup> Mt 18,21–22



vadulnak. Nem sok ember dávidi lelkületű, hogy ezt mondja: „Ha igaz ver engem, szeretetből van az. Olaj a fejemnek még a feddése is.” (Zsolt 141,5) Arra, hogy mindkét előbbi vélekedés hamis, a szívem a tanú, sőt – Ő nagyobb a szívemnél – Isten, aki ismer mindeneket (1Jn 3,20). *Bizony senkinek nem voltam alárendelve: csak a magam és az egyház ügyét tartottam szem előtt, te azonban ok nélkül rágalmazni kezdtlél. Én láttam, hogy fellángol a gyűlölet az emberek szemében: ezért vettem a bátorságot baráti figyelmeztetésre, nehogy továbbra is vétkezzél.* Ami tehát történt – és erre tanúnak hívom az Istent –, az én kezdeményezésemből történt, méghozzá jó kezdeményezésből és tiszta szándékból, nem azért, hogy neked vagy bárkinek ártalmára legyek, hanem hogy mindkét részről megelőzzem a további ártalmakat. *Gyanakvásod miatt ártasz tehát barátom sokszor embertársaidnak, ebben az ügyben pedig leginkább önmagadnak: minden jó kezdeményezésnek és az ezt irányító lelkületnek elzáród a hozzád vezető útját.* Alapjaitól kell ezt megjavítani, a tiszta egyszerűségnek nem szabad gonosztságot tulajdonítani, nehogy az Isten, az egyszerűség kedvelője és a gonoszság megbüntetője, végtére is kiszolgáltatasson bennünket a minden (erkölcsi) ítéletre képtelen gondolkodásnak, hogy azt tegyük, ami nem illik (Róm 1,28).

19. A *harmadik okot*, amiért a *Testvéri figyelmeztetésnek* nem volt sikere, a 20. §-ban fejtet ki: *Sem Comeniusnak, sem egyetlen más Polyphémusnak nem tiszte ítéletet mondani a te buzgóságodról, hogy az tudomány nélküli-e.* Nemde illő az apostolhoz, hogy senkinek nem akar az ítélete alá kerülni? Ámbátor Pál is a prófétáknak akarja alárendelni a prófétákban lévő lelket (1Kor 14,32), és így szól az ettől vonakodó gőgös emberekhez: „Vajon tőletek indult ki az Isten ígéje, vagy egyedül hozzátok jutott el?” (1Kor 14,36) Máshol pedig azt mondja, hogy a lelki ember mindent megítél, őt azonban senki nem ítéli meg (1Kor 2,15). De hát egyedül te vagy a lelki, mi pedig mindannyian testiek vagyunk? Veszélyes merészség ez: pápává tenni magad az egyházban, és senkitől sem fogadni el az ítéletet.

20. Egy másik helyen Seneca magyarázza el, miért volt sikertelen a figyelmeztetésem, az alábbi szavakkal: *Semmit sem számít a figyelmeztetés azoknak, akik súlyos bűnökbe estek. Mert bizony az orvosság sem győzi le a gyógyíthatatlan betegségeket.*<sup>41</sup> Ez így igaz. Ugyanis a te rühöd, Maresius úr, a folytonos vitázási viselkedés és az ebből származó konokul ellenkező viselkedés, kétségtelenül egy akut betegség, ami ifjúságodtól a markában tart (44 éve már, ahogy te számítod). Nehéz hát ennek a kezelése. Kiváltképp, ha szelidebb próbál lenni a figyelmeztetés, Epiktétos meggondolása alapján, aki ezt mondja Stobaios művében: *Akikben nincs szégyenérzet, azokat semmilyen módon nem lehet megjavítani.*<sup>42</sup> Bizony be kell vallanom, hogy akkor erőtlén voltam és nem fedtem fel egészen a szégyenkezésig fonáságaidat. Ezen kell immár javítanom, továbbá kérem az Istent, helyezze szemünk elé hiányosságainkat úgy, hogy pironkodnunk kelljen és kénytelenek legyünk helyrehozni azokat. Jobb ez, mint ha már nem tudnánk szégyenkezni, és elesnénk az összeomláskor (Jer 6,15).

<sup>41</sup> Erkölcsi levelek 94,24

<sup>42</sup> Epiktétos (Kr. u. I. sz.) római sztoikus filozófus.

21. Mielőtt erre a jobbik útra térnék, visszakanyarodom a gyanúsítgatásaidhoz (ame-lyeket már érintettem a 18. fejezetben), azzal a vággyal, hogy teljesen kiirtom azokat a lelkekből. *Hányszor támadtál tisztelt kollégádra, mivel ellened hangolt engem, valamint rám, mivel engedtem a felbujtásnak:* valójában egyik sem volt igaz.<sup>43</sup> Ugyanis barátotok voltam és vagyok, mivel mindkettőtöknek megtapasztaltam a barátságát és a hit dolgában is közel állunk egymáshoz: a szőrszálhasogatást kivéve, amit sehol sem szeretek. Mert olyan egyházból érkeztem, amely (már ameddig létezett) nem akadékoskodó kutatója volt az Isten titkainak, hanem inkább alázatosan munkálkodott megismert akaratának teljesítésén. Önmagán belül pedig annyira ügyelt a helyes rendre, hogy minden az egyház egyöntetű akaratából történt, és nyilvánosan megtámadni másokat, sőt még kiadott iratok ellen hadakozni sem volt szabad senkinek. Ugyanis nem úgy cselekedtünk, mint a zsidók a pusztában, mindenki ahogy maga jónak látta (5Móz 12,8), vagy később amikor az ígért földjére bevonulónak nem volt királya (Bír 17,6), hanem *ahogyan az apostoli egyházban: „mindent illendően és rendben”* (1Kor 14,40). Hogyan sülyyedtem volna én, aki ilyen voltam, ilyen rendhez szoktam, nálatok odáig, hogy pártoskodásra adjam a fejem? Én, aki minden vallás egyesítésére törekszem (ezt a szememre is veted), hogyan foglalatostkodnék a hozzám közel állók bántalmazásával? Azt kell inkább gondolni, *hogy én csakis fájdalommal tudom szemlélni az ellentéteket, kiváltképp ezekben az „egyesült”<sup>44</sup> tartományokban, ahol a polgárok politikai egyetértésének mindenféle más egyetértést is magával kellene vonzania: nem pedig azt, hogy akadémia az akadémia ellen, kolléga a kollégája ellen kénye-kedve szerint vitába szálljon.* Mintha a tengeremelléki tartományok a tengerhez lennének hasonlóak, ahol az emberek, miként a halak, egymást üldözik és felfalják (Hab 1,14). Vagy a szabad nép olyan lenne, mint a nyáj, ahol a kövér állatok között soványak szaladgálnak, oldalukkal és vállaikkal taszigálják, szarvaikkal öklelik őket: így kedvük szerint szórhatják szét a nyájat (Ez 34,20–21). Tehát te, miközben engem bíránk előtt mint a pártoskodás kezdeményezőjét, sőt támogatóját és segítőjét rágalmazol, valamint hamisan esküdözöl, bizony jogtalanságot követsz el velem szemben.

22. Így azt is tragikusan felnagyítottad, hogy én *a figyelmeztető álarca mögé bújva a leggonoszabb gyalázkodó feladatát láttam el.* Ebben az esetben nem tudom, hogy adhat-nék-e jobb védekezést, mint egykor Erasmus (őt is mint a társadalmi rend gyalázóját állítótták pellengérre) mondott a *Keresztény katona kézikönyvecskéje* bevezetőjében:<sup>45</sup> „Senki sem mehet annyira előre, hogy onnét már ne tudjon tovább lépni. Azonban a zül-lésnek minden egyes életmódnál néhány ismert veszélye van. Aki pedig felhívja a figyel-met ezekre, az nem kisebbiti a rendet, hanem annak érdekében munkálkodik. Mint ahogy fejedelmek boldogsága is magában rejti a zsarnokság, az ostobaság, a hízélgés és az örültség veszélyét: ha valaki az ezektől való óvatosságra int, jutalomban részesül a feje-delmi rendektől. Nem kisebbiti az ő fenségüket, mellyel dicsekednek, aki megmutatja,

<sup>43</sup> Talán Jacob Altingről van itt szó, akivel heves vitákat folytatott Maresius.

<sup>44</sup> Azaz: vallásbékében élő.

<sup>45</sup> Rotterdami Erasmus levele Paul Volz apáthoz, ami az Encheiridion bevezetőjeként szerepel egyes ki-adásokban.



hogy miben is áll a fejedelmek igazi fensége, és figyelmezteti őket, hogy mire tettek esküt az uralkodásuk kezdetén... Az egyházi vezetők leginkább két nyavalyának szoktak áldozatául esni: a kapzsiságnak és a nagyravágyásnak. Mintha ezt érezte volna előre ama Krisztus szerinti első pásztor, mikor figyelmeztette püspökeit: legeltessék a juhait, ne pedig nyírják és nyúzzák őket. Sőt, ne a csúf haszon végett legeltessenek, hanem a lélek egészséges akaratóból; ne uralkodjanak az övéik felett: inkább életük példájával, mint hatalommal és fenyegetésekkel vezessék őket a jámborság felé. Kisebbíti tán a papi rendet, aki figyelmeztet, hogy milyen elvek szerint lehetnek igazán nagygyá a püspökök?” Ezeket mondja Erasmus. Én talán mást tettem, Maresius úr, ama *Figyelmeztetésem*ben, mint hogy megmutattam, mi illik és mi nem egy teológushoz, egy idős emberhez? *Ha rosszul beszéltem, bizonyítsd be a rosszat, ha ellenben jól, akkor miért ütlegelsz oly kegyetlenül?*

23. Hogyan bántál velem, világosan mutatja elvakult dühtől duzzadó könyved, valamint a kétszeres *győzelmi koszorú*, amivel (mintha valami fényes dolgot vittél volna véghez) az utolsó oldalakon ünnepelted magadat. Az első ez: *Comenius, megkaptad, amit akartál. Aki oroszlánt ajándékoz a másinak, bizony párducot kap vissza!* Nemde ezt mondtad? Egy oroszlánért párducot ajándékoztál nekem? Okosan vagy okatlanul mondtad-e ezt? Nyilván az én *Figyelmeztetésem*nek és a te *Antirrheticus*odnak a természetét akartad ezzel kifejezni: ahol az oroszlán valami erőset és bátrát jelent, ami ugyanakkor szelíd és mértékletes, híjával van a gonosz cselszövésnek. Az utóbbi, azaz a dühödt őrvongás ugyanis a párducra jellemző. Ugyanis így írja le Frantzius<sup>46</sup> az oroszlánt és a párducot az *Állatok szent története* című művének 6. és 8. fejezeteiben: „Az oroszlánok nem folyamodnak gonosz cselekedetnek, távol állnak a gyanakvástól, nem néznek ferde szemmel senkire, és nem akarják, hogy őket bárki ferde szemmel nézze. Nem futnak el a vadászok elől, de a veszélybe sem vetik meggondolatlanul bele magukat. Stb. A párduc ezzel szemben rettenetesen vad, hacsak teheti, teljes lendülettel, szemből támad az emberre. Annyira ellenséges az emberrel, hogy azok, akik dühét akarják kigúnyolni, egy emberi bábut mutatnak fel előtte: legott őrvongva megrohanja és széttepi azt (Nagy Szent Bazil állítja<sup>47</sup>). Rettenetesen vad, és soha meg nem szelídül. Rendkívül gyors mozgású állat. A bőre igen szép, olyan, mintha kockás lenne. Nagyon ravasz bestia, szinte minden más állatra vadászik. Ám egyetlen élőlény sem bocsát ki magából olyan kellemes illatot, mint ez: így csalogatja magához és ejti zsákmányul a többi vadat. Néha mérget is eszik – ilyenkor emberi ürületet keres, amit elfogyasztva sértetlenül vészeli át a mérgezést.” Ezek hát a te párducod „erényei”? Hogy ezzel a példával, mint győzelmi emlékművel, a Krisztus országa elleni harcokat akartad-e lezárni vagy inkább a Krisztus békés országáról szóló isteni jövendölésre (*szelíden járnak az oroszlánok, a párducok, a medvék, a farkasok és a viperák*)<sup>48</sup> célozva hoztad fel, döntse el a te lelkiismereted.

24. De ez csak filológia. Többet jelent, ha a teológia szemszögéből mérlegeljük a „győzelmi jelvényedet”. Mondd meg nekem, Maresius úr, vajon az általam használt teo-

<sup>46</sup> FRANZ-FRANZIUS, Wolfgang (1564–1628), *Animalium historia sacra*, 1612.

<sup>47</sup> 9. homília – *De invidia et malevolentia* = *Patrologia Graeca*, XXXII, 1343.

<sup>48</sup> Ézs 11,6

lógia veleje abból a gyakorlatból származik-e, amire Krisztus oktatta tanítványait? Az Ő parancsolata, melyet tanítványainak adott, így szól: „Ne szálljatok szembe a gonosszal, hanem annak, aki arcul üt jobb felől, tartsd oda másik arcodat is.” (Mt 5,39) A tiéd ellenben ez: *Ha valaki oroszlánt ad neked, párducot ajándékozz viszonzásul!* Azaz: ha valaki figyelmeztet téged, támadj rá ököllel, ha valaki egy kicsit erősebben érint, marcangold szét. Krisztus azonban példájával is megerősítette azt, amire másokat tanított: *mikor gyalázták, nem viszonozta a gyalázást; amikor szenvedett, nem fenyegetőzött, hanem rábízta ezt arra, aki igazságosan ítél* (1Pét 2,23). Vajon te is ezt teszed? Nem kétszerezedsz vagy inkább tízszeredsz a bűnöket azzal, hogy a rosszért rosszal fizetsz; saját védelmedet senkinek nem engeded át, hanem mindig te magad állsz bosszút (Isten és az emberek akarata ellenében)? Az Úr példáját követő apostolok áldották átkozóikat (1Kor 4,12). Te azonban még a jóakaróidat is átkozod, mikor azok az ellened támadó bajokra figyelmeztetnek. Gondold meg, kérlek, helyesen van-e így, hiszen nem a te kigúnyolód, hanem Krisztus útjára való visszavezetésed miatt hangoznak el e szavak. *Ne reménykedj abban, hogy az oroszlán valaha is megijed a párductól!* (Az oroszlánon itt az igazságot és az egyszerűséget, a párducon pedig a ravaszságot és a dühöt értem.)

25. Másodszor is diadalt ülsz rajtam, ama utolsó oldalon, e szavakat hangoztatva: „Isten rendeléséből történt úgy, hogy én, a te szemtelenségedtől kényszerítve, letéptem *álarcodat* és az egész világnak megmutattam, hogy miféle maszkot viseltél ez idáig a világ színpadán.” (Minthogy – szerinted – én egy tisztességes férfiú alakját magára öltő gazember, szélhámos, ám örült és ostoba vagyok.) Maresius, Maresius! Miért feledkezel meg Krisztus szavairól? „Minden üres szóról számot kell majd adnotok: és aki bolondnak mondja testvérét, méltó a pokol tüzére!”<sup>49</sup> Lehetséges, hogy én, miközben figyelmeztettelek téged (talán egy kis iróniát is alkalmazva) a vetélkedés szeretet általi mérsékletére, túlléptem az illendőséget: ám jogos-e, hogy mindezért egy teológus oly vadul megdühödjön, hogy elfeledkezve a krisztusi szeretetről és az emberi szelidségről, engem nem csupán megkövezni, elgyötörni, megtaposni, hanem egyenesen szétszaggatni akarjon? *Miféle lélek tanított erre?*

26. Mások ítéleteiből tudom, hogy a *Figyelmeztetésem* nem volt túl embertelen. Ezekből idézek most néhány részt, hogy a többi jámbor és művelt férfi jobban meg tudja ítélni cselekedeteink értékét. Németföld szívéből írta nekem egy tekintélyes teológus: „Erre járt átutazóban N. N. Megmutatta nekem a Maresius elleni írásodat, amit én gyönyörűséggel olvastam és fölöttébb csodálkoztam ezen férfiú rólad és másokról alkotott igazságtalan ítéletein. Mikor efféle zavaros és becsvágyó egyének nevelik az ifjúságot, tán csodálkozni kell azon, hogy minden a zavar és a szakadás felé tart? Mégis, Isten szándéka lazítja meg az efféle egyének kantárait, hogy gondoskodásra indítsa a jókat, amely által az igazság és a fény még inkább felizzik a jámbor emberek között, ahogy az a te válaszdoból is kitűnt. Ez ugyanis nem került volna napvilágra, ha nem kényszerít téged írásra az ő féktelensége. Épp ezért nem szabad meghátrálni, sőt állhatatosnak kell lennünk a feladatunkban, hogy helyes törekvésünkkel legyőzzük a rosszat.”<sup>50</sup>

<sup>49</sup> Mt 5,22

<sup>50</sup> A személy sajnos nem azonosítható.



Más pedig, akinek éppenséggel az orvosi hivatás jutott, így ír: „A te védőbeszédednél soha nem láttam keresztényibb dolgot. Bárcsak a mi akadémikusaink is az isteni dolgokról, a Szentírásról értekeznének úgy, mint az emberi hagyományokról vagy az arisztotelészi szillogizmusokról!”

Egy újabb vélemény: „Elofvastam a te Maresiushoz írott *Figyelmeztetésed*, és nagyon tetszett, ahogy egy öreg megdorgál egy másik vént, aki még a zabolátlan érzelmek rohamában tobzódik. Másoknak is tetszett, akik örömmel ismerték fel benne egy vitakozó kedvű személy féktelenségének dorgálását és nagyobb egyetértésre jutottak a Krisztus országáról alkotott véleményükben.”

Valaki ezt írja: „Ha szívének zugaiból nem távozott el a jobbik lélek, biztos vagyok abban, hogy sok mindent el fog ismerni, ami belemar az öntudatába, sőt talán egyenesen megbélyegző lesz számára. Én mindenesetre meg vagyok győződve arról, hogy még egy köszívet is meglágyítanak ezek az isteni jósdából előhozott komoly intelmek, és megindítanak a bűnbánat felé. Abban sem kételkedek, hogy ugyanezt gondolja minden jámbor ember, akit nem vakítottak el az előítéletei és a részrehajlása. Én bizony örömmel, odaadó elmével, ráadásul nem is haszontalanul olvastam végig ezen iratot: és teljes mértékben egyetértettem vele.”

Megint más: „A Maresius-ellenes könyvet valami különös lelki gyönyörűséggel olvastam el: nem csupán a visszafogottságát tartom dicséretesnek, hanem a világosságot, amivel egy igen homályos dolgot tárgyal. Azt a gondolatot, ami Krisztus ezredéves országáról szól, én bizony János *Apokalipszisa* miatt soha nem merészeltem tagadni: ám mind ez idáig a titkok közé számítottam és úgy véltem, ezt Isten gondjaira kell rábízni. Úgy tűnik, Maresiussal saját tengere nem csak a nevét, de a keserűségét is megosztotta.<sup>51</sup> Te azonban maradj távol az egyesekre (khiliasták) jellemző szélsőségeségtől, ahogyan mindig is józannak ismertem a tolladból eredő írásokat.”

Mindezekre csupán azért tértem ki, hogy alkalmad legyen megbecsülni: az-e a biztos győzelem jele, *ha magamagát tapsolja meg az ember* vagy inkább mások ítéletét és ünneplését kell megvárni? Bizony a győztes római hadvezérek közül senki sem tarthatott diadalmenetet kénye-kedve szerint: csak a szenátus és a nép szavazhatta ezt meg számukra.

27. Mindazonáltal ez a kis diadalmenet, amit a letépett álarc miatt tartottál (a rómaiak *ovation*nak hívták az efféléket), alkalmat szolgáltat egy jó dologra: arra, hogy megvizsgáljam az *álarcot*. Méghozzá alaposan.

- I. Mi az álarc és hány fajtája van?
- II. Hányféleképp takarja el álarcokkal a sátán (e világ minden romlásának szerzője) az emberi arcokat úgy, hogy szinte az egész világ álarcokban járkal?
- III. Isten bölcsessége, Krisztus, hogyan tüntette el emberi alakot öltve az álarcokat, és hogyan tanított meg bennünket felfedett arccal járni az Isten és az emberek színe előtt?
- IV. Hogyan veti meg és gyűlöli minden keresztény, mesterünk példája után, az álarcok viseletét? Mihelyt ez rábizonyul valakire, kitartóan törekednek annak letépésére: ez pedig – amennyiben kölcsönös – a szeretet műve.

<sup>51</sup> Szójáték: a Maresius nevet a latin *mare* (tenger) szóval hozza kapcsolatba.

- V. Minthogy te – úgy tűnik – néhány csúf álarcot vettél észre rajtam és le akarod rántani ezeket, komoly vizsgálatot kell végezni, hogy mifélek ezek. Vajon az igazságnak megfelelően vettél észre és akarod letépni?
- VI. Minthogy ezen kötelességnek (az álarc letépésének) kölcsönösnek kell lennie, vajon nem található-e rajtad is néhány, és hozható-e pár meggyőző érv, hogy letedd azokat?
- VII. Végezetül ezt az álarcokról szóló értekezésünket megpróbáljuk baráttian lezárni úgy, hogy ne csupán csökkenjen a gyűlölet, de egyenesen tűnjön is el – a rokonszenv pedig ne csak közöttünk növekedjék, hanem (ha Isten áldása is úgy akarja) terjedjen szét az egyház minden részében, ahogy a Szentlélek révén, amit megkapunk (Róm 5,5), Isten szeretete szétárad a szívünkben. Hogy ezáltal az Isten békessége, mely minden értelmet meghalad, őrizze meg szívünket és gondolatainkat Jézus Krisztusban. Ámen. (Fil 4,7).

### **I. Micsoda az álarc és hány formája van?**

28. Az álarc szó elsődlegesen a képet jelenti, azaz valamiféle anyagi képmást, ami feltűnik szemeink előtt, ám mivel nincs valódi lényege, könnyedén elenyészik a tekintetünk-ből. Efféle képek segítségével szokott a sátán az emberekkel játszodozni, sőt ki is játssza őket. Így jelöli (az álarc szó) a valamilyen anyagból készített képmást, amit úgy helyeznek rá a természetes arcvonásokra, hogy a személy felismerhetetlenné válik. Éppen ezért nevezik *personának*, hiszen a színészek is más személyiséget magukra öltve játszanak a színpadon. A képmutatás kifejezésére is használják, amivel a ravasz emberek képesek tettetni a nem létezőt és elleplezni a valót, azért, hogy másnak tűnjenek, mint amilyenek: csúf és ronda alakok helyett szép és elegáns személyeknek. A negyedik álarcféleség az, amivel némelyek másokat borítanak be: akár hízélgéssből, hogy az emberek előtt a valóságnál szebbnek mutassák őket, akár gyűlöletből, szörnypofákkal takarva el a szép arcomkat, hogy e mesterkedéssel tegyék utálatossá a szeretett embereket. E két utóbbi álarc típus velejéig romlott korunkban oly gyakorivá vált, hogy szinte senkinek sem látni már a természetes arcvonásait: mindenki vagy tetszetős arcvonásokat ölt magára (inkább akarnak bölcsnek, jónak, őszintének látszani, mint azzá válni), vagy úgy elcsúfítják a többiek, hogy másnak néz ki, mint amilyen valójában. Ezért van tettetéssel és elkendőzéssel, mázolásal és átformálással, csalárdsággal és megtévesztéssel telve minden.

### **II. Honnét erednek ezek?**

29. Az *legelső cseleszövő* ama áruló angyal volt: becsapta önmagát az égben, az embert pedig a Paradicsomban. Az égben azzal, hogy Istennel egyenlőnek képzelte magát, ami képtelenség. A földön pedig a barátság tettetésével és a csapda eltitkolásával, míg sikerre nem vitte az ügyét. Egy hízélgő állattól vett magára látható álarcot, nyájas beszédével önszeretetet és egy magasabb szintű lét utáni vágyat csepegtetett az első emberpár lelkébe. Azok pedig ettől vezérelve eltávolodtak az Istentől, felrúgták a függőséget, tarka álmokképek, hazug vágyak és bűnös cselekedetek közé kerültek. Ezzel magukra és utó-



daikra tapasztották a romlott és gonosz természetet: hogy inkább akarjanak jónak látszani, mint azok lenni, viszont legyenek rosszak, de ne kívánjanak annak tűnni. Így rejtik el saját betegségeiket a szégyentől való félelmükben, és dicsőségvágyból egészségesnek mutatják magukat. Erről mondja, nagyon helyesen, Seneca: „Sokan inkább álarcra, mint arcra vágnak.”<sup>52</sup> Hiszen másnak állítják be magukat, mint amilyenek valójában, mást mondanak, mint gondolnak, és mást cselekszenek, mint mondanak. Erre utal Krisztus a farizeusok esetében: „Beszélnek ugyan róla, de nem teszik.”<sup>53</sup> Joggal lehet azt mondani, hogy az egész világból színházat csinálnak: szép arccal, csúf lélekkel; báránykülsővel, farkasbelsővel, úgyhogy már sem az arcnak, sem a nyelvnek, sem a kéznek nem lehet hinni az emberek között.

30. *Alaposabban megvizsgálva eme álarcokat, a világ megrontóit, két fő fajtát találunk: az egyik nyájas, csalogató, a másik szörnyű, elriasztó.* Az első az, amikor valaki – miközben mások kegyét keresi – minden rossz tulajdonságát, melyeknek tudatában van, eltitkolja, tettet viszont minden jó tulajdonságot, amivel az embereket magához csábítani reméli: e kettőnek közös neve a képmutatás. *A második fajta az elborzasztó,* amikor valaki gyűlöletet kelt felebarátja ellen: a legrosszabb dolgokat keni rá, és ezt mindenfelé terjeszti. Ha ez találkozik a tömeg hiszékenységevel, máris álarc került a felebarátunkra: emiatt aztán elfordulnak tőle az emberek, ő pedig – bár bűne nincs – a gyűlöletet, a gyalázatot, a megurcoltatásokat, de legalábbis a megvetést (akár tud erről, akár nem) túrni kénytelen.

31. *Annak, hogy e szörnyű álarcot ráhelyezzük felebarátunkra, három eszköze létezik: a lejáratás, az ármánykodás és a hazugság.* *Lejáratás* az, amikor tréfálkozva emlegetjük felebarátunk hibáit, a megvetéshez összegyűjtött szavakkal vagy célzásokkal. Súlyosabb az *ármánykodás*, amit fondorlatos, távollévő személy ellen elkövetett vádaskodásként szokás meghatározni. Ez a méltányosság látszatát keltve ártalmára van felebarátunk vagyonának, jó hírének, sőt még az életének is. Azzal, hogy a helyes beszédet vagy tettet rosszindulatúan félremagyarázza, valamint az ártatlanokkal kapcsolatosan gonosz gyanút és hamis vádakot szór szerteszét. Igen könnyen árthat így, aki akar: hiszen jóformán semmi sincs, amit ne lehetne rosszindulatú magyarázattal elferdíteni. Azonban a *hazugság* a legfőbb, mintegy csúcsa a rosszindulatnak: ugyanis nem valami beszédet vagy tettet magyaráz rosszindulatúan, hanem olyat talál ki, ami meg sem történt, és ennek híresztelésével kelt gyűlöletet felebarátja ellen.

32. *Mondottam, hogy az álarcok felöltésének ezen módszerei a Sátántól érkeznek, mint első kezdeményezőktől.* Hiszen ő volt az, aki a Paradicsomban a mi ősszüleinket mint együgyű embereket, akik – tudatlansággal küszködve – nem ismerték a jó és a rossz közötti különbséget, először környékezte meg a bűnnek. Majd az Isten ellen ármánykodott, mintha az irigyelné az embertől a nagyobb bölcsességet: tudást ígért nekik, ha esznek a fa gyümölcséből. Végül pedig nyilvánvalóan hazudott azzal, hogy nem fognak meghalni: hiszen tudta, hogy épp ez által sietnek a végzetük felé.<sup>54</sup> Ezért mondják őt a

<sup>52</sup> SENECA, L. A., *De Beneficiis*, II, 13, 2.

<sup>53</sup> Mt 23,3

<sup>54</sup> 1Móz 3,1–5

hazugság atyjának, és mindenkit, aki szereti a hazugságot, a fiának neveznek.<sup>55</sup> még akkor is, ha jámbornak, szentnek, szinte a fény angyalainak látszanak önmaguk és mások szemében. Ilyenek voltak a farizeusok, akik egyre csak lejáratni igyekeztek Krisztust és tanítványait, ármánykodtak, sőt hazugságokat terjesztettek róluk. Efféléket mondtak: *Nem tudjuk, honnét való.*<sup>56</sup> *Nem Istentől való, mivel nem tartja meg a szombatot.*<sup>57</sup> *Falánk és részeges ember, vámszedők barátja.*<sup>58</sup> *Meghábtorodott! Minek hallgatjátok?*<sup>59</sup> *Féltrevezeti a népet.*<sup>60</sup> *Ellene szegül a császárnak; saját magát teszi királlyá.*<sup>61</sup> *Fellázítja a népet.*<sup>62</sup> *A templom lerombolásával fenyegetőzik.*<sup>63</sup> *Szamaritánus.*<sup>64</sup> *Ördög van benne.*<sup>65</sup> *Az Istent káromolja.*<sup>66</sup> *Stb.*

### **III. Hogyan tanított Krisztus arra, hogy gyűlöljük és vessük el az álarcokat?**

33. Közénk jött az égből Jézus Krisztus, a dolgok helyreállítója, és eltüntette az összes ördögi álarcot: először is legszentebb saját személyiségének (álarcának) a felvételével, amit úgy viselt, hogy nem hagyta el álnokság a száját (1Pét 2,22). Továbbá övéit az élet egyszerűségére formálta, azzal a tanítással, hogy mindig az Isten színe előtt kell járniukkelniük. „Óvakodjatok a farizeusok kovászatól, vagyis a képmutatástól. Nincsen olyan rejtett dolog, amely le ne lepleződnék, és olyan titok, amely ki ne tudódnék.” (Lk 12,1–2) Gyakran leplezte le ugyanis az emberek bűnös gondolatait, és azzal is fenyegette őket, hogy végül minden ki fog derülni: „Jaj nektek, képmutató írástudók és farizeusok, mert hasonlókat vagytok a meszelt sírokhoz, amelyek kívülről szépnek látszanak, de belül tele vannak tisztátalansággal.” (Mt 23,27)

### **IV. Hogyan kell a keresztényeknek az álarcokat megtagadni?**

34. Az apostolok hűek maradtak Urunk szent buzgalmához, ami az álarcok megátkozására irányult: nem tűrték meg ezeket magukon, és másokban sem viselték el. Az, hogy ők maguk nem jártak álarcban, világosan látszik az alábbiakból: „Ez a mi dicsekvésünk, amelyről lelkiismeretünk bizonyosságot tesz, hogy a szív egyszerűségével és Isten tisztaságával járunk ebben a világban” (2Kor 1,12). A következőből pedig még világosabban: „Elvetjük a szégyenletes, titkos bűnöket; nem járunk ravaszságban, nem is ha-

<sup>55</sup> Jn 8,44; Mt 13,38; 1Jn 3,8–10

<sup>56</sup> Jn 9,29

<sup>57</sup> Jn 9,16

<sup>58</sup> Mt 11,19

<sup>59</sup> Jn 10,20

<sup>60</sup> Jn 7,12

<sup>61</sup> Jn 19,12; Lk 23,1

<sup>62</sup> Lk 23,2–5

<sup>63</sup> Mt 26,61; Mk 14,58

<sup>64</sup> Jn 8,48

<sup>65</sup> Jn 8,48; 7,20; 10,20

<sup>66</sup> Mt 9,3; 25,65; Mk 2,7; Lk 5,21



misítjük meg Isten ígését, hanem az igazság nyílt hirdetésével ajánljuk magunkat minden ember lelkiismeretének az Isten előtt” (1Kor 4,2). És még sorolhatnám. Az, hogy más emberekben nem tűrte meg az álarcot, kitűnik Péter buzgalmából, amivel Anániás és Szafira képmutatásának leleplezésekor élt: halállal büntette mindkettőt (ApCsel 5). Továbbá a Krisztusba vetett hitet tettető Simon mágus esetében, akit átokkal sújtott (ApCsel 8). Pál apostolnál is nyilvánvaló ez, aki még az erjedés egy kicsiny kovásztát sem tűrte meg a korinthusi egyházban, attól félve, hogy a szeretet egész tésztája tönkremehet (1Kor 5. 6. 7.). Versengve utánozták ezt a buzgóságot az apostolok utódai, az egyház régi tanítói: azt oktatva, hogy a képmutatást, a keresztények esetében, sem a szavakban, sem a tettekben nem szabad megengedni. Ezekről még sokat lehetne beszélni: most azonban térjünk át a saját ügyeinkre.

35. Csodálatos egy művész vagy Te, Maresius, ha le tudsz venni onnét *valamit*, ahol *semmi* sincs. Nyilván leveszed a ruhát a mezítelenről, és az álarcot arról, aki nem is viselte. Én ugyanis nyugodtan hivatkozom tanúként minden emberre, akik ismernek engem, hogy soha sem viseltem efféle: soha senki nem volt közöttük, aki olyasmit vetett volna a szememre, mint te. Sőt, inkább túlságosan is nyíltszívűnek mondtak engem, amit te magad is felismertél, annyiszor vetve szememre túlzott egyszerűségemet, keresetlenségemet, együgyűségemet. Önmagaddal kerülsz tehát ellentmondásba, olyan dolgokat tulajdonítva nekem, amelyek egyidejűleg nem állhatnak fenn. *Az álarchordás művészte ugyanis előzetesen megkívánja a tettetés és elleplezés mesterségét: ezekből az egyszerűség annyit ismer, mint a galamb a kígyók sziszegő tekergetéséből.* Bizony gyakran próbáltam változtatni magamon (megtapasztalva, hogy a nyitott lélek e világ ravasz fiainál csak káromra van) és más arcokat felvenni, ám erre soha nem voltam képes. Nem találtam más vigaszt, mint az oly gyakran emlegetett szentírási helyet: *Az egyszerű szívűek tetszenek az Istennek, a ravasz, kétarcú, kétnyelvű képmutatókat pedig gyűlöli.*<sup>67</sup> Kiváltképp, miután észrevettem, hogy a bölcsek és a politikusok is tekintettel vannak erre: Svédországban, 1642-ben találkoztam Carlo Pasquale<sup>68</sup> aranyat érő művével (*Az erények és a hibák fajtái*), melyben ezt olvastam (10. fejezet): „Oly nagy vakság szállta meg az embereket, hogy az őszinteség és az egyszerűség már csaknem ismeretlen a földön: sőt kinevetik, mintha a műveletlenséggel és az ostobasággal rokon tulajdonságok lennének. Valójában azonban a nemesség és a nagyon is megszívlelendő erények lakoznak bennük. Ezek mutatják meg a bűnöktől szennyezett és a tökéletességében szilárdan megalapozott szellem közötti különbséget. Innét kerülnek át a gondolkodásmodba, amit jámborral tesznek, hogy átadhassák a tisztaságnak; a gondolkodásból a viselkedésbe vándorolnak, ami így nemessé válik. Végezetül a szavakban jelennek meg: ezekből, hogy őszinték legyenek, eltávolítanak minden kétértelműséget, homályosságot és csürcsavart. Végül a csalárdság és álnokság teljes elűzésével díszítik fel az emberi cselekvéseket.” Majd így folytatja: „Az őszinteség és az egyszerűség nyílt, ragyogó szíveit maga a jóság választotta szolgálóul, mivel tiszták és méltók hozzá. Az ily ragyogó erényeknek soha sincs

<sup>67</sup> Jób 8,13

<sup>68</sup> (Carolus Paschalius) Carlo Pasquale (1547–1625) francia szónok, diplomata.

szüksége arra (*most figyelj Maresius!*), hogy tessen vagy elleplezzen, és felhőbe burkolja az erkölceit. Mivel semmit sem művelnek ők a sötétség leple alatt, minden cselekedetük méltó a napfényre. Tehát egyáltalán nem ismerik a ravaszságot, sem a tettetés művészetét: nem használnak semmit arcuk eltakarására. Ennek rokona a *szabadság*, ami olyannyira sarokköve az *igazságnak*, hogy az nélküle nem is létezhet.”

36. Csodaszámba megy tehát, amivel kérkedsz, hogy rólam, az őszinte és nyíltszívű emberről (reményem vigasza, hogy olykor talán az emberek is úgy látnak engem, ahogyan az Isten) bizonyos álarcokat szedtél le. Hát miféle álarcokat? *Egy szörnyen becsvágyó, kapzsi, furfangos ember álarcait, aki az egész földet befutkosta, hogy képzelgésének vágyait kielégítse.* Csodálkozom, és nem bírom abbahagyni a csodálkozást: miféle vakmerőségből merted a nyilvánosság előtt leírni ezeket, melyek hamisságát ismeri az Isten (akinek szeme előtt állunk mindannyian), továbbá mindazok, akikkel személyes kapcsolatban vagyok, sőt bárki megismerheti és megvizsgálhatja mindenemet, még a szívem iratszekrényeit is! Némelyek a szememre vetették eddig, hogy megvetem a tisztségeket, elhanyagolom a feladataimat és utálok a választékosan megrakott asztalokat (ami még a családtagjaim körében is nemtetszést vált ki). Te pedig épp az ellenkezőjét tanúsítod rólam a világnak? Milyen arccal, milyen vakmerőséggel? Bizony nem a tudás és az igazság (hiszen semmit sem tudsz rólam és az életemről), hanem a boszszúvágy és a rád jellemző (bizonynal magadból kiindulva értékelsz másokat, ahogy az lenni szokott), könnyen jövő gyanakvás alapján teszel így. Egyáltalán semmi alapját nem látom ezen vakmerőségnek, csupán a gonoszság ama régi erőlködését: „Jertek, találjunk ki Jeremiás-ellenes gondolatokat! (Nem vész el ugyanis a törvény amiatt, ha elpusztul egy megszállott!) Jertek, győzzük le vitában, és ne vegyük figyelembe egyetlen szavát se!” (Jer 18,18)

37. Remélem nem hiába kértem (korábban, az *Ajánlásban*), hogy *vádaskodásaid vizsgálata Nagy Károly törvényei szerint történjen.* Ha igazságos bíránk vannak, kétségtelenül felismerik majd mindannyian:

- I. *Nem találtál rajtam semmiféle álarcot:* le sem téphetted tehát.
- II. *Mindazonáltal nagyon csúf álarcot helyeztél rám:* abban a színben tűnhetsz így fel, hogy letépted ezt.
- III. *Ezzel a pimaszságoddal a leggonoszabb befeketítőnek, ármánykodónak és hazudozónak láttad el a feladatát.*

Bocsáss meg annak, aki halomnak nevezi a halmot: egyszer majd síkság lesz minden, még számodra is. Eljön ugyanis az idő, amikor felkel az igazság Istene és szétrombolja a hazugság atyjának minden csapdáját és cselvetését. Ám, még ha a csúcsra is vitted itt „méregkeverésed” művészetét, azt hallod majd tőle, amit a haragvó tengernek mondott: „Eddig jöhetsz, tovább nem! Ez ellene áll büszke hullámaidnak!” (Jób 38,11)

38. Mivel e csúf álarc alapvetését az én – úgymond – minden hájjal megkent és ravaszul bölcselkedő ígéreteimre építetted fel, amelyekkel becsaptam a világot, és annyi éven át, a föld oly sok országában végeztem szemfényvesztéseimet, kikényszeríted belőlem viselt dolgaim történeti előadását úgy, ahogy azok ismeretesek Isten, az ő angyalai és sok földi hívő – mint tanúim – előtt. Fel fogom hát olvasni ezeket naplóimból, le-



hetőség szerint röviden, abban a stílusban, amit én – Krisztus tanítványa – égi mesteremtől tanultam: „Az igen legyen igen, a nem pedig nem.”<sup>69</sup>

39. Amikor II. Ferdinánd császársága idején egész Cseh- és Morvaországból kiűzték az evangéliumi egyházak lelkipásztorait (sőt velük együtt azokat az előkelőket is, akik nem akarták hitüket megváltoztatni), az 1628-as esztendőben Németország szomszédos tartományába vándoroltunk el, nagy részünk pedig Lengyelországba és Magyarországra költözött. Én, miután sokakkal együtt a lengyelországi Lesznó városába kerültem, az iskolai munkákkal való foglalkozásra kényszerültem. Mivel nem csak úgy felületesen fogtam a dologhoz, felismertem (jobban mint azelőtt bármikor) az iskolákban használatos módszer hibáit és fogyatékosságait. Ezek kijavításán gondolkodtam, és közben jó észrevételeim lassacskán egy didaktikai kézikönyv rendszerévé kezdtek összeállni. Abban a hitben, hogy az egész latin nyelv, az összes dologról szóló érintőleges ismerettel együtt, összefoglalható egyetlen vékony kötetben, megírtam azt *A nyelvek és az alapvető tudományok szemináriuma* (*Seminarium linguarum et artium omnium*) címmel. E könyv három évi csöndes munkámat emésztette fel úgy, hogy csupán a szabadon maradó óráimban foglalkoztam vele. Tettem mindezt azzal a szándékkal, hogy – ha megszána bennünket visszavezetne hazánkba az Úr – kéznél legyen egy eszköz, aminek segítségével az iskolákban és az ifjúságban esett károk gyorsabban helyrehozhatók. Ám nem maradhatott titokban ez a segédlet annyira, hogy ne jutott volna még a lesznói gimnázium gondnokainak is a tudtára: közülük két vezető nemes férfiú<sup>70</sup> méltóztatott tiszteletét tenni az én „Muszeionomban”,<sup>71</sup> és a módszertani tanulmányaimról kérdezősködött. Leginkább a *Szeminárium* érdekelte őket, annak kiadását követelték. Így feleltem nekik erre: azt a hazám számára írtam.

Mire ők: Ott a haza, ahol jó sora van az embernek!

– Még nem fejeztem be a művet – szabadkoztam.

– Fejezd be hát!

– Nem egykönnyen lehet, ha ilyen szűk korlátok közé vagyok zárva – válaszoltam.

– Maradhat némi javítanivaló a második kiadásra is! – felelték erre.

Egyszóval: nem hagytak békén. Még azt az érvet is bevetették, hogy e könyvecskével kellene felavatni a Morvaországból hozott és Lesznóban felépített nyomdát.

40. Végül is az történt, hogy 1632-ben kiadták a művet, bár némiképp megváltozott a címe. Figyelmeztettek ugyanis, hogy már létezik olyan könyv, ami felöleli a teljes latin nyelvet: a *Nyelvek kapuja*, írországi szerzetes atyák munkája.<sup>72</sup> Ezt átnéztük és úgy

<sup>69</sup> Mt 5,37

<sup>70</sup> Talán Joh. Schlichting, az ismert politikus és Mattheus Gloskowski, a matematikus.

<sup>71</sup> Muszeion: az ókor egyik legnagyobb tudományos műhelye a Ptolemaioszok Alexandriájában. Ehhez tartozott a híres könyvtár.

<sup>72</sup> *Ianua linguarum*, két ír jezsuita (Guillaume és Jean Bateus) 1605-ben, Spanyolországban készült munkája. A művet (angol nyelvű kiegészítéssel) Londonban publikálták 1615-ben, Comenius 1627-ben jutott hozzá, Csehországban. A *Ianua* 1657-es kiadásának (ODO, I, 252.) előszavában olvashatjuk: „Animadvertit id, paucis abhinc annis, e Iesuitis nonnemo, qui uno fasce complexus linguam Latinam totam, vulgavit (sub titulo Collegii Hibernici Salmancae Hispanarum) *ianuam linguarum Latinae et Hispanicae*, ubi sententiarum duodecim centuriis comprehensa sunt omnia usitatoria Latinae linguae vocabula. sqq.”

láttuk, a fogalmi módszeresség hiányzik belőle: csupán mintegy 1200 szentencia és a nyelv szavainak halmaza. Erről mondtam: Az enyém egészen más! Javasolták, hogy nevezzem eme művet *Nyelvek felnyitott kapujának* vagy *Szemináriumnak*. Így is lett kiadva előbb Lesznóban, később pedig Danzigban<sup>73</sup> (német és lengyel fordításban). A lipcsei professzoroktól kapta aztán az *arany* melléknevet mint állandó jelzőt:<sup>74</sup> ezt később más kiadások is megőrizték, a szokást pedig követték a fontosabb európai nyelveken megjelenő fordítások. Bizony soha, még álomban sem reméltem ekkora sikert!

41. Tudós férfiak levelei érkeztek hozzám különféle helyekről. Gratuláltak az újításomhoz, sőt további merészségre biztattak. Többek között a híres sziléziai goldbergi iskola vezetője és egyházi felügyelője, az idősebb Winckler<sup>75</sup> írta, hogy „még kedvesebben ragyogott fel számára ezen új módszer fénycsóvája, mivel már régóta nyugtalanul várta, már szinte nem is remélte. Amikor ugyanis a háború csapásai közepette összeomlott iskolájukat akarták helyrehozni, elküldtek egy ragyogó tehetségű ifjút, Martin Mosert, Németországba Wolfgang Ratkéhez, aki egy új módszert (saját találmányát) ünnepelte közkézen forgó írásaiban. Belőle azonban – bár két teljes esztendeig ott tartózkodott – semmit sem tudott kiszedni. Olyan makacsul őrizte titkait, hogy azokat csakis egy királlyal vagy fejedelemmel lett volna hajlandó megosztani, mégpedig magas díj ellenében. Talán bizony így tettek az apostolok, a próféták és maga Krisztus? Ám te, kedves Comeniusom, az ő nyomdokaikban jársz, amikor ingyen ajánlod fel mindenedet az embereknek. Ezekből a mi Moserünk annyi fényt merített, hogy itt nálunk a te »arany módszered« (a *Nyelvek kapuja* és a *Grammatikád*)<sup>76</sup> segítségével csodákat teszünk. Mindezt láthatod azokból a példákából is, amelyeket az én tanácsomra hozzád küldött. Gratulálok az unokáimnak. Stb.”

42. Kevéssel később megérkezett Oroszországból<sup>77</sup> a felséges bilzeni vajda, Raphael lesznói gróf, a hely földesura: magához hívatott és mindenről kikérdezett. Bemutattam neki a *Didaktikámat*, ami akkor még csak úgy az anyanyelvemen volt megírva.

Ő, miután elolvasta, így szólt: „Látom, hogy ez egy mozgásra kész eszköz: csak az első mozgatójára vár, aki én leszek.”

Hálát adtam az Istennek és e hatalmas pártfogómnak, majd előhoztam, hogy mire lenne szükségem. Tudtam ugyanis, hogy a latin nyelv eme „ajtajához” építenem kell egy „előszobát”, majd egy „belső udvart”, végül pedig egy szerzőkből álló palotatermet.<sup>78</sup> Továbbá jobb szótárakra és grammatikai művekre van szükség. Mindezekhez pedig ügyesen kell találnom egy megbízható és dolgos munkatársat: az előbb említett Moser nevét hoztam szóba, valamint David Vecherét. Habozás nélkül bólintott rá a gróf, meg-

<sup>73</sup> Gdansk.

<sup>74</sup> A Zacharias Schneider-féle második kiadásról van itt szó (1634, Lipcse – az első kiadás elveszett).

<sup>75</sup> Georg Winckler és Comenius levelezése, ed. KVAČALA, J. = *Monumenta Germaniae Pedagogica*, XXVI, 1903.

<sup>76</sup> A *Ianua Linguarum Reserata* és a *Grammatica Latina Nova*.

<sup>77</sup> Lengyelország keleti területeiről van itt szó, ahol a vagyonos Leszczyński-család rendelkezett a politikai vezető szereppel.

<sup>78</sup> Comenius itt a latin nyelv oktatására szolgáló, lépcsőzetesen egymásra épülő tankönyveit sorolja fel: *Ianua*, *Vestibulum*, *Atrium*, *Palatium*. Ezeket – részben – G. Vechner közreműködésével készítette. (Lásd: *ODO*, I-II.)



parancsolta, hogy hívjam meg mindkettőjüket. Úgy is tettem, ám a sors közbeszólt. Nem sokkal később kitört a pestisjárvány, végigpusztította Sziléziát, és – sokakkal együtt – Moser is áldozatául esett. Hamarosan követte őt a sirba ez a nagy mecénás, gutaütés következtében. Én pedig (minthogy már elkezdtem napvilágra hozni) döntöttem a *Didaktikám* latinra fordításáról, amit el is készítettem.

43. Történt pedig, hogy egy váratlan vendég (a vallása miatt Lengyelországban száműzetését töltő osztrák gróf, J. L. W.)<sup>79</sup> új, nem remélt ösztönzést adott nekem. Elmondta, hogy Bécsbe való hazatérése után, mikor a különféle német fejedelmek és városok követői megkérdezték tőle, ugyan mit csinál Comenius a *Nyelvek kapujának* kiadása után, ő bizony csak pironkodott. Ugyanis semmit sem tudott a Lengyelországban történekekről mondani, noha épp onnét érkezett. Visszatérése után elhatározta, hogy felkeres engem, mivel személyesen akart megtudni mindent: kérte, hogy semmit se tartsak titokban előtte. Áadtam neki elolvasásra az ekkor már lefordított *Didaktikámat* – már ami megvolt belőle, az első rész, az 5-től 196-ig terjedő oldalak.<sup>80</sup> Két nappal később vissza is hozta, azzal a javaslatral, hogy változtassam meg az ajánlás címét az alábbi formára: *A római császárnak, az egész keresztény világ minden királyának, fejedelmének és köztársaságának. Stb.* Mosolyogva feleltem erre: *Mein Herr, wer ein Gesang hoch anfengt, muß eine gute Stimme haben, oder bald aufhören.* (Annak, aki magasan kezd egy éneket, vagy jó hangja kell legyen, vagy hallgasson el rögvest.)

Mire ő: *Az iskolák megkaparintása után a jezsuiták jutottak mindenfelé a vezető pozíciókhoz, noha nem is rendelkeznek ilyen művekkel!*

Megpróbált rávenni egy didaktikai kollégium létrehozására, saját személyét és segítségét ajánlva fel: leginkább a matematika terén, amiben járatosabb volt másoknál. Ám amint látta, hogy félénk vagyok az ilyesmihez, abbahagyta az unszólást és eltávozott.

44. Később, mivel egyre gyakrabban érkezett efféle kérés egyik vagy másik embertől, gondolkodni kezdtem az ügyön. Nem hiába jönnek ezek az ösztönzések, ekkora dicséreteknek már elébe kell menni egy új szívésséggel, hátha Isten is megsegít, hogy valami nagyobb és jobb dolgot fedezzek fel. Az Ő segítségével jutottam az alábbi gondolatokra: ha bevált, hogy a nyelv szavait a fogalmakkal összefüggésben tanulják meg, még jobb lesz megtanítani magukat a fogalmakat, összefüggésben a már ismert szavakkal. Azaz, miután a *Nyelvek kapujának* segítségével megtanult az ifjúság különbséget tenni a külső fogalmak között, ez alapján hozzászokhat ahhoz, hogy a fogalmak belsejébe próbáljon tekinteni, és azt vizsgálja, mifélek azok a saját lényegük szerint. Reméltem, hogy a rövid és igen pontos fogalmi meghatározások segítségével el lehet érni ezt. A fogalom így később sokkal jobban használható, mint ez idáig gondolták. Megfigyeltem ugyanis, hogy az emberek általában nem beszélgetnek, hanem csak fecsegnek: nem a fogalmakat vagy azok jelentését adják át egyik elméből a másikba, hanem csupán az egyáltalán nem, kevésbé vagy rosszul megértett szavakat cserélgetik egymás között. Nem csak a tudatlan köznép, de a félműveltek is ezt teszik. Sőt, ami még fájdalmasabb, a mű-

<sup>79</sup> Johann Ludwig Wolzogen, lengyel szolgálatban álló diplomata.

<sup>80</sup> *Didactica Magna, ODO*, I. (repr. Pragae, 1967)

velt emberek közül is jó néhány. A szavak szintjén létező, számtalan hasonló elnevezés miatt a formáival (azaz a fogalmak belső szerkezetével) kapcsolatosan állandósult a tudatlanság. Miközben ugyanis szónoklataikban használják az *Isten, angyal, ember, Sátán, törvény, bűn, erény, hiba* szavakat, sőt, a testi dolgokról beszélve a *fény, sötétség, bor, víz, szél, meleg, hideg* stb., valamint az *éhezni, enni, inni, emésztetni, aludni vagy virrasztani, egészségesnek vagy betegnek lenni* stb. kifejezéseket, nem tudják, hogy lényegét tekintve mi az, amit megneveznek, és hogyan jön létre. Ezért van, hogy kevésbé számít, milyen nyelvhasználata (barbár vagy művelt) van valakinek, hiszen mindannyian csak zengő érc és pengő cimbalom vagyunk,<sup>81</sup> míg csak a szavakat és nem a fogalmakat (úgy értem a szavak kergét és nem az értelmük velejét) mondjuk ki.

45. Elkezdtem tehát összegyűjteni egy, a jövőben fölöttébb hasznos, általános művet, ami olyanformán foglal magába minden szükséges fogalmat, hogy semmit sem lehet többé károsan félreismerni. A rendje pedig – elejétől végéig – annyira folyamatos, hogy egyik fogalom sem homályosítja el a másikat, hanem mindegyik fénypontban áll és ennélfogva szinte szükségszerűen a helyes módon látja és ismeri meg őket az ember. Végül pedig az igazságtartalmuk – együttesen és egyenként is – oly pontos, hogy sem az elméletben és a szemléletben, sem a gyakorlatban és a munkában, sem az alkalmazásban és a használatban nem lehet semmi tévedés a lényegüket illetően. A dolgok, ahogyan magukban léteznek, a dolgok fogalmai, ahogy az elmében megszületnek, végül a szavak, ahogy az egyik elméből a másikba hordozzák értelmüket, világosan, egymással arányosan vannak mindenütt elkülönítve. Azt reméltem tehát, hogy ha egy ilyen könyv (vagy könyvecske) jól megírható, általános ellenszere lesz a tudatlanságnak, a zavarnak, a képzelődéseknek és a tévedéseknek, sőt, az elme csapongó kíváncsiságának is, ha az élethez igazán szükséges dolgok kerülnek csupán bele. Így is megálljt kellett parancsolnom magamnak, olykor azzal a közismert panaszos mondással, hogy *a szükségeseket nem ismerjük, mivel haszontalanokat tanulunk meg*.

46. Miután ezeket így mérlegre tettem, elkezdtem írni a *Fogalmak kapuja*<sup>82</sup> (nevezhetjük akár a valódi bölcsesség kapujának is)<sup>83</sup> című művet, azzal, hogy majd meglátom, milyen sikert szán neki az Isten. Történt pedig, hogy ugyanebben az időben jelent meg Németországban egy könyv *Pansophia* címmel, bizonyos Peter Laurenberg,<sup>84</sup> rostocki professzor tollából. Mikor ezt sietve összevettem a saját munkámmal, láttam, hogy az övé csupán az arisztotelészi filozófia rövid összefoglalására korlátozódik. Méltatlannak tartottam egy ilyen művet, amiben semmi sincs az égi bölcsességből és az üdvösség titkaiból, erre a fenséges címre. Egyúttal remélni kezdtem, hogy inkább az én kis művemre illik majd ez az elnevezés, amennyiben sikerül értő módszerességgel beléje sűrítenem mindazt, ami a jelen és az eljövendő életünk boldogságához a tudás, a hit, a cselekedetek és a remény dolgában szükséges. Folytattam tehát Isten nevében a munkát, méghoz-

<sup>81</sup> 1Kor 13,1

<sup>82</sup> *Ianua Rerum*

<sup>83</sup> *Verioris Sapientiae Porta*

<sup>84</sup> Peter Laurenberg híres német orvos a XVII. században.



zá ráérő óráimban (ahogy korábban is tettem). Terveimet senkivel sem osztottam meg, míg nem láttam, mi lesz az egészből, és nem találtam meg azt a (biztos és nem változó) módszert, amit kerestem.

47. Történt azonban, hogy két fiatalemberünket (Daniel Erastust és Samuel Benedicust) tanulás végett Angliába küldtük, a londoni lelkipásztorokhoz szóló ajánlásokkal látva el őket. Útközben eljutottak egy bizonyos *Samuel Hartlib*<sup>85</sup> nevű – nemesifjak nevelésével foglalkozó – némethez, aki megkérdezte tőlük (elmondták ugyanis, hogy Lengyelországból érkeztek), ismerik-e Comeniust. Igennel feleltek, sőt, egyikük még azt is hozzátette, hogy közeli tanítványom volt.

– Mit csinál mostanában, a *Nyelvek kapujának* megjelenése után? – érdeklődött Hartlib.

– A *Fogalmak kapuját* írja – válaszolták.

– Ugyan mi az?

– *Keresztény pansophiának* is lehetne mondani, mivel magában foglalja minden dolog felosztását és igazi meghatározását.

– El tudjátok intézni, hogy levelet küldhessek neki?

– Igen – felelték –, nekünk is írunk kell hozzá, be kell számolnunk vállalkozásunk sikeréről.

(Két évvel korábban ugyanis a Lengyelországban, Sziléziában, valamint Magyarországon szétszóródott lelkipásztorok és patrónusok nagy, ünnepi közgyűlése az előljárók sorába választott. Éppen az egyház reményét jelentő ifjúság teológiai tudományokba való beavatásának gondját bízta rám.)

– Hogyan él Comenius? – kérdezte.

– Szerény körülmények között, ahogy a többi száműzött.

E derék Hartlib ekkor kitűnően gondoskodott róluk (mindkettőjüknek támogatót szerzett Oxfordban, így nem volt gondjuk a megélhetéssel), nekem pedig levelet írt, valamint némi pénzbeli segítséget is küldött. Ezt a jövőre nézve is megígérte, amennyiben írott műveim „árújával” viszonzom a szívességét.

48. Az isteni gondviselés rajtam megnyilvánuló atyai gondoskodását csodálva adtam hálát ennek a derék férfinak, aki – oly váratlanul – a keresztényi szeretetet mutatta irántam, noha egy idegen voltam, és irántunk, noha a világ számkivetettjei voltunk. Mikor aztán (több levélváltás után) *valami vázlatfélét* kért a pansophikus műveimből, én összeállítottam és elküldtem neki. Mivel három hónapig semmilyen választ nem kaptam, úgy gondoltam, vagy az úton veszett el a küldemény, vagy nem nyerte el a tetszését. Egyszer csak érkezik hozzám Danzigból egy nagy köteg könyv. Amint kibontom, *Comenius pansophikus kísérleteinek előjátékát* pillantom meg (a példányokat Oxfordban nyomtatták)<sup>86</sup> egy bevezetéssel, ami a kiadás okát magyarázta: a tudós férfiak oly mohón vágytak erre

<sup>85</sup> Samuel Hartlib (1600–1662) német származású (Elbingben született), ám 1628-tól Angliában élt: aféle kultúrminenes, az angol művelődéstörténet fontos alakja a XVII. században.

<sup>86</sup> *Conatuum Comenianorum Praeludia. Porta Sapientiae reserata sive Pansophiae Christianae Seminarium...*, Oxford, 1637.

a műre, hogy a másolók már nem győzték – nyomdához kellett tehát fordulni. A hozzám küldött levélben még két másik okot is említett:

1. Azzal, hogy ezt a tervezetet a művelt emberek tudomására juttatjuk (Európa sok királyságában, több vallás területén), az ő véleményüket is összegyűjthetjük.
2. Azok jóindulatának serkentésére történt ez a kiadás, akik segítségünkre lehetnek e kiváló dolog tökéletesítésében. Az értelmesebbek ugyanis arra jutottak, hogy egyetlen ember munkája kevés ehhez. Kiváltképp, hogy Comenius nemesen bevallotta: a rendelkezésére álló eszköztár bizony szűkös. Rendelni kell melléje munkatársul hatnyolc művelt férfit, akik az összes könyvtár átkutatásával, megfelelően válogatott anyagot adhatnak, amit aztán saját stílusában rendezhet el. Ám még egy évszázad munkája sem lesz elég arra, hogy ezt a művet tökélyre fejlesszük. Ezért egy kollégiumot kell alapítani (már ama derék verulami Bacon<sup>87</sup> is javasolt valami effélét), ami az egyetemes tanulmányoknak lesz szentelve, a tudományok és művészetek emberi nemhez méltó növelésén munkálkodik.

Döbbsenten csodálkoztam, hogy idáig fejlődött a dolog. Ám mivel megszoktam, hogy mások véleményét többre tartsam, mint a sajátomat, nem akartam ellenkezni, és már nem is tehettem.

49. Mindez az 1636-os esztendőben történt,<sup>88</sup> majd ugyanezt a *Pansophikus előfutárt* újra kiadták Londonban, Párizsban és Hollandiában. A tudós emberek véleményeit is elolvastam ezzel kapcsolatban (ezeket Hartlib egytől egyig továbbította nekem). Többségük a reményeimnél is kedvezőbb volt. Például az egyik német akadémiaé, ami ezt tartalmazta: *Sohasem adott Isten nagyobb jótéteményt az emberi nemnek, miután saját igéjét kinyilvánította, mint azt, hogy ilyen gondolatokat ültetett el egy halandó ember fejében.* Egy másik vélemény pedig: *Ez a tervezet a Pansophia könyvének megírásáról nem válthat ki ellenérzést senkiben, hacsak nem olyan ember az illető, akinek semmi jó dolog nem tetszik.* Megint más: *Úgy tűnik Comenius rendelkezik a világosságnak valamiféle kincsestárával, amit még maga sem tud a gyakorlatba átültetni.*<sup>89</sup> Hosszan sorolhatnám még a véleményeket. Volt egy római katolikus, Cartesius,<sup>90</sup> aki a belékevert teológia miatt helytelenítette.<sup>91</sup> Akadt olyan lutheránus, név szerint Calovius,<sup>92</sup> aki rosszindulatúan azzal gyanúsított, hogy ez a *Pansophia* nem más, mint csalárdul megszerkesztett gépezet a kálvinizmus rejtett terjesztésére. Egyik testvérem pedig Lengyelországban,<sup>93</sup> a lelkipásztorok és a patrónusok között, azt a véleményt terjesztve, hogy művem veszélyes keveréke az isteni és emberi dolgoknak, a kereszténységnek és a pogányságnak, a fény-

<sup>87</sup> Francis Bacon (1561–1626) angol filozófus.

<sup>88</sup> A dátum pontatlan. Valójában 1637-ben történt a dolog, ahogy az Comenius Hartlibhez írott leveléből (1638. január 26.) kiderül.

<sup>89</sup> Talán Bisterfeld véleménye, aki szintén egy pansophikus művön dolgozott.

<sup>90</sup> René Descartes (1596–1650) francia filozófus.

<sup>91</sup> *Iudicium de Opere Pansophico*, 1638.

<sup>92</sup> Abraham Calovius (1612–1686) német lutheránus teológus, a königsbergi egyetem professzora. Ez a vélemény a *Contra Pontificos...* (1643) című művében olvasható. Később is többször vádolta kálvinizmussal Comeniumot.

<sup>93</sup> H. Broniewski.





nek és a sötétségnek, odáig vitte az ügyet, hogy nekem kétszer is nyilvános perben kellett védekezniem (először az egyház előkelő patrónusai előtt, a lesznói várban, két hónappal később pedig a lelkipásztorok zsinata előtt, a lesznói templomban).<sup>94</sup> Mindkettőnek az lett az eredménye, hogy művem folytatását, amin titokban kezdtem dolgozni, immár az egyház tekintélye bízta rám, miközben minden derék ember támogatásáról biztosította helyes kezdeményezéseimet. (Megírtam ugyanis a cenzorok kedvéért a *Pansophikus tervezetem megvilágítását*: *Didaktikám* első részében a 455. oldalon olvasható, maga a *Tervezet* pedig a 403. oldalon található meg.)

50. Érezve, hogy szinte szétszakadok az ítéletek ekkora változatosságától, és mivel a Pansophista Kollégium reménye folyamatosan táplált (úgy gondoltam ugyanis, hogy nem léphetek tovább, amíg nem látom, hogy sok, nálam tanultabb ember előtt is tetszést arat az ügy), saját munkámban csak nehezen haladtam előre. Oka volt ennek az is, hogy időközben megkaptam a lesznói gimnázium rektori tisztségét.

(A száműzött sziléziai lutheránusok, akik ekkor már a város túlnyomó részét alkották, csak azzal a feltétellel voltak hajlandók iskolájukat a mienkkel egyesíteni [ez egyébként a helybeli méltóságos gróf úr kívánsága volt], ha Comenius lesz az intézmény rektora.)

Közben Hartlib jelentette, hogy már két, majd, hogy már három megfelelő munkatársra tett szert, és találkozót sürgetett a feladatok szétosztása végett. Előbb Londonba hívott a barátaival együtt egy találkozóra, majd Amszterdamba vagy Hamburgba (sőt – ha akarom –, akár Stettenbe vagy Danzigba is). Ám nem volt erre lehetőség, mivel az előbbi feladat elvállalásával már helyhez voltam kötve. Végül 1641 júniusában három levelet is kaptam tőle (egyszerre íródtak, de különböző utakon jutottak el hozzám), amelyekben kérte, hogy menjek oda. E szavakkal zárta írását: *Jöjj, jöjj, jöjj! Az Isten dicsősége a fontos, ne törődj ezentúl a testtel és a vérrel!* Mit tehettem volna? A dolgot megbeszéltem a cseh és lengyel egyház előljáróival, kollégáimmal, akik akkor – más ügyben – épp Lesznóban tartottak összejeövetelt. Megtárgyalták és úgy döntöttek: mehetnek, de az iskola irányítását erre az időre adjam át a rektorhelyettesnek és rektortársamnak (a szokásnak megfelelően ugyanis egy rektortárs volt mellém rendelve; a megegyezés alapján pedig a lutheránusok töltötték be a rektorhelyettesi tisztséget). Közben még azt sem tudakolták, hogy hová megyek és miféle okból leszek távol egy ideig: csak minél hamarabb visszatérjek. Mindazonáltal kértek, hogy ne titkoljam el az ügyet az iskolafelügyelők főnöke (nemes férfiú, a lesznói városnak és járásnak az adminisztrátora)<sup>95</sup> előtt: ő teljes mértékben helyeselte a tervet.

51. Útra keltem tehát, és épp az őszi napéjegyenlőség idején érkezve Londonba, végre megtudtam, hogy mi is történt: parlamenti határozattal hívtak meg. Bemutatták ugyanis a Gaudentius úr (aki később oxfordi püspök lett, és két évvel ezelőtt halt meg) által a parlament előtt tartott, majd annak parancsára kinyomtatott beszédét.<sup>96</sup> Ebben – Zakariás azon szavain felül, hogy *a bőjt vidám örvendezéséssé lesz, csak szeressétek az*

<sup>94</sup> A zsinatot 1639. március 20-án tartották.

<sup>95</sup> Johann Schlichting

<sup>96</sup> GAUDEN, John, *The love of truth and peace*, London, 1641.

*igazságot és a békét* (Zak 8,19) – a következő kitérőt mondta el (az angol szöveget latinra fordították nekem, amit bemásoltam a naplómbe; most ilyen formában idézem):

„Az igazság nyomain át vezet út a békéhez. Ne reméljétek, hogy visszaszerzitek a korábbi békét, ha nem tértek vissza a korábbi igazságszeretetekhez. Az igazság pedig egyedüli, hasonlít a kör középpontjához: a megtevesztés és a hazugság viszont tarka, útvesztőkkel és ellentétekkel teli: nem kevésbé harcol önmagával, mint az igazsággal stb. Engedtessek meg nekem, hogy ebben a hatalmas és nyilvános gyűlésben figyelmetekbe ajánljam két nagy és a közjával különösen törődő tehetség, Comenius és Duraeus<sup>97</sup> nemes kísérleteit, akik a mai napig buzgón fáradoznak az igazság és a béke érdekében. Mindkettőjük híres a műveltsége, a jámborsága, valamint a romlatlansága miatt. Munkáik hírneve ezen igen tisztelt gyűlés résztvevői között, tudom jól, sokak számára ismert. Egyikük igen szép vázlatát és alapvetését készítette el annak, hogyan építsük fel az (emberi és isteni) *Igazság* szerkezetét, ami igen hasznos az egész emberi nem számára a dolgok könnyebb megismeréséhez. A másik pedig, nagy munkával és igyekezettel, már régóta sikeresen mozdtítja előre a protestáns egyházak egyetértését és békéjét (amit nem lehet elég nagyra értékelni), megszerezve sok tekintélyes teológus helyeslését. Ám nem sok híja, hogy e két csodálatos növény kiszáradjon, ugyanis minden köztámogatást nélkülöznek nemes céljaik elérésében. Hatalmas szégyen ez a jelen kornak, és a jövőt is veszélyezteti. Bölcsességek döntésére bízom tehát, vajon méltó tett lesz-e az állam és az egyház nevében meghívni az említett férfiakat, szemtől szembe megvizsgálni és mérlegre tenni kiváló munkásságukat stb. Ha pedig az Isten erre az elhatározásra indít benneteket, nem riaszthat el a szándékunktól az, hogy milyen távolságokban vannak ők szétszórva (egyikük Lengyelországban, a másik pedig Dániában él). [...]”

A parlament köszönetet mondott Gaudentius úrnak a beszédért, majd megparancsolta, hogy nyomtatásban is jelenjen meg, ama két férfi pedig kapjon hivatalos meghívást.

52. Amint ezeket elolvastam, így szóltam: „Inkább óvatosan, mint őszintén cselekedetek, barátaim, mikor ezt eltitkoltátok előlem. Ha ugyanis előre tudom, talán nem lett volna elég bátorságom belépni egy ekkora színházba: most viszont a hatalmatokban vagyok. Mindazonáltal kérem tőletek – mivel sem itt, sem a hajóban nem volt senki (kivéve a szolgálmat), aki ismer – engedjétek, hogy inkognitóban maradjak az itt eltöltendő néhány nap alatt is, mivelhogy haza kell térnem.”

Erre ők: „Az idén lehetetlen, hogy eltávozz. A király ugyanis a királynő megkoronázására Skóciába utazott,<sup>98</sup> a parlamentet pedig a király visszatéréséig feloszlatták: csak 40 férfi maradt itt a kisebb ügyek elintézésére.”

Bár nem szívesen hallottam, szó nélkül elfogadtam ezt, mire ők a szálláshelyemre kísértek.

53. A következő nap felbukkant Hartlib és bejelentette, hogy már tudnak a jelenlétemről. Egy szabót hozott magával, aki gyorsan készített egy olyan ruhát számomra, amelyet az angol teológusok viselnek. Alig jelentették, hogy elkészült a ruha, máris hivatott a lin-

<sup>97</sup> John Durie (1596–1680) skót teológus.

<sup>98</sup> I. Károly angol király (1625–1649).



colni püspök (a pansophikus tudomány nagy támogatója) reggelire.<sup>99</sup> Duraeus úrral (aki már korábban Angliába érkezett) és Hartlibbel együtt mentünk el hozzá. A püspök rögvest megkérdezte, hogy a családomat is magammal hoztam-e. Nem kérték tőlem – feleltem –, és egyébként sem lett volna egykönnyen kivitelezhető. Ő, mikor a többiek kimentek, tudakolni kezdte, miért nem intéztem másképp az utazást. Megparancsolta, hogy gondoskodjak a családom idehozataláról. Előrelátásból pedig, mielőtt erre vonatkozóan állami intézkedés történné, megígéri, hogy évente 120 font sterlinget kapok tőle, mások pedig még többet fognak adni. Eközben páran odaléptek hozzám (érkezett ugyanis a püspökhöz néhány előkelő úr), és arról kezdtek beszélni, hogy ne ellenkezzek a jó tanácsokat adó emberekkel. Azt feleltem, hogy nem vagyok a magam ura, mivel egy olyan egyházban élek, ahol senki sem dönthet egyedül a saját ügyében: meg kell tehát vitatnom a dolgot egyrészt magammal, másrészt az enyéimmel. A reggeli végeztével a kezét nyújtotta felém a püspök és tíz Jakab-aranyat dugott a markomba: én pedig csodáltam ezt a nagy bőkezűséget.

(Megtaláltad hát Maresius a külföldi pénzhajhászásom kezdetét! Nem hallgatom el, ami ez után következett, hogy tisztábban láss, te nyomorult kántálója más történetének!)

54. Mások is (sokan hívtak beszélgetésre minket) hasonlóan vélekedtek a családom átköltöztetéséről: úgyhogy hajlottam rá, már amennyiben az enyéim is beleegyeznek. Levelet írtam hozzájuk: a kollégáim haboztak, a feleségem könnyek között kérlelt,<sup>100</sup> hogy ne vigyem el őt, aki idegen nyelvet nem beszél, oly messzire a száműzöttek közösségétől, jómagam pedig nem feledkeztem el halandó voltomról. Mégsem kellett emiatt nyugtalanodnom, mivel Angliában ingadozott a politikai helyzet, sőt meg is változott: előbb jobbra, majd rosszabbra. Miután a király visszatért Skóciából, a parlament pedig újra összeült Londonban, előbb jó jelnek tűnt, hogy a lincolni püspököt kinevezték yorki érsekké, és a parlament többször is figyelmeztetett bennünket (leginkább egy igen nemes férfiú, Cheney Culpeper<sup>101</sup> útján): álljunk készenlétben arra az esetre, ha vitába kell szállnunk bölcs embereikkel, akik majd mindkettőnk dolgában vizsgálatot tartanak és döntést hoznak.

Közben megérkeztek hozzánk a chelsea-i kollégium feljegyzései 12 tudós férfiú támogatásáról. Ám egy szerencsétlen éjszaka, ami hirt hozott az írországi mézszárlásról és az ott kitört felkelésről,<sup>102</sup> összezavart minden – az egész télre készített – tervet. Csak annyit értem el (az elgondolásaink lényegét megismerni vágyóknak tett kedveskedéssel), hogy írtam egy értekezést a *Fény útja* címmel, amit Amszterdamban nyomtattak ki, 1668-ban.<sup>103</sup>

55. Eközben megérkezett hozzám Ludovicus de Geer<sup>104</sup> levele, amit Lengyelországból küldtek utánam Angliába: ebben barátian invitált Svédországba. A kollégák óhaja is

<sup>99</sup> John Williams később yorki érsek lett.

<sup>100</sup> Comenius második feleségéről van itt szó (Dorota Cyrillová), aki a pfalzi Frigyst 1619-ben Csehország királyává koronázó Johann Cyrill lánya volt.

<sup>101</sup> Sir Cheney Culpeper (1601–1663)

<sup>102</sup> Az ún. „ír Szent Bertalan éj”, 1641 októberében, amikor több ezer angol protestánszt mézszárláltak le.

<sup>103</sup> *Via lucis*, Comenius egyik legfontosabb műve. A *Collegium Lucis* számára írta titkos program gyánant, és egészen 1668-ig nem publikálta.

<sup>104</sup> Louis de Geer (1587–1652) holland származású pénzember, Svédország leggazdagabb kereskedője és vállalkozója. Ő volt továbbá a korabeli Európa egyik legnagyobb bányatulajdonosa és fegyvergyáros, aki komoly politikai kapcsolatokkal is rendelkezett.

ezen kitérő megtételére ösztönzött (azért is, hogy megtudjam, mire van ott szükség). Miután mindent mérlegeltem, úgy döntöttem, elmegyek Svédországba: idősebb barátaim (ahogy Ágoston nevezte annak idején a patrónusait), a yorki érsek, Lord Brook, Mr. Pym<sup>105</sup> és mások is egyetértettek a döntéssel, mindössze annyi feltételt szabtak, hogy térjek vissza Angliába, ha rendeződik a helyzet. Úgy gondoltam, hogy a tengeren át egyenesen Dániába megyek, majd onnét tovább: hollandiai barátaimat pedig csak levélben üdvözlöm. Ám ők nem engedték, hogy beköszönés nélkül hajózzak el mellettük. (Heerebord úr szavait idézve: „Ne hozz ránk olyan csúfságot, hogy csak úgy elhajózol mellettünk: a mi akadémiánkon több barátra lelsz, mint remélted.”)

Elhatároztam hát, hogy Hollandiát keresem fel először.

(Maresius úr, hogy felismerd a rólam alkotott hamis ítéleted meggondolatlanságát, kitérek az alábbi dologra: én abban a kilenc hónapban, amíg Londonban kellett élnem [az őszi napjegyenlőségtől a nyári napfordulóig], a szent eucharisziát kétszer vettem magamhoz, mégpedig a belga egyházban, aminek a gyülekezetébe gyakran eljárógtam az ottani lelképászorokkal [Timotheus de Uliet halála után mintegy harmadik kollégája voltam Caesar Calandrinus és Philip Op de Beeck uraknak] való barátság miatt, majd az angol egyházban, ahová – a palota hercegének templomába – Hartlibbel együtt kezdtem járni.)

56. Azt sem szabad elhallgatni, hogy mielőtt Angliából távoztam volna, eljutott hozzám egy Franciaországba invitáló, St. Romain de Seneva-ben kelt levél, melyet Richelieu bíboros<sup>106</sup> titkára, Rosigniol írt, nagy ígéretekkel téve ura nevében. Ez a dolog olyanira újnak és különlegesnek látszott, hogy méltónak tartottam a megfontolásra, sőt tekintélyesebb barátaimat is bevontam az ajánlat megvitatásába. Duraeus tehát két kiváló politikust keresett fel, jómagam pedig Hartlib társaságában két érseket, a yorkit és az armaghiti, név szerint Ussher urat (nála találtuk Selden urat is). Ők – más-más indokokkal – egyhangúlag javasolták az utat.

Ám munkált bennem némi félelem, ráadásul franciául sem tudtam. Ezenkívül nem akartam tovább késlekedni és (azzal, hogy másfelé megyek) gyanakvást kelteni ott, ahol már megígértem az érkezésem: nem vett rá így a lélek erre az útra. Mindazonáltal elküldtem magam helyett egy embert a mieink közül, megtudni, mi ott a helyzet.

Joachim Hübner kelt útra,<sup>107</sup> feleleteimmel felvértezve és dicsérő ajánlásaimmal ellátva. Ám a már haldokló bíborossal nem beszélhetett, csupán a titkárával, akitől megtudta, mi volt valójában a terve: egy pansophikus iskola alapítása – ezt hiúsította meg a halál. Mindazonáltal Mersenne úrral (aki már korábban levélben üdvözölt) és más művelt emberekkel sokat beszélgetett a *Pansophiáról*.

57. Amellett sem mehetek el szó nélkül, hogy angliai barátaim, indulásom előtt, három dolgot kértek tőlem ünnepélyesen (most is komolyan fájjalom, hogy ezek nem teljesültek később):

<sup>105</sup> John Pym (1583–1643) angol államférfi, a puritánok híres vezéralakja.

<sup>106</sup> Richelieu, Armand Jean du Plessis (1585–1642) francia bíboros és államférfi.

<sup>107</sup> Joachim Hübner fiatal német tudós, Hartlib barátja.



- I. A pansophikus feladattól ne vonjon el semmiféle mellékes munka.
- II. Ne hanykuljak a szerzők olvasásában, hanem folytassam a dolgok velejének kutatását. Ezt várják ugyanis tőlünk: új, szilárd és mindörökre változatlan analizisét a dolgoknak. (Nem pedig holmi – bár tetszetősen összevarrt – foltruhát.)
- III. Egyedül az Isten legyen társam: Angliába való visszatérésem előtt (amit ők biztosra vettek) ne keressek és ne is engedjek magam mellé munkatársakat.

58. Leidenbe érkezve Heerebord mester (akinek szíves vendégszeretetét élveztem) vezetésével üdvözölhettem a professzor és lekipásztor urakat: mindegyikük barátságosan fogadott és különféleleppel lelkesített a további munkára. Közöttük volt Golius úr is,<sup>108</sup> aki megkérdezte tőlem, vajon tudom-e, hogy a *Nyelvek kapuját* már keleti nyelvekre is lefordították. Mikor erre nemmel válaszoltam, előhúzott egy levelet, amit Aleppóból írt hozzá testvére, Petrus:<sup>109</sup> ebben köszönetet mond a *Nyelvek kapujából* neki elküldött példányért, majd jelzi, hogy nekilátott a mű arabra fordításának. Elmondása szerint már túl van a munka felén, ami a mohamedánok körében akkora tetszést aratott, hogy felosztották egymás között a fordítási feladatokat: egy részük törökre, más perzsára, megint más mongolra fogja átültetni az említett könyvet. Sőt: immáron több művet is kérnek ugyanettől a szerzőtől (mármint tőlem), hasonló stílusban.

– *Látod Comenius, mily sikeresen nyitott kaput a te „Kapud” a pogányok között!* – jegyezte meg Golius.

– *Uram, nem a mienk, hanem a Te nevedé a megtiszteltetés!* – feleltem erre.

(Miközben ezeket felidézem [hidd el Maresius], megremeg belül a szívem, hogy nem ragadtam meg jobban az alkalmat és a *Dolgok kapuját* csak úgy hirtelenjében, sietve állítottam össze. Talán így jobban elő lehetett volna készíteni ama pogány népek lelkét jövőendő megtérésükre, mint a dolgok pusztja „névjegyzékével”. Azért, hogy elszalasztottam ezt az alkalmat – már amennyiben bűnnek számít –, bocsásson meg nekem az Isten. Ám nem egyedül az én bűnöm, mivel úgy felaprózott a sok különböző feladat akkor, azután és mindmáig, hogy példálózni lehetne ezzel az esettel. *Ami mindenki csinál, azt senki sem csinálja, mivel csak egymást zavarják.* Miután ezt én oly sokféleleppel megtapasztaltam, így írtam Hartlibnek: *Ha van, barátom, olyan, aki a Pansophiám tudományos munkáját késleltette, az te vagy. Nem hagyta, hogy csöndben fejezzem be, hanem ekkora nyilvánosság elé húztál, ekkora nyüzsgésbe kevertél bele.* De talán, ahogy Isten gondolatai mások, mint a mieink, úgy az Ő ideje és a végrehajtói is. Helyeselte az Úr Dávid király templomépítési tervét: ám nem akarta, hogy ez a király életében és általa készüljön el.)

59. Egyik nap barátaim (Ludovicus de Dieu, Abraham Heidan, valamint Klinget és Heerebord) úgy döntöttek, elvisznek egy beszélgetésre a városon kívül, kies elvonultságban élő René Descartes-hoz. Mintegy négyórás eszmecserét folytattunk: ő filozófiájának rejtett részleteit magyarázta, én pedig amellettt érveltem, hogy az olyan emberi megismerés, ami csak az érzékekre és a következtetésekre támaszkodik, mindig tökéletlen és hiányos marad. Barátságosan váltunk el: mi a filozófiai alapelveinek kiadására biztattuk (ami

<sup>108</sup> Jacob Golius híres orientalista.

<sup>109</sup> Pieter van Gool karmelita szerzetes, híres katolikus orientalista.

egyébként meg is jelent a következő esztendőben), ő pedig hasonlóképpen sürgette művünk mielőbbi kiérlelését, a következő velős mondást hozzátéve: *Én nem lépek túl a filozófia határain, így nálam csak egy része lesz azoknak, melyeknek az egésze a te birtokodban van.*

60. Miután Amszterdamban ügyeimet elintéztem (Laurentius de Geerrel, Hottonnal<sup>110</sup> és Ruliciusszal,<sup>111</sup> továbbá a tiszteletreméltó tanácsban, ahol kifejeztem hálámat a számműzetésben élő hitsorsosaimnak nyújtott legújabb támogatásukért), Hamburgba siettem. Brémában barátaim teljes nyolc napon át tartóztattak fel. Megérkezett ugyanis hozzám a fogadóba, Ludovicus Crocius, Neufville doktor úrral együtt: a városi tanács nevében kértek, hogy maradjak ott néhány napig. Megbízásuk volt arra is, hogy beszélgetésbe elegyedve tökéletesebben megismerjék a *Didaktikám* és *Pansophiám* alapjait. (Ugyanis a *Nyelvek kapuja* című művem, más könyveimmel együtt, ekkor már bevezették híres iskolájukban.) Minden nap eljöttek hozzám reggelire és vacsorára, előbb egy ember, majd kettő, sőt három. Végül az iskolavezetés elvállalására kezdtek rábeszélni, és a következő érveléssel próbáltak meggyőzni: *Mivel ez az iskola már sok-sok éve nevelője a cseh egyház növendékeinek, azon voltunk, hogy a németországi iskolák pusztulása után minden erőnket ennek a helyreállítására fordítsuk. Még ha nem is vállalnám e tisztelet, legalább David Vechnert rábeszélhetném (aki a Comenius-féle „Nyelvek kapuja” templomának építésében szerzett magának hírnevet, amint az kiviláglik a Didaktikám első részéből [Didaktika, 318. oldal]), hogy ne utasítsa vissza a feladatot. Sőt, bárki lehet a mieink közül, még ha nem is olyan képzett, csak legyen jámbor, tisztességes és ismerje jól a mi módszerünket.*

Ígéretet tettem Vechner felől, nem tudva, hogy ő időközben elvállalta a görlitzi iskola rektori tisztségét, amit dicséretesen el is látott, és csak nemrég (az idei évben, 1669-ben) távozott szentül e földi életből.

61. Hamburgban leginkább az ismert filozófussal, Ioachim Lungiusszal,<sup>112</sup> a gimnázium rektorával folytattam megbeszéléseket. Ő igen sokat panaszkodott a protestánsoknál (ti. az egyházban és az iskolákban) nem jól működő dolgokról. Siránkozva mondta, hogy a vitázó filozófia vitatkozó teológiát szült. Bizony odáig romlott a helyzet, hogy már alig olvasható. Ő maga évek óta (Adolf Tassiusszal és néhány más kiváló férfiúval együtt) teljes erővel próbálkozik a filozófia helyes útra térítésével, ám a Németországban dúló gyászt hozó háborúk és a lelkek végzetes kihűlése mindent megghiúsított. Vágyakozva gondol Svédország szerencsés boldogságára. Ha ügyem ott sikerrel jár, bizony kész arra, hogy társaival együtt utánam jöjjön.

62. Lübeck felé vettem az irányt hat lengyel nemes társaságában, akik akadémiái tanulmányutakról voltak hazatérőben:<sup>113</sup> megpróbáltak lebeszélni a svédországi útról és hatalmas ígérekkel csábítottak, hogy tartsak velük Lengyelországba. (Kiváltképp az egyikük, Adam Suchodolski [nagy vagyon örököse] hívott, hatalmas bőkezűséggel egy írásos kötelezvényt téve elém, amit a többiekkel már alá is íratott.)

<sup>110</sup> G. Hotton vallon lelkész, Ludovicus de Geer képviselője Amszterdamban.

<sup>111</sup> Johannes Rulicius (Rültz) pfälzi lelkész, Hartlib barátja, a cseh testvérek pártfogója.

<sup>112</sup> Jungius 1613-ban Ratke munkatársa, ekkor ismerkedett meg Comeniusszal.

<sup>113</sup> Közöttük volt több sociniánus (Wisnowaty, Lubieniecki), valamint a gazdag Adam Suchodolski, aki később Zbigniew Goraiski veje lett.



Becsületszavamat adtam, úgyhogy tisztességgel nem másíthatom meg szándékomat – háritottam el a kérést. Azonban ők elárulták nevemet a szálláson, és így meghívást kaptam reggelire Leonard Elver, egy magas rangú férfiú megbízásából. Elmentem és íme a két fia fogadott engem mint tanító mesterüket, egy rövid latin szónoklattal. Nem győztem csodálkozni, amikor megjelent az atyjuk és elmondta, hogy ezek az én tanítványaim, mivel latintudásukat a *Vestibulum*<sup>114</sup> és a *Ianua*<sup>115</sup> című műveimből szerezték.

– Hát ez a gyermeki művecske, a *Ianua* tette Comeniust híressé? – értetlenkedtem.

– Nem gyermeki mű az, hanem fölöttébb férfias munka! – válaszolta ő.

Elmesélte, hogyan történt, amikor egy bizonyos M. J. E.<sup>116</sup> az én könyveim helyett a sajátjait próbálta rátukmálni az iskolákra: a tanács parancsára megvizsgálták azok módszereit, ám semmi kiemelkedőt nem találtak bennük. Így határozatot hoztak a Comenius-féle művek megtartásáról. Sőt, maga M. Engelbrecht is üdvözölt engem, figyelmembe ajánlva azon módszerét, hogy a lexikában csak néhány dolgot kell előrevenni, majd minél előbb át kell térni az auctorokra.<sup>117</sup>

(Még az ilyen apróságokat is felidézem, miközben, Maresius, a te kötekvésed hatására, áttekintem a naplóm. Én ezeket az első [iskoláknak ajándékozott] zsenéimet bizony soha sem csodáltam. Azt viszont különös dolognak tartottam, hogy mások csodálják és oly gyakran emlegetik előttem.)

63. Svédországban, Norköpingben először épp meghívóm sietett üdvözlésemre, a nemes Ludovicus de Geer. Először Joh. Math. Gut úrhoz küldött, aki épp Örebro városában időzött (ekkor Krisztina királynő<sup>118</sup> latin nyelvi fogalmazója volt; hamarosan szent iratokhoz értő titkára lett, később strängnási püspök, méghozzá abban az időben, mikor őfelsége – saját koronázása és a tartományok bejárása előtt – elhunyt).

Mivel mindenben járatosnak tartotta magát, a fokozatos előrehaladást javasolta, a kisebbről a nagyobbra: a filológiáról a filozófiára, és így tovább.

(Kitérően megkérdezte, hogy szeretnék-e beszélni a királynővel.

– Sajnos senkitől sem kaptam ajánlást hozzá – feleltem.

– Bejelentem a királynőnél, hogy holnap elébe fogsz járulni: talán nem küld majd el anélkül, hogy a megtiszteltetés jeléül meg ne csókolhatnád a kezét.

– Milyen nyelven fog szólni hozzám? – kérdeztem.

– A műveltek nyelvén, hogy lásd mekkora haszna van a *Nyelvek kapuja* [*Ianua*] című munkádnak!

[Ezt ugyanis már teljes egészében megismertette a királynővel.]

Így is történt. A királynő fogadott, én pedig csodálattal hallgattam Őfelsége csiszolt latin beszédét [sőt, az 1646-os évben még inkább – két teljes órán át]. Ám mindezek nem tartoznak a jelen üggyhöz.)

<sup>114</sup> *Ianuae linguarum reseratae vestibulum*

<sup>115</sup> *Ianua linguarum reserata*

<sup>116</sup> Lásd a 116. jegyzetet!

<sup>117</sup> M. J. Engelbrecht korábban Dániában próbálta elérni módszerének bevezetését.

<sup>118</sup> I. Krisztina (1632–1654) svéd királynő, II. Gusztáv Adolf halála után.

64. Kértek, hogy menjek Stockholmba, a királyság méltóságos kancellárjához, Axel Oxenstiernához,<sup>119</sup> aki – négy teljes napon át – olyan alaposan kikérdezett, mint senki más a művelt emberek közül. Először is a tudományos dolgokról szinte minden lehetséges kérdést feltett. Ennek a párbeszédnek a végén az alábbi szavakat intézte hozzám: „Bizony már életem első éveitől kezdve észrevettem, hogy az iskolákban használt tanítási módszer erőszakos és egyáltalán nem természetes: ám nem tudtam rájönni arra, hogy mitől ilyen ez és hogyan lehetne jobba tenni. Történt egyszer – 25 évvel ezelőtt –, hogy a dicsőséges emlékü királyom<sup>120</sup> Németországba küldött: keressek fel több akadémiát és értekezsek erről a kérdéssel a tudós emberekkel. Kételyeimet azonban egyikőjük sem volt képes eloszlatni. Végül megtudtam, hogy van egy férfi, bizonyos Wolfgang Ratke, aki sokat töprengett és írt erről a kérdéssel, nála érdeklődhettek. Meg is kerestem hát: nem volt lelkemnek nyugta, míg meg nem hallgattam ezt az embert. Ő azonban (mivel nem akart kapásból válaszolni) elélem hozta észrevételeinek németül írott hatalmas kötetét. Nem riadtam el, hanem legyűrtem a nehézségeket és végigolvastam az egészet. Úgy tűnt, hogy bár nagyon jól kiderítette az iskolák bajait, az ajánlott orvosságai nem megfelelőek. A tiéd viszont másféle, úgy látom, minden ez irányú kívánságunkat kielégíti. Holnap (most ugyanis elszólítanak a tennivalóim) ugyanebben az órában, azaz reggel hatkor, visszatérünk ezekre.”

65. A megbeszélrt időben megjelentem, és váratlan dolgot hallottam tőle. Az egész svéd királyság iskolai reformjára a kormányzók (ekkor ugyanis még nem vette át Krisztina az állam irányítását)<sup>121</sup> megválasztották J. A. Comeniust. A püspökök is egyetértettek a döntéssel, minthogy Comenius nem kálvinista, hanem huszita.

– Olyan váratlanul ért a bejelentés, hogy azt sem tudom, mit mondjak – feleltem meglepődve.

Mivel nem hagyott békén, így folytattam: az enyéim beleegyezése nélkül nem ígérhetek efelől semmit.

– Kieszközöljük a beleegyezésüket – válaszolta erre.

– Megígértem, hogy Angliában fogok dolgozni, mihelyt nyugodt lesz ott a helyzet – erősködtem.

– Ahogy a dolgok ottani állását látom, tíz éven belül nem lesz nyugalom!

Nyíltan megmondtam ekkor: Méltóságos uram, az egész királyság iskolai reformját, egy irigységgel teli ügyet, külföldi embernek igen kockázatos dolog elvállalnia. Válasszatok inkább saját országotokból egy vagy több személyt, hogy ők vegyék vállukra ezt a terhet. Én pedig, amilyen gondolatokra csak jutottam eddig (és jutni fogok ezután) az ügyben, hűségesen megosztom majd velük.

– Tehát mégis eljössz majd hozzánk, hogy nálunk éld az életed? – tudakolta.

Ekkor néhány közbejött dolog megszakította a beszélgetésünket, úgyhogy aznap nem is juthattunk az ügy végére.

<sup>119</sup> Axel Oxenstierna (1583–1654) svéd államférfi, a harmincéves háború egyik meghatározó személyisége.

<sup>120</sup> II. Gusztáv Adolf svéd király (1611–1632).

<sup>121</sup> Krisztina 1632-ben hatéves gyermekként került trónra, a tényleges kormányzást egy testület végezte, Axel Oxenstierna vezetésével.



66. Visszatérve másnap, ezeket hallottam tőle: De Geer úr nagyon szeretné, ha téged rá tudnák venni arra, hogy hozzánk költözz. Ennek érdekében kész saját pénzéből fizetni tudós munkatársaidat, bármennyit is veszel magad mellé. Bizony méltó a dicséretre, mivel jó polgár módjára (honfitársunkká lett ugyanis) hazájának kívánja ezt a megtiszteltetést, amiről reméljük, hogy a te szikráidból a mi északi égtájainkon lobban fel tűzvész módjára egykor. Mindazonáltal, mérlegelve az érveidet, meg fogom írni neki, hogy maradjon békén. Te viszont tégy a kedvünkre legalább ebben: ne élj oly messze tőlünk, Lengyelországban, hanem telepedj le Poroszországban vagy Pomerániában, hogy szükség esetén magunkhoz hívhassunk.

– Ezt inkább az enyéim felől remélem, míg nem leszek teljesen elszakítva tőlük – feleltem.

– Melyik tartományt választod tehát?

– Poroszországot – válaszoltam.

– És ott melyik várost?

– Még nem tudtam dönteni Danzig és Thoruń között.

– Miért nem Elbing? – firtatta.

– Ismeretlen számomra, sohasem láttam még.

– Én viszont ismerem: gyönyörű hely, csöndes, épp a tudományos elfoglaltságaidhoz illő. A városi tanácsban a legtöbb férfiú tanult és bölcs, jóindulatúak lesznek hozzád. És ami a legnagyobb dolog: nem számít ott, milyen vallású vagy. A városi tanácsban, a polgárok és a lekipásztorok között egyaránt vannak lutheránusok és kálvinisták. Mindazonáltal nem gyűlölik egymást, hanem egyetértéssel tanítják ugyanarról a szószékről Isten igéjét és szolgálnak ugyanannál az oltárnál. Szerintem az a legfontosabb számodra, hogy vallásodban sértetlen maradj, azután hogy ezen királyságok – mindkét részről – támogatni kezdték terveidet.

Megígértem hát ezt, és el akartam köszönni azzal, hogy másnap felkeresem de Geer urat. Ám ő félbeszakított: Még nem engedlek el. A komoly dolgokról holnap fogunk beszélni; ma jöjj el szerény vacsorámra! Nem nyilvánosan, ahogy a reggelikre szoktál, hanem csak úgy magánemberként.

Így is történt. Az esti órákat egy baráti beszélgetésnek szenteltük.

67. Másnap, mikor visszatértem, így szólt hozzám: Tárgyaljunk a komolyabb dolgokról, amelyekkel mostanában foglalkozol – olvastam ugyanis a *Pansophiád Előfutárát*. Azt látom, valami megvilágosodott, vallásos, békés, hogy úgy mondjam aranykort remélsz. Nemde így van?

Én – nem ismerve gondolatait – mosolyogva feleltem: Így igaz, méltóságos uram.

Ekkor ő – elkomolyodó arccal – megkérdezte: Mint tanult teológus, mondd meg nekem Isten bizony, komolyan gondolod ezt vagy csak tréfálsz?

– Átkozott legyen aki tréfálni mer ilyen komoly dologban és kicsúfolja az Isten egyházát! Komolyan gondolom: ez az én vigaszom, ami fenntartja egyházam és népem romjait – feleltem.

– Elviseled, ha ellentmondanak neked?

– Igen, sőt meg is kívánom. Éppen ezért publikáltam azt a bevezetést (nem is annyira én, hanem inkább – akaratom ellenére – a barátaim), hogy kifürkésszem a művelt emberek véleményét. Ha pedig bármelyik tanult emberét elviselem, miért épp a tiédet ne, aki felnőtt vagy a bölcsességben?

– Olyan érveket szegeztek ellened, amiket a Szentírásból vettem és logikai megokolásokkal támasztottam alá: megértetheted, hogy hiábavaló dolgot remélsz.

– Hadd halljam! – válaszoltam.

– Világos Krisztus szava: *Amikor eljön az Emberfia, vajon talál-e hitet a földön?*<sup>122</sup>

Manapság már-már túlzottan is várjuk mindannyian Krisztus ítélettel való eljöveteletét. Te pedig a pogányoknál akarod terjeszteni a hitet? Hogyan is van ez?

– Az általad felhozott hely az egyetlen, de legalábbis csak egy tényérny, amit szembe lehet állítani azzal a sok ezer más résszel, amelyek Krisztus utolsó győzelmére és az egyház földi diadalútjára utalnak. Ez sem azért van megírva, hogy homályossá tegye a Szentírás többi részét, hanem hogy megvilágítsa. (Ahogy egy festményen is azért használják a sötét és tompa színeket, hogy fény hatásával világítsák meg a mellettük lévő dolgokat.) Hálát kell adni az Istennek, aki a homályos szöveghelyek kulcsait azok közelében helyezte el! Krisztus példabeszédének (Lk 18; *Az igazságtalan bíróról és az ítéletet kérő özvegyasszonyról*) célján mutattam ezt be, ahol nem a történeti vagy a megigazulást hozó hitről van szó (ami a vallást jelenti), hanem a kiáltozó hitéről vagy inkább bizakodásáról. Azaz, sohasem szabad elveszíteni a reményünket, még ha reménytelennek látszik is körülöttünk minden. Számomra nem más ennek az igének az értelme, mint Philón<sup>123</sup> ama mondásáé: *Isten a megszabadulás idejét a reménytelenség idejére halasztotta.*

– De itt nem az Atyaisten, hanem Krisztus eljövételéről van szó! – jegyezte meg.

– Nemde az Atya minden ítéletet átengedett a Fiúnak (Jn 5,22 és 27)?

– Sohasem hallottam még efféle magyarázatát ennek a helynek – lepődött meg.

– Én sem emlékszem arra, hogy olvastam volna valahol: de így világosan értelmezhető.

68. Ezután ő elhallgatott és nem hozott fel mást a Szentírásból, hanem az észérvekre tért át.

– Mi, akik az „államügyek kulcsánál” ülünk,<sup>124</sup> naponta megtapasztaljuk, hogy milyen könnyedén támadnak jelentéktelen okból viszályok, aztán pedig – ha egyszer ki-törtek – milyen nehezen ülnek el. Miből reméled hát ennyire a megbékélést, miközben a világban hihetetlen mértékben dül mindenben a vita?

Ekkor én levezettem a Szentírásból és a józan észből reményem alapjait, ő pedig figyelmesen hallgatta, majd végül csak ennyit mondott:

– Állítom, ez ilyen formában még senkinek sem jutott eszébe! Ragaszkodj ezekhez az alapokhoz! Vagy egyetértésre jutunk így egyszer, vagy kiderül, hogy már nincs remény. Így bocsátott el, az Isten áldását kérve rám.

(Az uppsalai akadémia kancellárja, Johannes Skyte, azt kívánta, hogy vele együtt tegyek látogatást a professzoroknál és Laurentius Paulinus érsek úrnál [akinek a megérkezését

<sup>122</sup> Lk 18,8

<sup>123</sup> Philón (Kr. e. II. sz.) görögül író, alexandriai zsidó filozófus.

<sup>124</sup> Értsd: politikai döntési pozícióban vagyunk.



Lappföldről, ahol egész nyáron át látogatta az újonnan alapított egyházközségeket, minden órában várták]. Ám a király kancellárja eltanácsolt ettől: *Ne kínáld fel magad a sokaságnak!* – mondta.)

69. Visszatérve tehát Norrköpingbe, átadtam de Geer úrnak a kancellár levelét (csodálkoztam, hogy az egészet saját kezével írta – még sohasem láttam effélét). Mivel a háj, amivel Poroszországba szándékoztam átkelni, épp csak ekkor érkezett meg Livóniából, kirakodása pedig eltartott néhány napig, volt időnk mindenféle dologról beszélgetni. Ekkor – többek között – felajánlotta (nem csupán számomra, hanem tudós kolégáimnak is), hogy megtéríti a költségeinket. Írásos megerősítést kértem tőle erről az ígéretről, hogy biztosat mondhassak azoknak, akiket meghívni szándékoztam. Ám ezt megtagadta: Jobb szereti, ha a szavainak hisznek, mint egy papírosnak!

Egy másik napon – már az indulásomkor – megkérdezte tőlem, hogy elüldözött testvéreim milyen tartományokban élnek szétszórva, milyenek a létfeltételeik és mekkora a számuk egyik vagy másik helyen. Van egy listám az életben maradt lekipászorokról, az özvegyekről és árvákról, feleltem. Kérésére megmutattam: ekkor derült ki, hogy Magyarországon és Lengyelországban 94 lekipászorunk él, valamint velük együtt 3 előljáró. Kértem tehát, hogy terjessze ki fölénk keresztényi szeretetének és a máshol is kimutatott, szinte hősiességének védőszárnyait. Legalább egy részük, aki most dolgozni kényszerül, visszatérhetne az imádsághoz. Elgondolkodva megállt, majd így szólt: Ezt ne keressük bele. Legyenek csak szétválasztva a feladatok! Neked és munkatársaidnak megadom, amit ígértem. Ők pedig évi 1000 tallért kapnak tőlem, ameddig megengedik neked, hogy ezekkel a feladatokkal foglalkozz. Az összeg felét a Lengyelországban élők kapják, a többit pedig a magyarországiak, mivel úgy látom, nagyjából egyenlő számban vannak. Levelet írok nekik a te elbocsátásodról, vidd el hozzájuk szerény ajándékaimmal együtt!

Dicséretet mondtam az Istennek (az égre emelve szememet és kezeimet), hogy nekünk, a világ szerencsétlenjeinek egy ekkora εὐεργήτης-t<sup>125</sup> adott: ezt azért említem most, hogy kitűnő erényének hálás emlékezete legyen az utókornál.

70. Szeretettel bocsátott el, három feltételt szabva:

- I. Időnként megszakítva a *Pansophia* írását, minden erőmet szenteljem az iskolai célú tudománynak.
- II. Menjek Elbingbe, ahogy azt tanácsolta.
- III. Munkatársul inkább tudós ifjakat, mint családos férfiakat válasszak: könnyebben el lehet őket küldeni, ha elégedetlen vagyok a munkájukkal.

(Mikor idáig jutottam védőbeszédemben [szeptember 19-én, Hollandiában], hirtelen ártalmas betegség, heves láz támadott meg és kiűtötte kezemből a tollat. Mivel öreg voltam, annyira legyengített, hogy már az élet reményét is elveszítettem és csak a boldog halálra tudtam gondolni. Kiváltképp mikor jelentették, hogy ugyanebben a betegségben elhunyt P. Serarius, majd nem sokkal később D. Cocceius is. Melanchton mondásával vigasztaltam magam [halála után találták ezt iratai között], ami eszembe jutott: *Ne félj a haláltól! Megszabadulsz ugyanis a bűnök terhétől, a Sátán cselvetéseitől és a teológusok dühétől.* Bár volt némi emberi segítség [Maresius úrnak mindenesetre öröme származott volna mindhármunk halálából,

<sup>125</sup> Jelentése: jötevő.

mintha az Isten is megerősítené ítéletét, nekem pedig a védekezés lehetőségeitől megfosztva, gyalázatok közepette kellene meghalnom], mégis a Lélek győzte le ezt a betegséget, mindenemet [életemet, haláloamat, dicsőségemet és csúfságomat] Isten kezeibe ajánlva és semmi mást nem kérve Krisztus által, csakis az életem folyamán elkövetett vétkeim bocsánatát. Ezt nem csak magamnak kértem, hanem az engem önszántából támadó Maresius számára is, aki nem tudja, mit cselekszik. Ő is kapjon lehetőséget halála előtt saját tévedései felismerésére, könyörögghessen az Istenhez és részesüljön a kegyelmében. Isten tekintete előtt, bűneinek bocsánatában bízva nyugtatgattam lelkemet, várva az Úr ítélethozó óráját.

*De úgy tetszett Istennek, hogy visszahozzon engem a sír szájától az élet reményébe.* Parancsára október elején végre megszűnt a lázam. Áldott legyen az Ő neve! A hosszú betegség – ahogy az az öregeknél lenni szokott – maradványai miatt még jó három hónapig nem tért vissza a régi erőm. Végül 1670. január 6-án vettem először tollat remegő kezeimbe, és vágyódva hívtam az Isten: jó lelkével vezéreljen azokban, amiket még ehhez a műhöz hozzáírok, olyan mérsékletre, hogy senki se botráncokzasson meg miattuk. Sőt, inkább a jó épülésére szolgáljon nekem, Maresius úrnak és másoknak egyaránt. Ámen.

*Isten jósága kettős tervet javasolt: először is gyorsan véget vetni a Maresiussal folytatott vitának,* majd minden időmet [nem tudom, hogy Isten ajándékából mennyi jár még nekem] inkább a már régebben elkezdett, a jó emberek által vágyott, Maresiustól viszont gyalázott pansophikus művemnek szenteljem. Másodszor: *ne citáljam őt bíróság elé, hanem a lelkiismeret fórumán [ahol Krisztus ítélőszéke áll] oldjam meg, ami vitám még van vele.* Erre kell sietnem tehát: vándorlásaim történetét pedig [amit Maresius hazug beszédeivel teljesen elcsúfított], minél rövidebben be kell fejeznem.)

71. Megérkezve Elbingbe, nagyon kedvesen fogadtak a város vezetői. Másnap az egész tanács (a hozzám küldött titkáruk révén) teljes jóindulatáról biztosított, amit később – hatéves ott-tartózkodásom alatt – tökéletesen ki is nyilvánított. Említésre méltó, ami egy bölcs főtanácsosnál, bizonyos Coy úrnál történt. Ő egyszersmind iskolai kurátor is volt, kezdeményezte a *Módszertanunk* bevezetését: érkezésének így kiváltképp örültem. Megkérdezte tőlem, miként jutottam arra a gondolatra, hogy náluk telepedjem le.

– A svéd kancellár tanácsolta – válaszoltam.

– Honnét támadt neki ilyen ötlete? – tudakolta.

Ekkor felolvastam a kancellár szavait, ahogy az a 66. fejezetben szerepel.

Ő ezt még inkább furcsállta. Elhihetem, hogy igaz mindez? – kérdezte.

– Nem hazudok. Miért is hazudnék?

Ekkor felkiáltott: Szent Isten, mily csodálatosak a Te utaid! Majd hozzám fordulva így folytatta: Elmesélem, mi történt nálunk, hogy ne csodálkozz ezentúl. Gusztáv Adolf, Svédország királya, 1626-ban meghódította Poroszország egy részét, közte a mi városunkat is, majd 6 évre szóló fegyverszünetet kötött a lengyel királlyal. Seregével ezután Németországba vonult, Poroszország kormányzására kancellárját, Oxenstierna urat hagyta hátra.<sup>126</sup> Ő pedig városunkat választotta székhelyéül, majd hamarosan magához hívatta a tanácsot és kemény szavakkal így beszélt hozzánk: *Tudni akarom, elbingiek, hogy mifélék is vagytok! Én azt hittem, hogy evangélikus lutheránus emberek között fogok itt élni, most azonban észre kellett vennem, hogy akadnak kálvinisták nem csak polgáraitok, hanem még a tanácstagok és a lelkipásztorok között is. Bár tudtok erről, nem tesztek ellene semmit! Én azonban semmiképp sem hunyhatok szemet fölötte. Bizony ha tudnám, hogy melyik lelkipásztort fertőzte meg a kálvinizmus, saját kezemmel húznám le a szőszékről azt a báránybőrbe bújt farkast! Tudni akarom hát, hogyan is áll ez a dolog!*

<sup>126</sup> Coy összekeverte Bengt (1591–1643) és Axel (1583–1654) Oxenstiernát. Az előbbi volt itt kormányzó.



Mivel énám tekintett mindenki (abban az évben voltam először főtanácsos, a városállam szóvivője), így válaszoltam: Méltóságos Uram! Meglepett minket ez a kérdés (úgy gondoltuk ugyanis, hogy valami adóügy miatt hívsz össze bennünket), ezért gondolkodási időt kérünk.

Mire ő: Íme a kálvinista cselvetés, a kifogás keresése! Nem adok időt: azonnali választ várok!

Én ekkor – magamban Istenhez fohászkodva – így kezdtem beszélni: Így igaz, méltóságos uram, mi nem ismerjük Kálvin vagy Luther pártütő nevét. Evangélikus keresztények vagyunk, az evangélium könyveiből akarjuk a hit dolgaira megtanítani népünket, a tudományos kérdések finomságait pedig rábizzuk az iskolára. Ha egy lelkipásztor ennek vagy annak a tanítónak a nézeteit követi, maradjon az ő magánügye, az egyházat ne zavarja össze ezzel. Ne gondolja azt Méltóságod, hogy mi – akik itt állunk – hoztuk létre egyházunk mostani állapotát. Inkább atyáinktól és őseinktől örököltük így, kezdve a reformáció első szakaszától. Ők amikor látták az evangélikusok közötti (a tanítók különböző vélekedései miatt létrejött) gyászos szakadások kezdetét, tartottak a még gyászosabb végkifejlettől, és – nagyon bölcsen – úgy gondolták, elejét kell venni ezeknek, nem engedve helyet a vitás kérdéseknek. Bárcsak így tett volna egész Németország! Bárcsak ne tudná egész Németország, hogy mi a lutheránus és a kálvinista vagy kit neveznek annak! Nem néznék most magukat saját romjaikon, ahová szinte rohantak azzal, hogy egyesek elhagyták embertársaikat, sőt, üldözték őket vagy kiszolgáltatták üldözőiknek. Mit szól ehhez a kancellár úr? – kérdeztem végül.

Ő csak ennyit jegyzett meg: *Es lest sich wol sagen*. (Talán így van.) Majd úgy engedett el bennünket, hogy egy szót sem szólt többé e dologról. Most tehát, mikor hallom, hogy ő elismeréssel viseltetik az egykor nem helyeselt mérsékletünk iránt, az Isten munkájának erejét dicsérem és csodálom.

[Ezeket bizony itt kellett megemlítenem, hogy világossá váljon: a bölcs ember képes tanulni egy másik bölcstől, és nem csúfság egy keresztény ember, egy jámbor istenfélő számára, ha jó irányba változtatja meg véleményét.]

72. Miután Elbingben bérbe vettem egy lakóházat, Lesznóba siettem és átadtam a rám bízott levelet az adományokkal együtt az előjáróknak. Ők tanácskozást tartottak és határozatot hoztak arról, hogy mentesítenek az efféle szolgálatok<sup>127</sup> alól, sőt, négy nővendéket adnak mellém az egyház különböző helyeiről.<sup>128</sup>

73. Amikor innét Elbing felé siettem a családommal együtt, egy váratlan esemény történt, ami hatalmas késedelmet okozott a feladataimban. Marienburgba érkeztem, hogy ott töltssem az éjszakát, mikor a helyi lelkipásztor (a morva J. Episcopus) jelezte felém, hogy Pomeránia méltóságos vajdája (Gerhard Dönhoff gróf) igencsak neheztelt, amiért beköszönés nélkül utaztam el mellette a minap. Meghagyta, hogy visszatérőben mindenképp tegyem tiszteletemet nála.

Elmentünk hát hozzá. Miután megtudta tőlem (nagyon kíváncsi volt), mi történt Angliában, Belgiumban és Svédországban, azt kérdezte, hogy a *Pansophia* tudománya vajon kiterjed-e a vallások megbékítésére is?

<sup>127</sup> A lelkészi munkára célloz.

<sup>128</sup> A négy fiatal teológus: Pavel Cyrill, Peter Figulus, Daniel Nigrin, Daniel Petreus.

Így feleltem: Nem terjed ki, hacsaknem a következményeiben: amennyiben (jó irányban) megszűnnek a filozófiai viták, a teológiai ellentétek elsimítására is készségesebbek lesznek a lelkek.

Erre ő az isteni Gondviselést kezdte dicsérni, hogy az pont Elbingben készített nekem lakhelyet, ahol Bartholomaeus Nigrinus is tartózkodott, mikor a *Békítő tanulmánya*-in dolgozott.

– Rémülettel tölt el az efféle próbálkozás, és azt az embert nagyon is gyanúsnak találok – válaszoltam.

– Másképp fogsz ítélni, ha megismered művei alapelvét. Kérlek, bizalommal dolgozz együtt vele és hagyd, hogy veled dolgozzon! Meglátod, minden félelmed szertefoszlik majd!

74. (Ez a Nigrinus sziléziai volt, vallására nézve pedig lutheránus: miután hazájából elűzték, Danzigban lett a protestánsok lelkipásztora. Tudós férfiú volt és igen kemény vitatkozó:<sup>129</sup> épp ezért értékelte nagyra Dönhoff vajda. Ugyanis Valerianus Magnus kapucinus szerzetes kiadott egy művet *A katolikus és nem katolikus hit szabályzata* címmel, amiben féktelenül megalázta a protestánsokat. Ezt tette Danzigban is, amikor ott Ulászló király<sup>130</sup> kíséretében megjelent. A városban találta egyik ellenfelét, Botsac urat, ám hiába próbálta kihívni nyilvános vitára. A vajda szidalmi készítették végül Nigrinust, hogy szembe merjen szállni Valerianusszal. *Maguk a teológusok árulják el a vallást – mondogatta – a nem helyénvaló hallgatásukkal és félelmükkel!*

Bejelentett hát királyi meghagyással egy nyilvános vitát. Négy teljes napon át [mindkét oldalról az előkelőségek jelenlétében] folyt ez a vita [az írnokok közben mindent jegyzőkönyvbe vettek], olyan hévvel, hogy – mivel a szerzetes, félve a katolikusok vereségétől, titkon jelzett – királyi parancssal kellett félbeszakítani és későbbi időpontra halasztani. Rendelet született arról, hogy a mindkét részről megjelent előkelőségek saját pecsétjeikkel jelölik meg a jegyzőkönyveket, amelyeket aztán a danzigi bíróság épületében fognak őrizni. Ám a király a következő napon egy igazán királyi, 9000 aranyra rúgó ajándékot küldött [a vitában mutatott teljesítményéért] Nigrinusnak, és megparancsolta, hogy a jegyzőkönyveket inkább semmisítsék meg.

A szerzetes viszont – naponta üdvözölve Nigrinust – a megkezdett vita folytatására biztatott: Nem látott még olyan embert, aki jobban tudná a vita helyzetét alakítani és egy-egy tételt előadni. *Nem szabad, Nigrinus, véka alá rejtened ezt a tehetséget! Tedd ki az asztalra inkább, hogy hasznot hozzon a te Uradnak. Én – közölte – visszatérve Rómába, a pápa és a Szentszék előtt fogom elmondani védelmekre, hogy a protestánsok nem nevezhetők eretnekeknek a szó szoros értelmében, mivel saját hittételeiket meg tudják védelmezni a Szentírás, a zsinati határozatok és az egyházatyák művei alapján. Mindazonáltal szakadárook, ám ez is a mi bűnünk, mivel a helytelen visszaéléseket nem reformáljuk meg, és nem távolítjuk*

<sup>129</sup> Bartholomaeus Nigrinus (1595–1646) eredeti nevén B. Schwartz, a Szt. Péter és Pál-templom lelkipásztora Danzigban. Barátja volt a híres költőnek, Martin Opitznak, és együtt dolgozott Comenius-szal a pansophián.

<sup>130</sup> (Vasa) IV. Ulászló (1632–1648) lengyel király.



el szemeik elől a botrányokat. Majd így folytatta: *Se te, Nigrinus, se más ne gondolja, hogy a római katolikus egyház nem tud a saját szeplőiről, nem csupán az egyházi életben és a szertartásokban, hanem a tanításban is: éppen az a kérdés, hogyan lehetne ezt tisztességgel megreformálni.* Fontosabb tehát, hogy Nigrinus az egész egyház sebeinek meggyógyításához járuljon hozzá adományaival, mint csupán az egyházból kiszakított egyetlen testrészéhez. Egyszóval: úgy tárgyalt Nigrinusszal Valerianus, hogy ő – lépre csalva e szavaktól – előbb a danzigi lelkipásztorságról mondott le, majd Varsóba utazva a püspökökkel kezdett tanácskozásba. Később Valerianusszal együtt egészen Morvaországig utazott, ám Rómába nem merte követni őt: visszatért Elbingbe, házat vásárolt és ott letelepedett.)

75. Én is ide kerültem, ő pedig hamarosan meglátogatott: lassanként feltárta előttem titkait és terveink egyesítésére biztatott. Tisztességesebb lesz – mondogatta –, ha én a lengyel királynak és Lengyelországnak ajánlom fel a munkámat, semmint Svédország ama sötét szögletének. Mikor azt válaszoltam, hogy becsületszavamat adtam, amin nem tudok változtatni, megkérdezte:

- Mennyi fizetést kapsz ott évente?
- Negyven birodalmi aranyat.
- Ebből még írnokokat is tartasz?
- Ezen felül még némi ruhapénzt is kapok.
- Nincs kenyered, nincs kenyered! – mondogatta.
- Nem csak kenyérrel él az ember stb. – jegyeztem meg ekkor.
- Tőlem kétszer, háromszor, sőt, négyszer ennyit kaphatsz fizetségül!
- Nem tartok igényt ekkora vagyonra: megelégszem az étellel és a ruházattal.
- Ennyire olcsó vagy hát önmagad előtt?

Végül annyit zaklatott, hogy így szóltam: – Könyörgök Nigrinus, ne zavarod össze az elképzeléseimet. Mostanában valahogy túlságosan is népszerűvé váltam: olyan dolgokat várnak el tőlem, melyekről magam sem tudom, hogy megvannak-e bennem. Épp ezért jöttem erre a „Pathmoszra”,<sup>131</sup> hogy megismerjem az erőm határait. Te pedig rögtön más feladatok felé húznál engem?

76. Elfeledtem említeni, hogy a Svédországban született döntésről, miszerint tegyem félre a pansophikus anyagokat és foglalkozzak a filológia dolgaival, levélben értesítettem Hartlibet. Ezt az elképzelést ő több szempontból is erősen helytelenítette (többek között az alábbi soloecismusszal: „*Hová rohansz halandó? Erődnél kisebb dolgokba vágsz bele?*”<sup>132</sup> is jelezve, hogy ezeket az alacsonyabb rendű munkákat mások is el tudják végezni). Remélte, hogy lehet még változtatni a döntésemen. Fontosabb dolgokkal kell foglalkoznom, próbált meggyőzni.

A levelet továbbítottam a mecénásomhoz, azzal a kéréssel, hogy tegye mérlegre az érveket. Mindhiába. Sőt, parancsot kaptam tőle, hogy folytassam az iskolai célú tudományos munkáimat.

<sup>131</sup> János apostol ezen a szigeten írta magányában a Jelenések könyvét.

<sup>132</sup> Soloecismus: nyelvi hiba, hibás szintaxis. Itt Hartlib (szándékosan) hibásan idézi Vergiliust. *Aeneis*, 10, 811: „*Quo moriture ruis, maioraque viribus audes?*” helyett: *Quo moriture ruis, minoraque viribus audes?*

Mindazonáltal, hogy legalább részben eleget tegyek a *Pansophiát* sürgetők elvárásainak, megjelentettem a *Pansophia körvonalazását* (1643-ban, Danzigban), amit később Londonban, Párizsban, Amszterdamban és még sok más helyen is kinyomtattak.<sup>133</sup>

77. Visszatérek Nigrinushoz. Faltörő kossal indított támadást ellenem, amikor megmutatta Valerianus Rómában keltezett levelét, amiben üdvözölt engem. Többek között ez szerepelt benne: *Úgy tűnik, felragyogott az értelem fénye ama férfinál, aki teljességgel az emberi nem üdvösségének előmozdítására adta önmagát. Mondd meg neki, hogy a Pansophiájához két apróságot készülök hozzáfűzni.* (Nigrinus ugyanis – tudtom nélkül – elküldte neki a *Pansophiám* bevezetésének egyik példányát.) Felmutatott egy (Valerianusszal kötött) megállapodást, amit mindketten aláírtak: ennek értelmében a filozófia megújítására alkalmas férfiakat kell keresniük (Valerianusnak Itáliában, Nigrinusnak pedig Németországban). Ne maradjon meg többé az a látszat, hogy az Egyház a pogány arisztotelészi filozófiától függ. Reméli, hogy megnyerhető a feladatnak M. Horneius helmstadi professzor. Ha én is csatlakoznék, az még komolyabb előrelépést jelentene.

Én azonban röviden megtagadtam, hogy elmenjek oda.

78. Mászor pedig egy titkot közölt velem: Lengyelország királya (a püspökök egyetértésével) a keresztény világ királyaihoz és fejedelmeihez akar levelet küldeni. Ilyen módon ítéli el a véres vallásháborút és javasolja a békés megegyezést. Más ez, mint a korábbi kísérletek, ahol hatalmas közgyűléseken vagy a teológusok külön beszélgetéseinen az ellenfelek akár számukkal, akár tekintélyükkel, akár hatalmukkal próbálták elnyomni, netán fortélyosságaikkal kijátszani egymást.

Azt tervezi, hogy fejedelmi jogkörrel felruházott, jámbor, művelt, megfontolt és tehetséges teológusok gyűlnek össze egy meghatározott helyre. Gondosan megvizsgálják minden ellentétes nézetüket a Szentírás és az ókeresztény gyakorlat alapján: ami jobbnak és igazabbnak tűnik, azt próbálják minden esetben békésen összegyűjteni. Nem hagynak egyetlen kételyt sem megoldatlanul. A király erre az üdvös feladatra kész felajánlani saját békés tartományait, név szerint Poroszországot, azon belül pedig Elbing városát. Ebben a szent elhatározásban semmilyen költség nem lesz neki drága.

Bár ez a terv nagyon is megfontoltnak tűnt, én hozzátettem néhány olyan javaslatot, ami jókora bajt hozott rám később.

79. Nigrinus ugyanis 1644-ben közölte velem:<sup>134</sup> a király és a püspökök Varsóba hívják őt, el kellene oda kísérem.

– Elkísérni? Mi dolgom nekem Varsóban? – kérdeztem.

– A király hívat téged! – válaszolta.

– A király nem szokott ismeretlen emberkéket hívatni, kivéve ha te mesterkedtél össze valamit! Felindultabban folytattam: Istenre kérlek, Nigrinus, ne zavarj össze! Foglalkozz nélkülem a saját dolgaiddal, és hagyd, hogy én csöndben végezzem az enyéimet!

– Nem engedlek el, míg nem öntöd írott formába a minap elhangzott beszélgetésünket!

<sup>133</sup> *Pansophiae Diatyposis, Iconographica et Orthiographica delineatione Totius futuri Operis amplitudinem, dimensionem usus adumbrans*, Danzig, 1643.

<sup>134</sup> A dátum helytelen, valójában 1643-ban történt.



Mit tehettem volna? Hogy megszabaduljak a zaklatásaitól, papírra vettem. Biztos voltam benne, hogy az irat nem tartalmaz olyasmit, amiből akár nekem, akár másnak kára származhatna. Ő, miután ezt az írást megkapta tőlem, újabb felvetéssel állt elő: olvas-sam el addig (ti. míg ő távol lesz) Valerianusnak a hit szabályairól szóló könyveit.<sup>135</sup>

– A munkám miatt nincs időm erre, és különben sem szeretem a vitairatokat – védekeztem.

– Kényszerítelek, hogy olvasd el! Ha nem teszed meg, Krisztus ítélőszéke elé vonlak! Annyira szokásotokká vált elítélni a katolikusokat állítólagos „bálványimádásukért”, ám ennek okát és részleteit mégsem akarjátok megismerni?! – rivallt rám.

Elárulva e szavakkal, hogy lelkében már hajlik vallásának megváltoztatására, magamra hagyott.

80. Nem feledve fenyegető szavait, úgy döntöttem, rászánok néhány napot ama könyvek elolvasására. Először csak átfutottam rajtuk, majd látva, hogy súlyos érvelés van bennük, alaposan tanulmányoztam őket. Ebből született a Valerianushoz írott *Felelet* című munkám két könyve, amit később (barátaim heves unszolására, akik átnézték a művet) Ulrich Neufeld álnéven adtam ki Danzigban. A minap jelent meg újra Amszterdamban, immár nyíltan az én nevemet viselve.<sup>136</sup>

81. Terjedt a szóbeszéd: *Nigrinus Varsóban megváltoztatta a vallását, nyíltan római katolikusnak vallotta magát*. A hír igaznak bizonyult. Kérdőre vonták ugyanis a püspökök, miként biztosítja őket arról, hogy cselekedeteivel nem csúfolni akarja a római egyházat? Alá meri-e írni, ahogy korábban az ágostai hitvallással tette, az övét is, ami a tridenti zsinaton született? Azt válaszolta, hogy igen, ha a katolikus szó jelentése<sup>137</sup> alatt az „egyetemeset” értik. Mire azok:

– Ez még kevés. Ki mered-e jelenten i egyesüléset a római egyházzal, az Eucharisziának egy szín alatt való vétele által?<sup>138</sup>

Ő vonakodva bár, (minthogy nem látott kiutat) végtére beleegyezett, azzal a feltétellel, hogy titokban történjen az egész: el akarta kerülni az evangélikusok megbotránkozását, az egyházzal kötendő koalíció akadályát. Ígéretet is kapott, hogy a dolog másnap reggel nyolc órakor, az érsek házi kápolnájában fog megtörténni. Ezt annyira tartották be, hogy mindenki tudomást szerzett róla, és sokan (még evangélikusok is) összeszaladtak a látványosságra: láthatták a kápolna ajtajában ülni az érseket, amint feloldozza az eretnek-ség alól a térdeihez boruló Nigrinust, aki hangoztatta, hogy nem a hitehagyás, hanem az egyesülés útján járul a római egyházhoz.

82. A pápisták hevesen csúfolták az összezavarodott evangélikusokat, hogy most diadalmenetben hajtják a minapi diadalvivőt. A püspökök leginkább Kis-Pomeránia vajdáját<sup>139</sup> támadták: pátriárkája példaként már előrement, követni kellene a nyomait.

<sup>135</sup> VALERIANUS, P., *De accatholicorum credendi regulae iudicium*.

<sup>136</sup> *Judicium de iudicii Valeriani Magni*, 1644; *Judicium Ulrici Neufeldii de fidei Catholicae Regula*, 1645; Comenius neve alatt: *De regula fidei iudicium duplex*, Amsterdam, 1658.

<sup>137</sup> A görög eredetű szó jelentése „egyetemes, általános”.

<sup>138</sup> Ti. a hívek csak a kenyér „színe alatt” (formájában) részesülnek az Eucharisziában.

<sup>139</sup> Gerhard Dönhoff: lásd. 73. fejezet.

Ő erre így felelt: *Ostobán gondolkodtok az Úr cselekedeteiről. Az efféle családsággal a jövőben is megtéveszthetettek volna minket, sőt még több kárt és csúfságot okozhattatok volna nekünk, ha nem vesztítettétek volna el ezt az álcát: most, hogy ez a Júdás feladta magát, nem árthatnak többé mesterkedéseitek!*

E szavak után méltatlankodva távozott Varsóból, nem várva meg a gyűlések befejezését. Értesülve hazatéréséről, Marienburgba siettem, hogy őméltóságától bővebben megtudjam a történeteket és egyszersmind kiöntsem előtte panaszaimat egy hitszegő emberrel való közeli kapcsolatomról (noha ezt egykor épp őméltósága tanácsolta nekem); valamint tanácsot kérjek, mitévő legyek ezután?

Ugyanebben az órában érkezett meg a thorúniak főbírája, Johann Pruss úr. A vajda úgy döntött, hogy mindkettőnket magához hivat, megbeszélendő ama gyászos esetet. Miután sok panasz hangzott el a hatalmas botrányról, megkérdezte, miért vagyok nyugtalanabb a többiekénél.

– Azért, mert megosztottam Nigrinusszal néhány bizalmasabb gondolatomat is – feleltem.

Bemutattam *Baráti észrevételek a viszálykodók megbékítéséről* című munkámat.<sup>140</sup> Ennek elolvasása után megkérdezték, ugyan miért rettegek miatta? Jámbor, művelt és visszafogott írásmunka, amit mindenkinek elismeréssel kell illetnie, még a legádázabb elenségünknek is.

– Fenyegtetést kaptam, hogy a király magához fog hívatni – feleltem. Én azonban, mivel hazámban egykor sokat szenvedtem a pápistáktól, minden velük kapcsolatos dologtól félek: még attól is, hogy eléjük kerüljek.

Erre ő: – Már Lengyelországban élsz, nem Csehországban. Legalább abból az igéből, hogy „Mindezeket neked adom, ha leborulva imádsz engem.”<sup>141</sup> erősítsd meg a szíved!

– E részről nincs semmi veszély – válaszoltam.

– Akkor egyáltalán nincs veszély! – jegyezte meg. Ha hívatni fog a király, megyek veled együtt, elviszlek és vissza is hozlak!

Ennek ellenére megírtam a történeteket Svédországba, tanácsot kérve: onnét is maradást parancsoltak nekem.

83. Időközben meghívókat kaptam a királytól és az evangélikusok érsekétől<sup>142</sup> a szeptember elején, Thorunban tartandó „szeretetteljes” megbeszélésre. A mieink, hogy megbeszéljék, mitévők legyenek, gyorsan egy közgyűlést jelentettek be a tartományokban: engem is meghívtak Nagy-Lengyelországba.<sup>143</sup> Mivel így az idő túlságosan szűknek bizonyult, kértem a királytól a kihallgatás következő esztendőre történő elhalasztását. Miután ez teljesült, a jámbor Janusz Radziwill herceg minden tartományból meghívta magához testvéreimet a litvániai Orlába, hogy egyetértésben tanácskozhassunk. Össze

<sup>140</sup> *De Dissidentium in rebus Fidei Christianorum Reconciliatione Hypomnemata quaedam amici ad amicum*, először 1658-ban nyomtatták ki Amszterdamban, noha Comenius már 1643-ban megírta.

<sup>141</sup> Lk 4,6

<sup>142</sup> Maciej Lubleński, Gniezno érseke.

<sup>143</sup> Nagy-Lengyelország: (a korabeli) Lengyelország északnyugati része, nagyjából a Poznan–Lodz–Varsó-vonaltól északra eső terület.



is gyűltek nagy számban a nemesek és a lelkipásztorok. Bár az enyéim Lengyelországba rendelték engem, az elbingi tanács saját kocsiján vitetett Orlába, noha a többi lutheránus nem küldött teológusokat, csupán leveleket, futárok útján. Hogy mi történt itt, az közismert: kizárólag (hogy Maresius sok hazug beszédét cáfoljam) az engem személyesen érintő dolgokra térek most ki.

84. Határozat született, hogy köszönetet mondunk a királynak (ugyanis egy teljes esztendőnyi haladékokat engedélyezett), majd ki kell kérni a külföldi teológusok tanácsát, ott-hon pedig megfelelő személyeket válogatunk össze, akikkel együtt az uralkodó színe elé járulhatunk. Ebből az orlai gyűlésből követeket kell a királyhoz küldeni, még hozzá nemesembereket: parancsot kaptam, hogy tartsak egy búcsúztató beszédet a követek és mindannyiunk lelkesítésére, amit el is mondtam az Apostolok Cselekedete 24. fejezetének 14–16. versei alapján. Beszédem után a jámbor herceg először személyesen, majd a litván egyház előjárói útján tárgyalásba kezdett velem az esetleges Litvániába költözésemről. Telepedjek le az ő lübecki várában egy időre: nyugodtan kidolgozhatnám ott a *Pansophiámat*! Nagyon jól felszerelt könyvtára van, azonkívül, ha bármilyen szerzőre szükségem lesz, gondoskodni fog a beszerzésről, akárhonnét is kelljen meghozatnia. Szabadon hívhatok magamhoz segítségül tudós férfiakat, tetszőleges számban: Őfelsége kész feláldozni egy ilyen nagyszerű munka előmozdítására akár bevételei egynegyedét is.

Kellő módon megköszöntem ezt a hallatlan nagyvonalúságot és az igazán hősiez buzgó-ságot, majd elmagyaráztam, miért nem fogadhatom el most becsülettel a meghívást: máshol köteleztem el magam. Majd elválík, ad-e alkalmat ennek teljesítésére Isten és a jövőendő!

(Bizony nem ismertük az Isten terveit, aki pusztító háborúkkal küldte el Lengyelországra és Litvániára ítéletének viharait. Sőt, kegyetlen egyházüldözésekkel, amelyekben – ó jaj! – annyi jámbor lelkipásztor és patrónus, sőt, ez a híres herceg is odaveszett.)<sup>144</sup>

85. Visszatérve Elbingbe nemcsak a városi tanácsnak, hanem svédországi mecénásomnak is beszámolót tartottam a Litvániában történekről, amit helyesléssel el is fogadtak, egy kivétellel: ne menjek el a thoruní megbeszélésre, hanem (arra az időre) térjek vissza Svédországba.

Az enyéimtől, akik Lesznóban tartózkodtak, engedélyt eszközöltem ki. Mások azonban (Kis-Lengyelországból<sup>145</sup> és Litvániából) erősen támadtak emiatt: tiltakoznak, mivel Comenius – amennyiben megfutamodik – nem csupán a Nigrinusszal való összejátszás miatt kerül gyanúba, hanem Isten ügyének cserbenhagyásával is vádolható. Találtak tehát egy köztes megoldást: legalább a megbeszélés elején legyen jelen, még hozzá a lutheránusok és a reformátusok (remélték, hogy rendelkezem némi tekintéllyel körükben) közötti közvetítés miatt, nehogy azokban a tételekben, amiket a pápaság intézményével szemben közösen védelmezzünk, eltérő véleményen legyünk (noha egyébként engesztelhetetlenek vagyunk egymással), ellenfeleink legnagyobb öröme: hiszen éppen ez az ő céljuk.

86. Ám hiábavaló volt testvéreim aggodalma, amelyet az ellenségeink kiegyezésétől való félelem okozott. A lutheránusok ugyanis írtak a szász választófejedelemnek, hogy

<sup>144</sup> Az 1655 és 1660 közötti háborús időszakról van itt szó.

<sup>145</sup> Kis-Lengyelország: Lengyelország déli része, Krakó és Lemberg (Lwów) tágabb környéke.

küldjön nekik segítségül valami megbízható teológust. A választófejedelem pedig elküldte Hülsemann urat (a wittenbergi professzort): őt tette meg védelmezőjüknek Thorunban, nehogy valami mérsékelt irányzat üsse fel a fejét. Ez a Hülsemann három évvel korábban adta ki a *Kérlelhetetlen kálvinizmus* című művét, amiben éppen hogy saját kérlelhetetlenségéről tett tanúságot. Most méltatlannak tartotta magához, hogy engedjen ebből. Az enyéim ösztönzésére és a thoruni szenátus kérésére (Pruss főtanácsos útján), magam mellé véve egy testvéremet, Johannes Episcopium, kétszer találkoztam vele. Kifejtettem az egyházak helyzetét Lengyelországban (a cseh, az ágostai és a helvét hitvallás szerintiekét, melyek boldogulása az atyáink idejében létrejött kölcsönös megegyezéstől függ), és kértem arra, úgy mérsékelje a véleményét, hogy nyilvánvalóvá váljon: közös célunk az egyház üdve, viszálykodásunk most nem adhat fogódzót az ellenségnek legyűrésünkre. Erre ő nekünk, a cseh testvéreknek, szemünkre vetette az állhatatlanságunkat: nem azok vagyunk immár, akiknek Luther testvéri jobbát nyújtotta egykor; átsétáltatok a kálvinisták táborába.

Én tagadtam, hogy eltértünk volna őseink hitvallásától, amit Luther helyesnek tartott és saját dicséreteivel díszítve ki is adott. Úgy kötődünk mi a reformátusokhoz, amint a keresztény szeretet megköveteli, hogy ők vagy akárki kötődjön testvéreikhez az Evangéliumban.

Ekkor így folytatta: Nem helyénvaló most bárkinek hízelegni, hanem tanúságot kell tenni a vallásunkért érzett buzgóságról. Akármilyen kimenetele is lesz, az Istenre kell azt bízni. Ő az övéivel együtt mindenben védelmezni fogja saját vallásának tételeit, a reformátusok pedig, ami nekik hasznos, arra ügyeljenek.

87. Egy másik előjel is csak erősítette az ügy reménytelen voltát. A reformátusok politikai direktora, a méltóságos Zbigneus Goraiski chelmi őrgróf megkérdezte az ossolini hercegtől, a lengyel király kancellárjától, aki királyi megbízottként volt jelen:

- A vallás ügyéről szabadon, mint szabad emberek a szabad emberekkel, fogunk-e tárgyalni?
- A lelkiismeretünk szabad! – felelte az.
- Minekünk is: Isten és az Ő igéje számára.
- Nekünk viszont az egyház<sup>146</sup> felé!
- Az egyház csak emberekből áll, az Isten azonban Isten: inkább kell tehát az Istennek engedelmeskedni, mint az embereknek.

Erre a kancellár:

- Nekünk megmondatott: hallgass az egyházra!
- Akkor hát miért e beszélgetés?
- Azért, hogy ti is megtanuljátok utánozni őt,<sup>147</sup> meghallgatva végre az egyház hangját.

Mikor ezt a direktor elmesélte, elég világosan láttam, hogy mire számíthatunk. Megszemléltetem a „szeretetteljes megbeszélés” efféle könnyed előkészületeit, és már biztos voltam abban, hogy mindkét tábor kérlelhetetlen lesz velünk szemben. Búcsút mondtam tehát testvéreimnek Thorunban és (ahogy erre parancsot kaptam) Svédország felé vettem az irányt.<sup>148</sup>

<sup>146</sup> Ti. a római katolikus.

<sup>147</sup> Ti. a katolikus hitre áttért Nigrinust.

<sup>148</sup> 1645. szeptember 24-én.



88. Otthon (Elbingben) betegségben fekvé találtam néhány testvéremet. Épp a tél előtt álltunk, és még az iskolai célra szánt munkáimmal sem voltam készen ennyi akadályoztatás közepette. Úgy döntöttem hát, hogy (miután erről levélben értesíték mindenkit) a következő esztendőre halasztom az utazást.

Időközben minden eredmény nélkül fejeződött be a thoruni megbeszélés, azaz valójában el sem kezdődött. Azt a három teljes hónapot, amit az egész rendezvényre engedélyezett a király, az előkészítésre (a megbeszélés címének meghatározása és más efféle apróságok) fecsérték el. Ebből lehet látni az olyan emberek hiúságát, akiket nem az ügy lényege érdekel, hanem a körítés. A király pedig, felháborodva a lutheránusok konokságán, új megbeszélést kezdett tervezni, immáron csak a reformátusok részvételével, ami újabb félelmet gerjesztett körükben.

Ekkor támadt az az ötletem, hogy a békéltető Krisztus segítségével kell megbékéltetni a kereszténységet, tehát valami módon össze kell gyűjteni az igazi keresztényeket, Krisztus igazi követőit, hogy valóban a béke fiait találjuk meg.<sup>149</sup> Az uralkodó elképzelései azonban nem teljesültek, mivel hamarosan kitört a kozák felkelés,<sup>150</sup> nem sokkal később pedig meghalt maga a király is. Az én művem sem jutott így előrébb, a lengyel klérus viszont ettől kezdve a mai napig még elszántabbá vált az evangélikusok üldözésében.

89. A nyomorult, hitéből kitért Nigrinus származásáról meg kell emlékezni, hogy elrettentő példa legyen a hitehagyottak számára. Miután, a hitehagyását követően, hazatért, levelet írt hozzá két danzigi lekipásztor, akik korábban kollégái voltak (Ernest Andrea és Johannes Caesar), tudakolván tettének okait. Inteni akarták könnyelműsége miatt és buzdítani a bűnbánatra. Mivel erre semmit sem válaszolt, az említett lekipásztorok hozzám fordultak, hogy hassak oda a felelet érdekében. Felkerestem tehát és először saját nevemben így szóltam hozzá:

– Hát ezt jelenti a vallások kibékítése, Nigrinus uram?!

Ő először mentegetőzni próbált a tette miatt (állította, hogy lépre csalták), majd elkezdte kiszínezni a dolgot.

Mire én: Válaszoltál a danzigiaknak?

– Nem válaszoltam és nem is fogok! *Ich achte die Bachantereij nicht.*<sup>151</sup> Méltatlannak tartom, hogy akár egy γρὸν<sup>152</sup> is feleljek a velem szemben őrzöngőknek.

– Az apostol viszont ezt tanácsolja: *Legyetek készek mindenkor számot adni mindenkinek* (1Pét 3,15).

Minthogy tovább makacszkodott, hozzátettem:

– Olvastam valamikor, hogy egy tudós jezsuita a francia király előtt olyan hatásosan szó-nokolt az ateisták ellen, hogy óriási tetszést aratott mindenkinél. Ez a szónok elhitte, hogy a siker titka a logikája és ékesszólása volt. Felajánlotta a királynak, ha az elfogad-

<sup>149</sup> *Christianismus reconciliabilis reconciliatore Christo, Hoc est: Quam facile Christiani, si vere ac serio Christiani esse demonstratio, ad gloriosum regem Vladislaum IV., a művet valószínűleg 1658-ban nyomtatták ki, mára azonban elveszett.*

<sup>150</sup> Az 1648-ban kitört, Bogdan Hmelnickij vezette felkelés.

<sup>151</sup> Nem figyelek az őrzöngőkre.

<sup>152</sup> Jelentése: kukkot.

ja, másnap az ateisták mellett fog érvelni, hogy nincs Isten. A király azonban felháborodott ezen állhatatlanságon, és elzavarta az illetőt. Hát te, Nigrinus nem efféle művelsz? Mivel késett a győzelem, mikor az igazságért harcoltál, úgy döntöttél, hogy immár az igazság ellen fogsz harcolni? Vigyázz, nehogy az történjen veled, ami az iménti jezsuitával: akik előtt tetszeni akarsz, azok utálnak meg az állhatatlanságod miatt!

Mivel nagyon nehezen viselte az összehasonlítást, hozzáfűztem:

– Akármit mondasz a lelkiismeretedről, az szánalmas és nevetséges; bizony a foglyoszedő esett most fogságba, és a triumphátor fölött tartanak diadalmenetet.

90. Nem sokkal később történt (két hónappal a thoruní megbeszélés előtt),<sup>153</sup> hogy titkára révén üzent nekem Nigrinus: nála tartózkodik Schönhoff atya, a királyné gyóntatója, és szeretne megismerkedni velem. Kéri, hogy tegyem nála üdvözetemet. Elmentem, és ott találtam vele együtt Claius atyát, a braunsbergi kollégium rektorát. Mindketten nyájasan fogadtak és sokféle dologról beszélgettek velem. Kiváltképp dicsérték a *Nyelvek kapuja* című munkámat: ők is ebből oktatják saját tanulóikat. Ezenkívül erősen várják a *Dolgok kapuja*, más néven a *Pansophia* című könyvemet, aminek már látták a bevezetőjét. Végül a közelgő thoruní megbeszélésről esett szó: remélik, hogy alaptalannak bizonyul az evangélikusok ármánykodásaitól való félelem, őszinte lélekkel felismerik az igazságot, és létrejön a békés egység. Mindazonáltal kérik (mivel Nigrinus úrtól megtudták, mekkora tekintéllyel rendelkezem az enyéim körében), hogy mi is békés embereket küldjünk oda, nem pedig gyanakvó, konok és veszekedésre hajló társaságot.

Miközben ezekről beszélgettünk, íme belépett egy ember és kezdte emlegetni a jezsuita atyáknál véle megesett csodálatos dolgokat. (Többek között azt állította, hogy most mint Isten angyalaira tekint e jámbor atyákra, akiket korábban megtestesült ördögöknek tartott.) A többiek Nigrinustól kérdezték, hogy ki ez az ember. Theodor Simon – válaszolta. Erre ők elkezdték kérdezgetni ezt a Simont a hazájáról, az életéről és arról, hogy miért változtatta meg a vallását. (Közben én azon morfondíroztam, mi célja ennek: talán miattam rendezték az egész jelenetet?) Simon mesélni kezdett, hogy holsteni származású, a lutheránus hitben nevelkedett. Sokfélét kipróbált a vallásban, ám csak a római katolikus egyház ölében találta meg lelki nyugalmát.<sup>154</sup> Megkérdezték ekkor, hogyan vette rá magát az egyházhoz való csatlakozásra?

Így felelt:

– Az amszterdami eretnekek, akik reformátusoknak nevezik magukat, megtudva, hogy ő igen járatos a patrisztikában, kiváltképp a görögben, szolgálatukba fogadták, hogy gyűjtené össze a korai időkől kezdve a pápaság ellen felhozható érveket. Ő tehát (az eretnekek szokásos sietségével) munkához látott és három évszázad egyházatyáit olvasta át alaposan. Ezt ők később kinyomtatták (előhúzott egy példányt); neki azonban megálljt parancsolt lelkiismerete e munkában. Mennél tovább ment ugyanis, annál több bizonyítékot talált a pápaság mellett. Végül a katolikusoktól kért tanácsot.

<sup>153</sup> Téves adat, valójában két év.

<sup>154</sup> Theodor Simon Holsatus, 1642-ig a heusdeni iskola vezetője, 1643-ban katolizált, majd „apológiát” írt Pater Valerianus mellett, Kálvin ellenében.



Hondius, Hollandia püspöke feloldozta az eretnokség vétke alól, majd – a püspök jelenlétében – katolikus paptól részesült az Eucharishtiában. Az egyház tagjává vált, később azonban személyes biztonsága miatt távozott Hollandiából. Most tanácsot kér tehát, mit javasolnak ezzel a szerencsétlen művel kapcsolatban (ekkor újra felmutatta a könyvet). Válaszoljon-e rá egy cáfolatban, avagy hallgasson felőle? Claius atya véleménye az volt, hogy κατὰ πόδα<sup>155</sup> kell megcáfolni, apránként sorra véve minden egyes állítást. Schönhoff szerint viszont csak általánosságban, akár egyetlen oldalon kell megírni a cáfolatot, valahogy így: *Én, X. Y. elismerem, hogy szerzője vagyok a ... című könyvnek. Ma azonban már nem tartom sajátomnak, mivel ... stb.*

Nigrinus azt tanácsolta, hogy hallgasson a dolog felől.

– Halljuk a tisztelt Comenius úr véleményét is! – szólított meg Schönhoff atya, és kért, hogy tárjam fel gondolataimat.

Simon ekkor Nigrinushoz fordult: Hát Comenius is itt van? Majd hozzám rohanva mentegőzni kezdett meggondolatlansága miatt, hogy megkérdézelem nélkül merészelte görög-re fordítani a *Nyelvek kapuját* (választékos attikai stílusban született ez az átültetés).

Így feleltem: egyáltalán nem bűn ez, sőt, inkább jótétemény az ifjúság számára, akik nevében köszönetet is mondok neked ezért.

Miután együtt letelepedtünk, ők újra megkérdéztek a véleményem felől. Azt választam, hogy váratlanul ért az egész ügy és ez a kérdés: különben sem tartozik rám! Mivel tovább erősködtek, hozzátettem: Ha nekem ma okom lenne a vallásom megváltoztatására, akkor úgy intézném, hogy holnap erről mindenki tudomást szerezzen. Ha valaki követett a tévelygéseimben, megtérésemben is követhessen engem.

Ezt pedig azért mondtam, mivel Nigrinus képmutatása és kilúgozott lelkiismerete erős undorral töltött el.

91. Hogyan is végezte hát Nigrinus? Saját lelkiismeretének cserbenhagyóját cserbenhagyta az Isten és az emberek is. Maguk a püspökök úztek gúnyt belőle, és nem adták meg neki a remélt segítséget buja életének fenntartásához. Teljes megvetettségben és szegénységben halt meg az 1646. esztendő szeptember havában, életének 54., hitehagyásának második évében. Elhívta az Úr, hogy számot adjon előtte azon tetteiről, melyekről az emberek előtt nem akart számot adni.

92. Végre ugyanebben az évben Svédországba hívtak, ám nem olyan helyzetet találtam ott, amilyet én vagy a patrónusom reméltünk. A kancellár ugyanis súlyos betegen feködött, az orvoson kívül más személyt nem is engedett magához: 12 napon át kellett rá várakoznom. Hogy ez az idő ne haszontalanul teljen, de Geer úr három tudós férfiúval<sup>156</sup> megvizsgáltatta négyéves munkám eredményét (ugyanis mindent magammal vittem), és megjelentetésre méltónak ítélte. Nekem így ott kellett töltenem a telet, hogy az esetleges kiegészítéseket elkészítsem, illetve korrektúrázzam a művet. Ám meg kellett várni a kancellár úr és a királynő beleegyezését, amit másnapra reméltünk. Ekkor azonban egy barátunk érkezett az Udvartól és nem várt dolgokat közölt velünk bizalmasan.

<sup>155</sup> Jelentése: alapján, részletesen.

<sup>156</sup> Johan Matthiae, Johan von Wolzogen, Rudolf Keller.

Jött egy ember Németországból, aki egy nagy műnek – ami az *Ágostai hitvallás védelme* címet viseli és a királynőnek lett ajánlva – a példányait osztogatja a tanácsosok és a teológusok között. Arra buzdít, ne engedjék meg a kálvinisták bekerülését a németországi vallásbékébe (ami ekkor már majdnem létrejött a münsteri tárgyalásokon). A királynő azonban alig tekintett bele a könyvbe, rögtön félretette: erősen megnehezelt a tanácsosra, a követet pedig szidta, hogy méltatlan dolgot követel. Társak voltak a háborúban, úgy illik, hogy a békében is társak legyenek. És nem csupán ez: *agitál a teológusok körében, hogy ne Comenist bizzák meg az iskolák reformjával. Ugyanis az ő Pansophiája és az egész módszertani tudománya nem más, mint ravaszul megalkotott eszköz a kálvinizmus titkos előmozdítására.*

(Megtudtam, hogy mindezt maga Calovius úr írta:<sup>157</sup> saját szememmel láttam. Azért mondom el a nyilvánosság előtt, hogy – ha él még Calovius [márpedig remélem] – legyen alkalma felismerni haszontalan buzgóságát és evangéliumi testvéreivel szembeni gonosz gyanakvását, sőt akár javíthasson is ezen vénségére.)

93. Mivel ezekre jó előre figyelmeztettek bennünket, vártuk, mit fog mondani a kancellár úr. Miután eléje járulhattunk, igen meglepő dolgokat hallottunk tőle. Engem erősen dorgált, mivel nem engedelmeskedtem neki abban, hogy kerüljem el a thoruñi megbeszélést; tettemmel alaposan összezavartam a terveit. Ekkor mindent elmondtam, hogyan történt. Ő azonban így szólt:

– Akkor miért engedted, hogy neved a tanácskozők sorában szerepeljen?!

Mikor tagadtam ezt, előrántott egy tekercset, a megbeszélés Varsóban kinyomtatott jegyzőkönyvét (amivel én eladdig nem is találkoztam), ahol a református teológusok között az én nevem is ott állt.<sup>158</sup>

Így védekeztem: A római katolikusok nyilvánosan felolvasták 12 teológusuk nevét, ugyanezt tették a lutheránusok is: a reformátusok azonban felmentést kértek azzal az indokkal, hogy még nincs ott minden emberük, akiknek a megérkezését remélték. Mire a megbeszélés elkezdődik, pótolni fogják ezt a listát, ígérték. Ez azonban soha nem kezdődött el, ugyanis (ahogy azt korábban említettem) az egész időt az előkészületekre fecsérelték. Én pedig elég hamar otthagytam a gyűlést: tévedésből került a nevem a listára.

Mire ő: A megtörtént dolgot nem lehet semmissé tenni. Jobban teszed, ha visszatérsz Poroszországba!

Így távoztunk el tőle: alázatosan figyelmébe ajánlottam méltóságának népem és egyházam ügyét, ne engedje, hogy a münsteri békében<sup>159</sup> kizárjanak minket a szabad vallásyakorlásból. Ezt később az igen kegyes királynétól is kérvényeztem.

94. Ezután a várba vonultunk, ahol jóindulatú kihallgatást kértünk, mintegy kétórnyi időtartamra. Őfelsége két dolgot kívánt tőlem leginkább:

- I. Igyekezsek a *Pansophia* megírásával. (Ennek átdolgozását szükségesnek tartottam.)
- II. Költözzek át Svédországba.

<sup>157</sup> Abraham Calovius (1612–1686) német lutheránus teológus.

<sup>158</sup> Comenius neve csak a katolikus jegyzőkönyvben olvasható, amit Varsóban publikáltak 1646-ban. A későbbi két protestáns jegyzőkönyv nem említi.

<sup>159</sup> A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke (1648) két részből állt: Münsterben a császár és a birodalmi protestánsok egyeztek meg.



Ekkor közbeszólt de Geer úr (aki mindvégig ott ált a királynő két komornyikjával együtt): Euer Maiestät vocieren ihn, ich will ihn stipendieren.<sup>160</sup>

A királynő hozzám fordult: Akarod-e?

A válaszom ez volt: Most sajnos nem lehetséges: azt pedig, hogy mit hoz a jövő, az isteni Gondviselésre kell bízni.

95. Így távoztam hát Svédországból, október vége felé. Márciusban került kezembe egy levél, ami mennydörgést és villámokat hozott. A skarai püspök<sup>161</sup> panaszkodott ebben, hogy már a királyság köztestületeibe is belopódzott a kálvinizmus, mindkét rend előkelőit megfertőzte: engem név szerint kiemelt. Bár később feddésben részesült e zavart keltő írása miatt, a gyűlölet magva már el volt hintve. Így részben beteljesedett, amit állítólag a jámbor lelkű Melanchton (az Eucharisztia körüli viták elején, barátaival az Elba folyó partján sétálva) mondott: *Ha szemeimből annyi könnycsepp hullhatna, ahány cseppet az Elba vize hordoz, akkor sem sirathatnám meg eléggé azokat a bajokat, melyek ebből a szentség körüli harcból fognak támadni. Jaj, itt van a szomorú Babilon nekünk, akik azzal hetvenkedünk, hogy megszabadultunk Babilonból!*

96. Én eközben ragaszkodtam azon elképzelésemhez, hogy a keresztyén ifjúság hasznára fogok munkálkodni: ebben aztán szinte mindenki mást tanácsolt nekem. Hotton, Rulicius és Morianus urak a Hollandiába való visszatérést javallották, nyugodt visszavonulásra ígértek lehetőséget Alkmarban.

Az enyéim viszont (Lengyelországban és Magyarországon) magukhoz igyekeztek visszahívni. Két előljárójuk ugyanis (Georgius Erastus és Laurentius Iustinus) távozott az élők közül, a harmadikat pedig (Paulus Fabriciust) krónikus betegség gyötri. Nem illendő, hogy én (az utolsó, akire még számíthatnak) mindkét szétszórta nyájtól ilyen távol éljek. Továbbá Bisterfeld<sup>162</sup> úr is írt Erdélyből, hogy hiába várakozik rám a Pansophista Kollégium (noha ő úgy tudta, ennek reményében gyarapítottam tudásomat Angliában és Hollandiában): az elkezdett művet egyedül én folytathatom. Hozzátette: Ahogy két anya nem szülhet egyetlen gyermeket, úgy lehetetlen, hogy több tehetség által jöjjön létre egyetlen, teljesen harmonikus mű. Tedd magad szabaddá – folytatta – amennyire lehetséges, a már elkészült vázlateid mellett! Meglátod, mindenfelől hozzád fogunk seregleni!

<sup>160</sup> Hívja csak meg Felség, én majd fizetni fogom őt.

<sup>161</sup> Jonas Magni keményvonalas evangélikus püspök.

<sup>162</sup> Bisterfeld János Henrik (Nassau, 1605 körül – Gyulafehérvár, 1655. febr. 16.): „ref. tanár, természettudós. Egyetemi tanulmányait Heidelbergben végezte. Bethlen Gábor hívására 1629-ben a gyulafehérvári főiskolához került Alsteddel és Piscatorral együtt a filozófia és a teológia tanárának. Jártas volt a korabeli természettudományokban és természettudományos kísérleteket is folytatott. Az arisztotelészi skolasztikával szembefordult, ennek helyébe azonban a protestáns ortodoxiával és a Biblia tekintélyével összeférő vallásos természetfilozófiát tette. A Tolnai János és társai által megindított puritán és presbiteriánus mozgalmat hathatósan támogatta és ezért összeütközésbe került a többi teológussal. Az enyedi főisk. ritkaságai között őrizték 1848-ig őrdögűző könyvét. I. Rákóczi György alatt ő intézte az erdélyi udvar külügyi levelezését, és diplomáciai szerepe is volt; Rákóczi nemesi birtokot adományozott neki Tövisen. Könyvtárát a gyulafehérvári kollégiumra hagyta” (forrás: Magyar Életrajzi Lexikon).

Én mindezeket bizalommal a mecénásom elé tártam, tanácsát kérve: ő rám bízta a döntést. Csináljak, amit akarok, csak kerüljön már kidolgozottan kiadásra az az iskolai munka! Azután áttérhetek a komolyabb feladatokra.

97. A dolog ilyen megfontolása után hazatértem Lesznóba. Ott néhány napon belül szeretett feleségemet (hosszú ideje tartó betegség gyötörte, és már sietett az atyai sírboltba),<sup>163</sup> majd pedig szeretett kollégámat, P. Fabriciust temettem el. Mikor azt akarták, hogy lépjek az ő helyébe (a cseh egyház pásztori székébe), jogos indokokkal utasítottam el, át-hárítva a feladat terhére Wenchesla Lochar vállaira. Magam pedig sajtó alá adtam az immáron elkészült *Didaktikámat*, amint azt e művem második kötetében emlitem. Két teljes esztendő tölthettem ezzel a munkával: míg nem a sok-sok kiegészítéssel Nürnbergben aláírt münsteri béke (1650 januárjában) új veszedelmeket hozott ránk. Megírta ugyanis az egyik előkelőnk, *hogy mi teljesen ki lettünk rekesztve népünkől ezzel a békével. Össze kell tehát hívni a vezető férfiakat azok közül, akik Lengyelországban, Poroszországban, Sziléziában és Magyarországon száműzötként élnek, egy „katasztrófaterv” elfogadására: mitévők le-gyünk most, mikor mindenki cserbenhagyott bennünket?* Írtunk hát nekik, és sokan el is jöttek Lesznóba – Magyarországról azonban senki nem érkezett. Ottani vezetőik (úgy a lelkipásztorok, mint a nemesek) mentegetőzésül öregségüket, betegségüket és a hosszú út nehézségét (télidő volt éppen) hozták fel, továbbá, hogy ők az elmúlt 22 év során jó néhány-szor elmentek a lengyelországi zsinatokra, közülünk viszont senki sem utazott hozzájuk látogatóba. Jogos lenne, hogy legalább egyszer – ebből az alkalomból – őket keresné fel valaki: fejtse ki előttük, hogy mit végzett ez a gyűlés, és hallgassa meg a véleményüket.

98. Nekünk, akik összegyűltünk Lesznóban, egy, az eseményeket jól ismerő férfiú mondta el a történeteket. Gusztáv és Frigyes halála után<sup>164</sup> (1632-ben) a császárság fejedelemi létrehozta egy testületet a Majna-parti Frankfurtban, hogy döntéseik egységesek legyenek: elnökévé a svéd kancellárt, Oxenstiernát választották meg. Miután értesültek erről a cseh rendek, akik jórészt Meissenben éltek száműzetésben, egy ünnepélyes küldöttséget (nyolc bárót, nyolc lovagot és ugyanannyi polgárt) menesztettek hozzájuk, és rájuk bízta hazájuk üdvét. Azzal a biztató válasszal tértek haza (nem csupán a szavak szintjén, hanem írásban kapták ezt, a birodalmi pecséttel megerősítve), hogy akár fegyveres úton, akár békés tárgyalásokkal, véget kell vetni a háborúnak, Csehország szabadságát pedig mint a birodalom alapvető tagját, teljes egészében vissza kell állítani.

Most, úgy látszik, éppen az ellenkezője történt! Az ausztriai ház,<sup>165</sup> és ezáltal a pápa örökségévé tettek bennünket – ők pedig soha nem engedik a szabad vallásgyakorlást. Mit tehetünk immáron? Tán reményünket elveszítve más népekbe és egyházakba olvadjunk bele? Mi, egyházi személyek, a gyűlésünk feloszlása után már senkit sem szabad, hogy egyházi szolgálatra küldjünk vagy rendeljünk? Döntéseiben immár mindenki csak Istenre és a saját lelkiismeretére hagyatkozhat?

<sup>163</sup> Dorota Cyrillová; Comenius hamarosan (1649) újra megnősül, Jana Gajusovát, volt iskolatársának leányát veszi feleségül.

<sup>164</sup> II. Gusztáv Adolf svéd királyról, illetve Frigyes pfalzi választófejedelemről van szó.

<sup>165</sup> A Habsburgok.



Hosszú tanakodás után nemleges döntést hoztunk: a politikusok (egykor odahaza az egyház patrónusai voltak) erősen kértek minket, tegyünk le arról a gondolatról, hogy az egység és a rend azon kötelékeinek szétszaggatására induljunk, amit ősünk sikerrel hoztak létre és őriztek meg annyi nyugtalan századon át. Inkább az elhunyt előjárók helyére kell más oszlopos tagokat választani: így tovább, míg csak valaki is él a mieink közül, a lelkipásztorok legfőbb vezetőjének, Krisztusnak az engedélyével.

99. Jó ötletnek tartotta mindenki a Magyarországon szétszóródott morva testvéreink meglátogatását. Tőlem, mint morvától, akit ezen testvérek név szerint megneveztek, kérték, hogy költözzek hozzájuk lakni (vagy ha ez nem lehetséges, legalább keressem fel őket, ugyanis jó 25 éve már, hogy színemet se látták).

Noha előre tudtam, hogy munkáimat hátráltatni fogja ez a hosszú utazás, nem volt szabad testvéreim akaratával szembeszegülnöm – kiváltképp, hogy közbejött egy dolog, ami erősen segítette ezt az elhatározást. Az előbb említett gyűlésen kézbesítettek nekem egy hatalmas pecséttel ellátott levelet: amint ezt kinyitottuk, RÁKÓCZY ZSIGMOND<sup>166</sup> aláírását pillantottuk meg, aki nyájasan invitált magához Felső-Magyarországra, hogy tanácskozzak véle az iskolareformokról és a pansophikus tanulmányokról. Ehhez volt csatolva Tolnai János<sup>167</sup> levele (Hartlibnek volt Angliában sok éven át barátja, ekkor pedig a híres pataki iskola rektora), tele rábeszélő érvekkel. Minthogy ezeket az enyéim közül senki sem vitatta, úgy láttam: egyformán hívnak és küldenek Magyarországra. Március vége felé történt mindez. Bár azt tanácsolták, hogy húsvét után keljek útra és még pünkösd előtt térjek vissza, én (sebtében összeszedve az úthoz szükséges dolgokat) rögvést elindultam: a húsvétot (ekkor április 17-re esett) szeretett honfitársaim körében fogom ünnepelni, ha Isten is úgy akarja.

100. Épp a húsvét előtti napon érkeztem meg Szakolcára – Morvaország felől ez az első magyar város, itt van a morva száműzöttek első egyháza. Sok morvaországi bárót és nemesembert találtam itt, akik az ünnepre gyűltek össze: mindkét részről nagy örömet jelentett a találkozás. A húsvét első és második napját tehát az ünneplésnek szenteltük (részesülve az úrvacsorában), a harmadik ünnepnapon azonban (a népet egy rövid szentbeszéd és az ünnepi könyörgések után elbocsátva) gyűlést tartottunk. Ezen, követve a rámbízottakat, kimerítően beszámoltam ügyünk állásáról: előadtam a lesznoi

<sup>166</sup> Rákóczi Zsigmond (Sárospatak, 1622. júl. 14. – Fogaras, 1652. febr. 4.): „I. György és Lorántffy Zsuzsanna kisebbik fia. Sárospatakon, majd Gyulafehérvárt tanult. 1643-tól a székelyek generálisa. Az 1644-i Habsburg-ellenes hadjáratban az egyik hadtest parancsnoka. 1647-től az Erdélyhez csatolt hét vm. kormányzója. Nagy műveltségű ember volt, bőkezű pártfogója a tudományoknak és az iskoláknak. Pártolta és védte a puritanusokat” (forrás: Magyar Életrajzi Lexikon).

<sup>167</sup> Tolnai Dali János (Nagyvárad, 1606 – Tarcal, 1660): „egyházi író, ref. esperes. Nagyváradon és Gyulafehérváron tanult, majd 1631-ben Hollandiában és Angliában folytatott teológiai és filozófiai tanulmányokat. Az utóbbi helyen ismerkedett meg Bacon filozófiájával, Comenius pedagógiájával és került közelebbi kapcsolatba a puritanizmus haladó törekvéseivel. 1638-ban visszatért hazájába, s I. Rákóczi György rábízta a pataki isk. igazgatását. A feudális jellegű ref. egyház tanai és szertartásai ellen hirdetett merész elvei miatt állandó üldöztetésben volt része. Az 1646-os zsinat elmozdította állásából, s a miskolci lelkészi hivatalt vállalta el. 1649-ben Lorántffy Zsuzsanna ismét visszahelyezte a pataki isk. élére. Ő tanácsolta a fejedelemszonnynak, hogy hívja meg Comeniust Mo.-ra az iskolák rendbehozására. Sárospatakon tankönyvként bevezette Ramus antiskolasztikus logikáját” (forrás: Magyar Életrajzi Lexikon).

megbeszélésen történeteket, és kikértem az ő véleményüket is. Mindenben egyetértettek velünk, én pedig az ott lakó hat egyházszolgából egyet (a jámbor és tekintélyes öreg, Johannes Chodniciust, akit már korábban szavazással megválasztottak) a lengyelországi testvérek által rám ruházott hatalmamnál fogva előljáróvá tettem, a gyülekezet pedig engedelmességet fogadott neki.

Őt mint kollégát magam mellé véve, Magyarország belső részei felé indultunk: Nagyszombat városában elsőként Kanizsai urat, a helyi magyar egyház pásztorát, valamint a szomszédos területek (ti. a mi Szakolcánk) felügyelőjét üdvözlöttük. Mentetgetőznünk kellett, hogy bár egyesültünk velük (a helvét hitvallás egyházával), mégis mindmáig külön összejöveteleket tartunk: elmondtam, milyen szükség kényszerít minket a szabályok megszegésére.

Így válaszolt erre a jámbor öreg: Bennünket, hazánkból elűzötteket, védőszárnycái alá fogadott. Nála vendégeskedünk, ám lelkipásztorokat nem tud biztosítani számunkra, mivel nincsenek olyan emberei, akik beszélnék nyelvünket. Megmarad számunkra ez a feladat: végezzük békével a saját egyházunkon belüli ügyeket, de nyújtunk segítő jobbunkat testvériesen, hogy az ő egyházát is megtarthassuk a békében.

Mikor megkérdeztem, hogy *ugyan mit tehetünk itt, idegen földön, mi, az egykor szilárdan megépített egyház szerencsétlen maradványai*, így felelt:

*Felső-magyarországi utazásoddal (tudomást szereztem róla) érheted el ezt. Ott van ugyanis a bajok eredete, a szakadás kezdete. Mindennek okozója pedig néhány Angliából hazatért fiatal, akik a függetlenséget<sup>168</sup> népszerűsítik. Szellemi vezetőjük, Tolnai János, a fejedelem anyjánál<sup>169</sup> és a fiúnál, Zsigmondnál is igen nagy kegyben áll: gyűlöletet szít bennük az egyházak régi vezető testületei (a püspökök, a presbiterek és a zsinatok) iránt, sőt – mondhatni –, már fel is szította, úgyhogy igen nagy veszélyben van ott az egyház ügye. Ha találkozol vele és a fejedelmekkel, talán – a békét és a rendet javasolva – lebeszélheted őket az efféle újításokról.*

Így maradtunk három napig nála. Barátságosan megvendégelt (nem engedte, hogy máshol szálljunk meg; a fogadóból is magához hivatott), majd utunkra bocsátott.

101. Mi pedig (miközben minden városban, amerre mentünk, üdvözlésben részesültünk testvéreinktől) a megbeszélt napon megérkeztünk Puhóba, az erdélyi fejedelemasszonyok örökös városába, ahol mintegy húsz lelkipásztort és néhány nemesembert találtunk összegyűlve. Hat napon át maradtunk ott. Naponta tartott megbeszéléseinkkel erősítettük magunkat az Isten irgalmába (még ha meg is öl minket) vetett reményünkben. Felolvastuk a lengyel Jan Lasicki őseinkről szóló történeti művét,<sup>170</sup> ami nemrég lett átültetve cseh nyelvre: Lesznóban nyomtatták ki, egyik példányát pedig magammal vit-

<sup>168</sup> Az ún. independens irányzat: elvetettek mindenféle egyházi hierarchiát és vezetést.

<sup>169</sup> Comenius a princeps (itt: fejedelem) szót használja a fejedelmi család tagjaira: Lorántffy Zsuzsannára és gyermekeire, Rákóczi Györgyre és Zsigmondra, akik közül Rákóczi György (II.) erdélyi fejedelem volt. A fordításban ezért – Comenius követve – a fejedelem szót használom a fejedelmi család tagjaira.

<sup>170</sup> *Johannis Lasitii Nobilis Poloni Historiae de Origine et Rebus gestis Fratrum Bohemicorum, Liber Octavus qui est de Moribus et Institutis Eorum*, cseh és latin nyelven 1649-ben adták ki Lesznóban, Comenius előszavával.



tem. Még Szilézián átutazóban találkoztam egy, a száműzetését Puhóban töltő lelkipásztorral (Johannes Radoschsal), aki épp saját juhait látogatta. Megkértem, hogy hazatérésekor jelentse jövevelemet, és a szent összejövetelet (amit szokás szerint húsvét ünnepén tartanak) halasszák el a következő vasárnapra. A puhói gyűlést is az Eucharisztia megünneplésével zártuk le. Johannes Effroniust neveztük ki az egyházközség lelkipásztorának (előző pásztoruk ugyanis nemrég elhalálozott), délben pedig szavazás útján megválasztottuk az egyház presbitereit, és elrendeltünk mindent, ami a jövőre nézve hasznosnak tűnt ezen egyházközség számára.

102. Így végezve Alsó-Magyarországon<sup>171</sup> (száműzött testvéreim között) az ügyeket, erősödött bennem a vágy, hogy mihamarabb visszatérjek a munkámhoz. A felső-magyarországi hosszú utazást (mintegy 60 német mérföld) későbbre akartam halasztani. Hogy miért nem mehetek, levélben próbáltam elmagyarázni Zsigmond fejedelemnek és Tolnainak. Ennek megírásához már hozzá is kezdtem, ám a testvérek, ahogy ezt megtudták, hevesen kérlelni kezdtek, változtassak az elhatározásomon. A Rákóczi fejedelmek árnyékában élnek: vigyázunk kell hát, nehogy valami sértéssel elidegenítsük őket. Sőt, ha ők később sem tántorodnak el a meghívásomtól, nekem kétszer ekkora utat kellene megtennem Lengyelországból. Egyik kollégám, Chodnicus, felidézte a jámbor öreg Kanizsai kérését, és az én ígéretemet is.

Mindezeket mérlegelve végül is beleegyeztem. Mivel nem ismertem az utat, magam mellé vettem kísérőnek Paulus Veterinust. Így érkezünk meg kilenc napos út után Patakra (a fejedelmi székhelyre), ahol először Tolnai urat értesítettem jöttömről. Ő azonnal saját házába fogadott: a fejedelemnél csak délben fog bejelenteni, hogy addig legyen időm magammal törődni. Itt adódott először alkalom beszélgetésre az angliai egyház zavaros helyzetéről, és figyelmeztethettem, hogy óvakodnunk kell, ne terjedjen át egyházainkra ez a rágalj.<sup>172</sup> Ennek a személyes figyelmeztetésnek annyi eredménye lett, hogy kijelentette: *Ha tévedtem valamiben, kész vagyok azt kijavítani, mivel megtanultam a helyesebb elveket.*

103. A reggeli után, jelezve érkezésemet, a várba küldött: parancsot kaptunk, hogy mihamarabb jelenjünk meg. Felmentünk tehát. Zsigmond fejedelem szobájába vezettek, ahol az ő bölcs beszédével tápláltam fülemet és lelkemet egészen a vacsora idejéig. Tolnai közben a fejedelemasszonyhoz, Zsigmond anyjához<sup>173</sup> távozott, majd – még a vacsora előtt – engem is bemutatott nála. Tiszteletteljesen üdvözöltem őfenségét, aki nyájasan

<sup>171</sup> A XVII. században a Pozsonytól a felvidéki bányavárosokig terjedő vidék szerepel Hungaria inferior néven, míg Kassától az erdélyi határig Hungaria superior a terület neve.

<sup>172</sup> Az independentizmus – Tolnai Dali János épp ezen irányzat híve volt.

<sup>173</sup> „Lorántffy Zsuzsanna, zempléni nagybirtokos család sarja, 1616-tól I. Rákóczi György felesége. Sárospatak az ő hozományaként került a Rákócziak birtokába. Férje oldalán tevékenyen részt vett a családi birtokok kormányzásában, majd a Habsburg-ellenes hadjáratok idején a katonafogadásokban és csapatszervezésekben is. Kitűnő gazda és kertész, nagy pártfogója a kálvinista egyházi és isk. intézményeknek. A pataki kollégium sorsa különösen szívügye volt. Férje halála után, 1648-ban Erdélyből Sárospatakra költözött, erre az időre esik a kollégium virágkora. Hazai és külföldi neves professzorokat (1650-ben Comeniust) hívott meg a kollégiumba, amelyet a ref. egyházi és pedagógiai megújulási törekvések központjává épített ki. Pártolta és segítette a puritánusokat, akik az orthodox egyházi irányzattal szemben a néptömegeknek az egyházi kormányzatba történő bevonását sürgették. Egyetlen vallásos tárgyú művében (Moses és a Prophetaék, 1641) kommentárokat közölt Bibliából vett idézetekhez” (forrás: Magyar Életrajzi Lexikon).

viszonozta köszöntésemet, hiszen új és nagyon várt vendég voltam Magyarországon. Parancsot adott Tolnainak, hogy gondoskodjon a kíséretemről: reggelire és vacsorára pedig maga hozzon el a palotába. Így történt, hogy teljes napokat töltöttem el a Zsigmond-fejedelemmel folytatott délelőtti és délutáni eszmecsereikkel. E beszélgetéseken sokféle érvelés hangzott el, ám lényegük egytől egyig az volt, hogy megpróbált rávenni: ne csak tanácsadónak maradjak itt (az iskolareform ügyében) néhány napig vagy hétig, hanem fogadjam el meghívását egy hosszabb tartózkodásra. Titkon magánembereket (politikuskokat és teológusokat) is felbérel, hogy tárgyaljanak velem a dologról. Tárgyaltak is, sokféleképp próbálkozva a meggyőzésemmel. A leggyakrabban használt fordulatuk ez volt: *Jöjj, szabadíts meg minket a barbárságtól!* Mikor én csodálkozva azt találtam mondani, hogy e nép között egyszerű erkölcsöket tapasztaltam, nem pedig barbárságot, így felelt egyikőjük (egy nemes férfiú, a fejedelem tanácsosa): Ha harminc évvel korábban jöttél volna, szkíta mocskot találsz itt, ám Alstedt,<sup>174</sup> Piscator<sup>175</sup> és Bisterfeld urak ennek nagy részét már eltakarították: ami még maradt, neked kellene lemosnod!

(Hogy senki ne írja a hízelgés számlájára azt, mikor én a nép egyszerűségéről, nem pedig barbárságáról beszéltem, kitérek néhány dologra, ami örömet okozott nekem [a műveltebb népeknél sem láttam még effélét!]. Felhozhatom például a tiszteletet, amit a fiatalok az idősebbek iránt, az alacsonyabb sorúak az előkelőbbek iránt, a műveletlenebbek pedig a művelt emberek iránt tanúsítanak. Ha az utcán játszadozó gyerekek meglátanak egy arra átmenő tekintélyes férfiút, abbahagyják a játékot és fővegüket levéve, térdhajtással tisztelegnek előtte. Csak az elhaladása után folytatják a szórakozást. Vasárnaponként oly buzgón látogatják a templomokat, hogy istentisztelet idején bajosan találni bárkit az utcán. A nyilvános kocsmák pedig ünnepnapokon vagy végig zárva tartanak, vagy rákényszerítik az ott ivókat, hogy elmenjenek a templomba, és csak az istentisztelet után térhetnek vissza. És még sorolhatnám az efféléket.)

104. Kérésére azt feleltem, hogy nincs szabad döntési lehetőségem, nem tehetek ígéretet magam felől, ugyanis egy olyan egyháznak vagyok tagja, ahol senki sem dönt egyedül a saját ügyében, hanem a közösség tanácskozik arról. Ezenkívül (saját akaratomból) le vagyok kötelezve másutt, Ludovicus de Geer úrnál stb.

Azt a választ kaptam, hogy levelet fog írni a felsőges fejedelemasszony a lengyelországi egyházakhoz, Zsigmond fejedelem pedig de Geer úrhoz, hogy kieszközöljék elbocsátásomat. Mit tehettem volna ekkor? Meg nem tilthattam, ráadásul vonzódtam is ehhez, az irántam oly jóindulatú nemzethez, amely betegségeinek orvosául (ugyanis felismerte őket és meg akart szabadulni tőlük) akart magához fogadni. Krisztus azon szavai

<sup>174</sup> Alsted János Henrik (Ballersbach, 1558–Gyulafehérvár, 1638. nov. 8.): „tanár, filozófiai és teológiai író. 1608-tól a herborni pedagógiumban, majd 1610-től ugyanott az egy.-en tanított filozófiát és teológiát. 1629-ben Bethlen Gábor meghívására Gyulafehérvárra jött tanárnak (Bisterfelddel és ral), s itt maradt haláláig. Világnézetét a mérsékeltén újító protestáns törekvések szelleme hatotta át. Legnagyobb műve Enciklopédiája (1630) és a Physica Harmonica (Herborn, 1616), melyben korának színvonalán felöleli a tudományok egész rendszerét. Ez volt Apáczai Csere János egyik forrásmunkája. Gyulafehérvárott latin szógyűjteményt szerkesztett” (forrás: Magyar Életrajzi Lexikon).

<sup>175</sup> Piscator (Fischer), Johannes (1546–1625) református teológus, Joh. Sturm tanítványa.



is eszembe jutottak, hogy „Nem az egészségeseknek van szükségük orvosra, hanem a betegeknek.” (Mt 9,12) Nem állhattam hát ily konokul ellen, különösen hogy láttam a hozzám küldött írásos meghívólevelet, amit pecsétjével erősített meg a fejedelem, és komoly fizetés ígérését társította hozzá.<sup>176</sup> Bőséges ellátmányban részesítve bocsátottak utamra, sőt, egy lovas kísért is adtak mellém (részint, hogy biztonságban legyenek, részint, hogy megismerjék a hozzám, Lesznóba vezető utat).

105. Visszatérve tehát Lesznóba az enyéimhez (épp a számomra előírt időben, vagyis a pünkösöd előtti napon), örvendezve ültük meg együtt az ünnepet. Ezután – összegyűjtve a vezetőket – beszámoltam a Magyarországon történekről, átadva a sok-sok levelet, amit az egyházak, a lelkipásztorok és a fejedelemasszony küldött. Kifejezték örvendezésüket, hogy velem volt az isteni gondviselés ezen a hosszú úton, és további sikert kívántak a munkámban. Ám magyarországi meghívásomról nem lehetett dönten, míg de Geer nem tud a dolgról. Mindazonáltal – a velem küldött lovas kísérő útján – választ küldtem a fejedelemnek, hogy de Geer nélkül a meghívásra nem mondhatok se igent, se nemet. Mivel de Geertől még a következő hónapban sem érkezett felelet, visszatért a fejedelem követe, siettetve a megoldást. Így tett aztán harmadszor, sőt, negyedszer is. Végül testvéreim (attól való félelmükben, hogy elveszítik az erdélyi fejedelem jóindulatát, ami oly fontos számunkra) döntöttek úgy, hogy legalább egy időre engedélyezik az elutazásomat. Parancsot kaptam tehát, hogy induljak, de a családom nélkül. Azon legyenek, hogy – elvégezve ott a tennivalókat – ha lehetséges, még a télen visszatérhessek. Ekkor levelet írtam de Geer úrnak, amiben kértem, nyugodjon meg: nem az én akaratom miatt (hanem isteni szándékból) történtek ezek a változások. Csak olyasmit fogok Magyarországon csinálni, ami összeegyeztethető dicséretes szándékával: talán több sikerem lesz, mint máshol. Ám ő erre sem válaszolt semmit, talán mert valaki megrágalmazott előtte vagy talán mert (hősi jelleméből fakadóan) képtelen volt elviselni vetélytársát.<sup>177</sup>

106. Vezetőim sürgetésére, mivel a fejedelmek a telet Erdélyben szándékoztak tölteni, amennyire lehetett siettünk az úton. Egy nappal elindulásuk után érkezünk meg Patakra. Parancsot kaptam a követésükre: Tokajnál még utolérhetem őket. Kieszközöltem, hogy jöjjön velem három tanácsos, Klobusitzky András, a fejedelemasszony tanácsadója, Verécsi Ferenc,<sup>178</sup> a pataki egyház lelkipásztora, valamint Tolnai János, a rektor. Ezenkívül két nemes és ugyanennyi teológus is csatlakozott hozzánk, úgyhogy már hat kurátora volt a híres iskolának. Hogy mit alkottunk négy esztendőn át az ő felhatalmazásukkal, az a *Didaktikám* harmadik kötetében olvasható.<sup>179</sup>

<sup>176</sup> Írásos szerződést csak 1652-ben kötöttek erről. Comenius 600 forint évi fizetést, valamint 208 forintnyi ellátmányt kapott. Ez idő tájt a gyulafehérvári professzorok 1000–1200 forintos járandósággal rendelkeztek évente.

<sup>177</sup> Ludovicus de Geer ekkoriban családi peres ügyeivel volt elfoglalva.

<sup>178</sup> Verécsi S. Ferenc (?1607–1660) Sárospatakon tanult, 1632-ben Bodrogkeresztúron rektor. 1633–35-ben a leideni, franekeri egyetemre járt. Angliában is megfordult. 1636-tól sárospataki tanár, majd 1644-től ugyanott lelkész, első pap, így az iskolák felügyelője lett. A terjedő puritán mozgalom egyik legfőbb ellenzője volt, bár (taktikai okokból) olykor pártolta. Összeütközésbe került Tolnai Dali Jánossal és közvetve Lorántffy Zsuzsannával is.

<sup>179</sup> *ODO*, III, Amsterdam, 1657.

Egy dolgot nem szabad elhallgatnom: aki meghívásomnak oka volt, az a Tolnai lett később jobbító terveimnek első ellensége! Akár mert féltette a saját hírnevét, akár mert (barátaim tanácsára) újra kiadtam *Az independentizmus mint az örök zavar forrása* című értekezésemet, amit még 1648-ban írtam, Angliában.<sup>180</sup>

107. Érezve tehát ellenséges lelkületét (azonkívül az enyéim is figyelmeztettek a visszatérésre), inkább akartam hazamenni, mint viszálykodásban élni és haszontalannak tűnő dolgokra fecsérelni erőimet. Az ő oldalán ugyanis egy erős párt állott. Ám Zsigmond fejedelem az esetleges távozásomnak még az említését sem tűrte. Azt mondogatta, hogy jegyesével (Henrietta palotahercegnővel, Frigyes király<sup>181</sup> lányával) együtt ide fog jönni az egész német udvar: nagy szükség lesz az én jelenlétemre. A menyasszony meg is érkezett, 1651 júniusában ülték a lakodalmat. Esketésük megtisztelő feladata nekem jutott, ugyanis a vőlegény németül, a menyasszony pedig se magyarul, se latinul nem értett: így nem adhatta össze őket magyar püspök, mivel nem akadt olyan, aki jól ismerte volna a német nyelvet. Ám az örömünk hamar gyászra változott. Nem sokkal az esküvő után mind a vőlegény, mind a menyasszony előbb megbetegedett (ennek okát csak az Isten tudja), majd elhunyt: utóbbi októberben, előbbi a következő év februárjában. Mindez új alkalmat szolgáltatott, hogy engedélyt kérjek az eltávozásra. Erről viszont a fejedelemasszony és a kurátorok hallani sem akartak.

108. Időközben eljutott hozzám mecénásom, Ludovicus de Geer halálának szomorú híre. Ez okot adott arra, hogy lerójam előtte kegyeletemet és egy idegen nép között ismertté tegyem hősi erényeit: a nemesek, teológusok és diákok nagy gyülekezete előtt tartottam róla egy megemlékező gyászbeszédet. Ezt később ki is nyomtattattam (hogy minél többen olvashassák), és a példányok egy részét Amszterdamba küldtem (Hotton úrhoz), ezzel fejezve ki fájdalommat, s egyszersmind köszönetemet is.<sup>182</sup> Röviddel ezután Laurentius de Geertől, az elhunyt elsőszülött fiától kaptam egy levelet, amiben köszönetét fejezte ki az egész család nevében, valamint érdeklődött a pansophista tanulmányaim felől, a további támogatásról biztosítva. Ez újabb ösztönzésnek bizonyult a Magyarországról való távozásomban. Levelet küldtem tehát Lengyelországba az enyé-

<sup>180</sup> *De independentia aeternarum confusionum origine*

<sup>181</sup> Frigyes pfalzi választófejedelem, akit a cseh rendek 1619-ben királyukká koronáztak.

<sup>182</sup> *Animae Sanctae Aeterna Regna cum Triumpho ingredientis BEATUM SATELLITIUM, Operum bonorum Exercitus*, Sáros-Patak, 1653. – Gyászbeszéd. Nobilissime vir, Laurenti de Geer et vos, reliqua inclyti patris inclyta propago megszólítással kezdődik Joannes Amos Comenius gyászbeszéde, amelyet nevének feltüntetése nélkül Magyarországon adott ki jötevőjének, Ludovicus de Geernek 1652 júniusában bekövetkezett halála alkalmából. 16 pontban méltatja pártfogója erényeit: elsősorban a nagylelkűséget és az adakozást. Külön kiemelte a cseh exulánsoknak nyújtott segítségét. Szövegkiadása: *ODO*, III, 1957, 1051–1063. Ezt a változatot a de Geer-ház rövid genealógiája egészíti ki *Genealogicum* címen, amely a Patakon kiadott eredeti szöveg ma fennmaradt példányaiban nem található. E név nélkül megjelent gyászbeszédről, tartalma alapján, Szilágyi Sándor állapította meg, hogy szerzője Comenius. Ludovicus de Geer holland patricius 1642 és 1648 között segítette őt pánszofióban és didaktikában folytatott tanulmányaiban és művei megjelentetésében. A gyászbeszédben említett erények sorrendje alapján e művet Otokar Chlup Joannes Ludovicus *Vives Satellitium animi, sive symbola principum institutioni potissimum destinata* (Lugduni, 1544) című, több kiadást megért művével rokonította (*ODO*, III, 1957, 135.) (forrás: RMK).



imhez, hogy – amennyiben visszatérésemet óhajtják – maguk írjanak ez ügyben a fejedelemasszonynak. Írtak is neki, méghozzá – többek között – ilyen fordulatokkal: *Tudja meg felséged, hogy Comenius nálunk közéleti személy, így távollétét már nem tudjuk tovább elviselni.*

109. Ahogy ezt megkapta a fejedelemasszony, rögvest magához hivatott; parancsára jelen voltak az iskola kurátorai, Tolnai rektorral egyetemben: türelmetlenségem okait kérdezte, komoly tekintettel.

Így válaszoltam:

*Az az oka, hogy itt semmi jelenlétemhez méltó nem történik, sőt, inkább csúfot üznek belőlem, didaktikai elképzeléseimmel együtt. Ha tovább maradok, csak rosszabb lesz a helyzetem.*

Kérték, hogy fejtsem ki világosabban. Így folytattam:

*Az én oktatási módszerem teljes egészében arra irányul, hogy a régi iskolai gyakorlat játékká és gyönyörűséggé alakuljon át.<sup>183</sup> Ezt azonban senki nem akarja itt megérteni. Szolga módjára bánnak a tehetséges emberekkel, még akkor is, ha nemesek. A tanítók komor tekintetükkel, kemény szavaikkal, sőt, ütlegekkel teremtik meg tekintélyüket. Inkább akarják, hogy féljenek tőlük, mint szeressék őket. Oly sokszor hívtam fel a figyelmet – egyénileg és nyilvánosan egyaránt – arra, hogy nem ez a helyes út, ám mindhiába. Már kezdettől fogva javasoltam azt is, hogy használjunk fel az oktatásban néhány színházi jelenetet. Tapasztalatból tudom, nincs ennél hatékonyabb eszköz arra, hogy kiűzzük a tehetséges diákokból a lustaságot és felcsigázzuk az érdeklődésüket.*

Mégis ennyi volt csak a válasz: *Hagyd meg ezeket a bolondságokat (az iskolai komédia-előadásokat) a jezsuitáknak! Téged komoly munkára hívtunk magunkhoz.*

Így feleltem erre: Ezek a bolondságok vezetnek el a komoly dolgokhoz. A jezsuiták valóban e világ gyermekei,<sup>184</sup> értenek a dolgukhoz: mi azonban meggondolatlan fiai vagyunk a világosságnak a saját ügyeinkben. Ők az oktatási módszerük gyönyörűségével édesgetik magukhoz a földkerekség tehetséges tanulóit, és épp az efféle gyakorlatokkal készítik fel azokat az élet kihívásaira: eközben mi csak ostobán bámészkodunk. Hacsak nem alkalmaztuk volna ezeket az elveket lengyelországi iskoláinkban – tettem hozzá –, bizony minden megfagyott volna körülöttünk. Ezáltal viszont nem csupán azt értük el, hogy híveink nem a jezsuitákhoz küldik fiaikat, hanem hogy arról az oldalról<sup>185</sup> is hozzánk jönnek néhányan.

Mivel csak csend volt erre a válasz, így folytattam: Megtapasztaltam, hogy igazat mondott nekem két évvel ezelőtt Bisterfeld úr (mikor először küldte hozzám üdvözetét Erdélyből): *Amit itt remélsz, hasztalan reméled! Előbb fogadják el az egész világon ezt*

<sup>183</sup> Comenius jelmondata: „Omnia sponte fluant, absit violentia rebus.”

<sup>184</sup> A „filii saeculi” kifejezés, ami evangéliumi értelemben a földi világ, a sötétség gyermekeit jelenti, van szembeállítva a „filii lucis” (a világosság fia) szerkezettel. Szójáték is rejtőzik itt, hiszen a „filii saeculi” akár a „korszerű, modern emberek” jelentésben is szerepelhet.

<sup>185</sup> Ti. a katolikusok.

a helyesebb oktatási módszert és a pansophista tudományokat, mint e nép között, olyannyira konokul ragaszkodnak saját szokásaikhoz. Tapasztaltam tehát ezen gondolat igazságát itt, ahol törvényszámba megy, hogy a megszokottat többre tartják a jobbnál. Ezért kérem elbocsátásomat.<sup>186</sup>

110. Ekkor így szólt hozzám a fejedelemasszony:

– Erőszakkal ugyan nem tartóztathatunk, de kérlek, legalább ezen a télen maradj még velünk, és próbáld ki kedved szerint oktatási módszered erejét tehetséges diákjainkon: teljes felhatalmazást adok erre!

Majd az iskolavezetőkhez fordult és e szavakkal folytatta: Senki se próbáljon az útjába állni! Ez a parancsom.

Mikor azok beleegyezően bólintottak, hozzátette: Nekem télre Erdélybe kell utaznom (ugyanis ott is voltak várai és birtokai), maradjatok nálam reggelire, aztán búcsúzkodunk.

Maradtunk tehát, a fejedelemasszony pedig újra elmondta parancsát: Úgy legyen, ahogy rendeltem; senki se próbálja megzavarni e terveket!

A reggeli után a kocsira felszálló fejedelemasszonynak mindannyian szerencsés utat és minden jót kívántunk. Én kiváltképp, mivel nem szándékoztam viszontlátni az ő arcát. Mindez november hónapban történt.

111. Távozása után mi is szétszéledtünk. Én a rektort kérdeztem: Mitévők legyünk most? Miféle témát válasszunk a színházi jelenetek gyakorlásához?

Mire ő: Te döntsél erről!

– Jónak látod-e, hogy először József történetét adjuk elő? – kérdeztem.

– Nem szeretnék szent dolgokat megszentelteleníteni.

– És Zsuzsanna története?

– Ez sem jó.

– Hát azt nevezzük a szent dolgok profanizálásának, ha jámborul és okosan elevenítjük fel az ifjúság emlékezetébe ezeket?

Ő azonban kitartott abban, hogy ez megszenteltelenítés. Mire én:

– A lesznói iskola rektora, Sebastian Macer, nekiállt dialógus formába átültetni a *Nyelvek kapuja* című munkámat: azonban egy gutaütés miatt nem fejezhette be. Mit szólnál ahhoz, ha ezt adnánk elő az iskolában? Mivel ez az ötlet már tetszést aratott nála, az említett mű első húsz fejezetéből, 52 nemes ifjú bevonásával, összeállítottam az első felvonást.

112. E színdarabot a kis auditóriumban mutattuk be, miközben csak két iskolavezető volt jelen (a prefektus és Vereczi úr), valamint az ösztöndíjas hallgatók.<sup>187</sup> (Ezekből mindig száz növendék tartózkodik itt, akiket magántanárokként alkalmaznak a nemeseknél, később pedig más iskolák vezetői lesznek belőlük vagy külföldi akadémiákra küldik őket.) Ezen az előadáson egy csodálatos átváltozás (amit még én sem reméltem) történt a diák-

<sup>186</sup> Bisterfeldet többször is invitálták Hollandiába, ám nem szabadulhatott Erdélyből. Talán Comenius is ettől tartott.

<sup>187</sup> Publici studiosi: olyan hallgatók, akik – tehetségüknél fogva – ingyen tanulhattak.



ságban: olyan nagyszerűen játszották a szerepeiket, hogy csak ámuldozva néztük. Azok a fiatalok, akik korábban még az ember tekintetét is alig viselték el, sőt, beszélni sem voltak képesek dadogás nélkül, most tetszetős előadásmóddal játszottak el mindent, mint akik magukban már gyakorolták néhányszor az effélét. Az előadás után összedugták fejüket az iskolavezető urak, majd Vereczi útján ezt tolmácsolták felém: Bevalljuk, Comenius, hogy mind ez idáig nem értettük, miféle titkai vannak a te *Nyelvek kapuja* című művednek, és milyen hasznára lehet az az ifjúságnak. Most azonban saját szemünkkel győződhattunk meg ezekről.

Majd a diákokhoz fordult: Örüljete fiaim, hogy olyan szerencse jutott osztályrészetekül, amit mi nem kaphattunk meg fiatal korunkban!

Az idősebb hallgatóknak pedig ennyit mondott: Örvendeztetek ti is, testvéreim, mivel szemetekkel láthattátok, mi módon tehetitek ezután sikeres neveléssel jobbbá a rátok bízott ifjúságot.

Végül felém fordult: Kérünk téged Comenius, ne menj el tőlünk, míg nem alakítod át ilyen gyönyörű színdarabokká az egész *Nyelvek kapuját*! Ígérjük, hogy ezek előadása iskoláinkban örökre emlékezetessé és híressé teszi a te nevedet.

Igen tisztelt iskolavezető urak! – feleltem – Köszönetet mondok köszönetnyilvánításokért, ám ez nem az én érdemem, hanem a szorgalmas diákjaitoké, akik mivel látták, hogy tetszik nektek az efféle előadás, sokkal nagyobb buzgósággal tudták bemutatni.

113. Ennek az első előadásnak a híre mindenfelé elterjedt. Leveleket írtak hozzám a diákok szülei: jó előre értesítsem őket a következő előadásról, hogy maguk is eljöhessenek. Jöttek is egyre nagyobb számban, még 18 és 20 mérföldes távolságból is, úgyhogy végül kicsinek bizonyult e tömeg számára az Auditórium, és az iskola udvarán, a szabad ég alatt kellett bemutatni a darabot. Az utolsó előtti előadásra (ami az erkölcsi élet dolgairól szólt) szokatlanul nagy számban érkeztek bárók és nemesek: így még maga Tolnai uram is méltóztatott megjelenni (aki ez idáig nem akarta e profán látványossággal szemeit beszennyezni). A darab végeztével javasoltam neki, hogy mondjon köszönetet a hallgatóságnak (jó szándékkal tettem ezt, hogy leplezzem ellentétünket): mivel ő elhárította ezt a kérést, magam emelkedtem a közönség előtt szólásra. Ám ekkor felállt az egyházak felügyelője, Tarczali Pál, kezével csendre intve engem, maga kezdett beszélni az alábbi szavakkal: *Velleius Paterculus*<sup>188</sup> írja a *Római történetének* töredékeiben, hogy *Augustus Caesar, miután ellenségeit legyőzte és helyreállította a békét a teljes földkerekségen, ünnepi játékokkal és látványosságokkal töltötte meg nem csupán Rómát, de egész Itáliát. Te pedig Comenius – fordult felém –, Augustus császárt jeleníted meg előttünk, mivel barbárságunk legyőzése után már diadalmeneteket tartasz, ünnepi játékokkal és látványosságokkal árasztasz el bennünket!*

Ekkor egy könyvet vett elő és kezdte felolvasni Comenius életét. (Teljes megdöbbenéssel hallgattam. Miféle könyv ez? Adrian Regenvolsciusnak szláv egyháztörténete.

<sup>188</sup> Római történetíró (Kr. e. 20.–Kr. u. 30.), aki Tiberius császár idejében alkotott. Történeti munkája két könyvében a trójai háborútól saját koráig tárgyalja az eseményeket. A mű nem maradt ránk teljes egészében.

Akkoriban nyomtatták ki Utrechtben, az idősebb diákok hozták be és juttatták el az iskolafelügyelőhöz. Előtte addig ismeretlen volt.<sup>189)</sup>

Miután a közönség eloszlott, felkerestek az iskola kurátorai (velük együtt Bocskai gróf és más előkelők), hogy kedvesen tárgyaljanak velem a maradásomról. Mivel nem kecsegtettem őket efféle reménnyel, jelezték, hogy a fejedelemszony levelet írt Erdélyből, amiben két dolgot kér tőlem:

I. Ne menjek el az ő visszatérése előtt.

II. Az utolsó színpadi előadást halasszam el az ő jelenlétéig: itt lesznek ugyanis majd az erdélyi fejedelm követei.

Egy harmadik kívánságot is toldottak ezekhez: A *Nyelvek kapujának* e színpadi átiratából adjak nekik egy példányt, hogy nyomtatásban megjelenhessen. Így is tettem, maguknak az iskola vezetőinek ajánlva a művet, ahogy arról a *Didaktikám* harmadik részében,<sup>190</sup> a 831-től 836-ig terjedő oldalakon írtam.

114. Májusban tért vissza a fejedelemszony és vele együtt az említett követek, nevezetesen Kemény János,<sup>191</sup> a hadsereg fővezére és Mikes Mihály kancellár, hogy megnézzék fiataljaink előadását. Mivel ezt a fejedelemszony az udvarhölgyeivel együtt szerette volna megtekinteni, úgy kívánta, hogy a várban tartsuk ez előadást: ennek eleget is tettünk. A követek végül tanácskozásba kezdtek velem arról, hogy maradjak Magyarországon: *Nem lehetséges* – válaszoltam –, *ugyanis a családomat, minden holmimmal együtt, már előreküldtem.* Inkább azt kértem tőlük, hogy legyenek jelen a másnap tartandó búcsúbeszédemen.<sup>192</sup> El is jöttek. Én pedig a beszéd végeztével útra keltem úgy, hogy az egész iskola, sok nemesember és a lelkipásztorok egészen a mezőikig kísérték,

<sup>189</sup> Adrianus Regenvolscius (Węgerski): *Systema historico-chronologicum Ecclesiarum Slavonicarum, per provincias varias praecipue Poloniae, Lituaniae, Bohemiae etc. distinctarum*, Utrecht, 1650.

<sup>190</sup> ODO, III.

<sup>191</sup> Kemény János (Bükkösd, 1607. dec. 14.–Nagyszöllős, 1662. jan. 23.): „erdélyi fejedelem (1661–1662). Nagybirtokos család sarja. Bethlen Gábor udvarában nevelkedett, halála után előbb Bethlen Istvánhoz, majd I. Rákóczi Györgyhez csatlakozott. 1630-tól Fejér vm. főispánja, fogarasi főkapitány. 1644-ben a mezei hadak generálisa, a Habsburgok elleni hadjárat fővezére, fejedelmi tanácsos. II. Rákóczi György alatt a fejedelem első tanácsosa. 1653-ban a moldvai, majd 1657-ben a lengyeló-i hadjárat fővezére. Kezdeti szerencsés hadműveletek után a svédektől cserbenhagyott erdélyi sereg júl. 31-én, a fővezérrel együtt, a tatárok fogságába esett. 1659 aug.-ban hatalmas váltságdíjért szabadult Bahcsiszerájból. A politikai cselekvés terére csak Rákóczi halála, Várad török kézre jutása után lépett, a töröktől támogatott Barcsai Ákos ellenfeleként, mert úgy látta, Erdély csak a Habsburgokra támaszkodva biztosíthatja önállóságát. 1661. jan. 1-jén, Barcsai lemondása után a rendek fejedelemmé választották, a Porta azonban nem ismerte el, s jún. végén hatalmas török és tatár sereg tört Erdélyre. Ő szorult helyzetében I. Lipót császár pártfogását kérte, s maga is a kir.-i Mo. területére szorult. A nagysokára segítségül érkező Montecuccoli seregével együtt szept. elején tért vissza Erdélybe. Közben a török Apafit tette fejedelemmé. Ezzel elmúlt az a veszély, hogy Erdélyt a Porta pasasággá alakítja, s Montecuccoli Kolozsvárról visszafordult az éhségtől megtizedelt seregével, sorsára hagyva őt. Az Apafi segítségére érkező Kucsok Mehemed jenei bég seregei Nagyszöllősnél ütköztek meg Kemény csapataival. Ő lezuhan lováról, s valószínűleg a menekülő sereg taposta halálra” (forrás: Magyar Életrajzi Lexikon).

<sup>192</sup> Comenius 1654. június 2-án Sárospatakon elmondott beszéde. Ezzel a beszéddel búcsúzott el a sárospataki iskolától. Összefoglalta itteni működésének eredményeit, jellemezte itt megjelent tankönyveit, az erkölcsök megnevelésére szánt kiadványait, panaszkodott az iskolában uralkodó durva er-



ott pedig újra elbúcsúztattak. (Emlegethetném azokat a megtiszteltetéseket, amiket az utamba eső szabad városok [név szerint Eperjes és Lőcse, ahol már a mi módszerünk szerint tanítottak az iskolákban] tanácsai nyilvánítottak ki, hogy ez alapján világos legyen mindenki előtt: engem tisztelettel hívtak meg Magyarországra, és még nagyobb tisztelettel távoztam onnét.)

115. Úgy döntöttem, hogy Alsó-Magyarországon keresztül fogok utazni, hogy meglátogassam száműzöttjeink ottani gyülekezeteit. Ám egy hírnök sietett elibém és figyelmeztetett: elárultak, fogságba fogok esni, ha keresztülmegyek N. N. helységein, ugyanis ott állítottak nekem csapdát. Más úton mentem hát az enyéimhez Lesznóba, miközben áldottam az Istent angyali védelmezéséért.

116. Itt azonban újabb nehézségek közé kerültem: ugyanis nem sokkal ezután meghalt a cseh gyülekezet lelkipásztora (Václav Lochar), és engem akartak megbízni ezen egyházzrész lelkészi feladatainak ellátásával.

– Hollandiába tartok, hogy befejezzem a már régen elkezdett munkáimat – mentegetőztem.

Ők viszont még inkább erősködtek: A rendkívüli feladat, az rendkívüli. El kell vállalnom önszántamból. Az egyház hívása az Istené, inkább ehhez kell magam tartani, mint más egyébhez. Magánszorgalomból itt is dolgozhatok ugyanazon a munkán, ha pedig elkészült, oda küldhetem kiadásra, ahová akarom.

– Nem felelhetek meg két feladatnak egyszerre! – válaszoltam.

Erre ők felajánlották, hogy keresnek és találni is fognak számomra egy olyan kollégát (csak én vegyem magam mellé), aki majd ellátja a betegek látogatását, a keresztelesek és temetések feladatát, valamint az efféle kisebb kötelezettségeket. Csak maradnék velük, hiszen minden fontos döntést fenntartottak számomra.

Végül is ígént mondtam, mivel már nekem is elegendő volt a hosszú kóborlásokból, de azzal a feltétellel, hogy segítenek a *Pansophiám* kidolgozásában: meghatározott napokon felkeresnek és átnézik a művet. Meg is ígérték ezt: Nagy-Lengyelország egyházainak felügyelője, Martin Gertich, kollégájával együtt és még mások a mieink közül. Hetente egyszer jártunk tehát össze úgy, hogy néhány teológushallgató is jelen volt: nem csupán azért, hogy ők is tanulmányozzák a művet, hanem hogy tisztázatosan írják le az egyetértéssel elfogadott részleteket. Emberi előrelátásból döntöttem így, nehogy elpusztuljon minden példány, ha bekövetkezik valami szerencsétlenség. Ugyanis már látható volt a svéd–lengyel háború, ami aztán naggyá nőtt és minket is maga alá temetett.

---

kölcsökre és az iskolaügy terén tapasztalható nehézségekre. Név szerint hálával és elismeréssel emlékezett meg Lórántffy Zsuzsanna, Rákóczi Zsigmond, Tolnai (Dali) János, Klobusiczky András és Verécsi S. Ferenc buzgó segítségéről. Említést tett a *Lucidarium* és a *Lexicon Latino-Latinum* című Patakon elkészült munkáiról. Végül jókívánságokkal búcsúzott el a pataki iskolától. Szövegkiadása: VSJAK IX 459–478 – Magyar fordítása: KOVÁTS Gyula, *Comenius Magyarországon*, 383–398. Comenius 1657-ben Amszterdamban kisebb változtatásokkal újra kiadta búcsúbeszédét (RMK III. 6357). Ennek szövegkiadását lásd: *ODO*, II, 1041–1050 és *ODO*, III, 132–134. (Forrás: RMK)

117. Értesítettem erről a helyzetről angliai és hollandiai barátaimat, megígérve, hogy immár csak ezzel<sup>193</sup> fogok foglalkozni. A szándékom teljesen komoly volt, ám elborított minket a háború zavara. A városunk a lengyelek kezéből a svédek uralma alá került, ami mindenképp hátráltatta a munkámat. Mindazonáltal jó néhány résszel elkészültünk, mielőtt Lesznó elpusztult volna, 1656. április 26-án. Ekkor a gróf helyettese<sup>194</sup> és a városi tanács, tudomást szerezve arról, hogy a közeledő lengyel hadsereg őrült szándéka a lakosság kiirtása és a városnak mint az eretnekek fészkeének tűzzel való elpusztítása, olyan páni félelmet oltott az emberekbe, hogy az egész város mindenéről megfélelkezve, pusztá életét mentve menekült. Szaladt, ki merre tudott, leginkább a szomszédos Sziléziában keresve oltalmat. Az érkező ellenség, mivel üresen találta, a városon töltötte ki a dühét: legyilkolták az ott talált embereket (az öregeket és betegeket, akik nem tudtak elmenekülni), több száz szekérnyi zsákmányt hurcoltak el, végül egyszerre 12 utcát lobbantottak lángra, melyek úgy égtek három napon át, hogy csak hamu és romhalmaz maradt Lesznóból. Ott pusztult el az én házam és benne az egész könyvtáram és minden holmim, kivéve azt, amit a menekülésem előtti éjszakán a hálószobámban elástam: ezt tíz nappal később kiásták és elhozták nekem. Megréműltem, mivel nem láttam köztük azt, amit a leginkább meg akartam őrizni: a *Pansophista* erdőt, avagy a meghatározásoknak, alapelveknek és fogalmaknak annyi éven át összegyűjtött szótárát, ami ráadásul már le is volt tisztázva.<sup>195</sup>

118. Sziléziában maradtam tehát néhány hétig és azon tanakodtam, mit kellene immár tenni a szerencsétlenül szétszóródott nyájammal. Közben mindenkitől tanácsot kértem, még Magyarországra is megüzentem gyászos pusztulásunkat. Onnét pedig nem csupán engem hívtak magukhoz, hanem velem együtt az egész szétszóródott népet is. Ám ennyi viszontagság után jobban vonzott Hollandia nyugalma vagy az a remény, hogy a szomszédos grófságban, a kegyes brandenburgi választófejedelem hatalma alatt élvezhetem majd a békét. Ide siettem hát kicsiny családommal és a száműzöttek egy részével, akik számára a választófejedelem anyjától (a fejedelem maga ugyanis Poroszországban tárgyalt ekkor) lakóhelyül kieszközöltem Crosnát és az Odera-parti Frankfurtot. Írtam a Sziléziában szétszóródott testvéreimnek is, hogy bátran költözhetnek ide. Ám azok jórésze ekkorra már elvándorolt Felső-Sziléziába, Magyarországra és Lausitzba: csak kevesen éltek a meghívásommal.

119. Frankfurtban baráti megbeszélést folytattam a professzor urakkal, amiből reményt merítettem a fejedelem irántam való jóindulatára vonatkozóan: vártam tehát, mit tesz velem az isteni Gondviselés. És íme levelet kaptam Poroszországból a vejemtől,<sup>196</sup> amiben megírta, hogy Rulitius úr (Hotton ugyanis meghalt) érdeklődött nála, nem tudja-

<sup>193</sup> Ti. a *Pansophiá*val.

<sup>194</sup> Joh. Schlichting, akire Lesznó ura, Boguslav Leszczyński bízta a várost.

<sup>195</sup> Comenius legtöbb cseh nyelvű kézírata elveszett ekkor, például a *Thesaurus linguae Bohemicae*, amelyen mintegy 40 évig dolgozott. Ezenkívül elpusztultak a Copernicusról és Descartes-ról szóló latin művei.

<sup>196</sup> Peter Figulus brandenburgi udvari lelkész.



e mit csinál mostanában az apósa: tolmácsolni akarja ugyanis feléje Laurentius de Geer úr óhaját, hogy jöjjön Amszterdamba.

120. Felismerve ezen új belgumi meghívásom isteni voltát, mindent meggondoltam, feltárva terveimet a sziléziai és a magyarországi testvéreim előtt. Egyházunk két nálam hagyott növendékét magam mellé véve (Paul Hartmannt és Samuel Iuniust, akik közül az előbbi most az angliai Sudburyben, az utóbbi pedig Magyarországon, Puhóban prédikátor), Hamburgba siettem. Ám ott a kedvezőtlen széljárás miatt több mint hat hétig kellett várakoznunk. Közben megérkeztek hozzám lengyel testvéreim levelei Sziléziából (Szilézia fejedelmeinek három feljegyzésével együtt, melyek a lesznói és más lengyelországi egyházak pusztulását tanúsították). Kértek, hogy ha az enyéimnek valami segítséget sikerül kieszközölnöm a külföldi egyházaktól, őket és az övéiket se zárjam ki abból – egy egyház vagyunk, most is egy keresztet hordozunk.

121. Elolvassa a leveleket, először az altonai és az angliai egyházaknál próbálkoztam: a keresztényi szálamomra és gyászra hivatkozva gyűjtöttem mindkét helyen adományokat. Ezek javát váltóban küldtem át Sziléziába. Hasonló sikerrel jártam Emdenben, Groningenben és Amszterdamban is (a mindenütt terjedő pestisjárvány miatt ugyanis nem mehettam el Brémába és nem utazhattam át Frízföldre). Mivel azonban Hágában és Utrechtben hiábavalónak bizonyult a buzgóságom, írtam a testvéreknek, küldjenek más adománygyűjtőket: nekem nincs időm erre a dologra. Küldtek is embereket.

(Külön kitérek Groningenre: utam alatt sehol sem találkoztam több emberséggel, mint ott. A tudós Pasor<sup>197</sup> ugyanis, a régi barátság miatt, saját házába és asztalához fogadott. Maresius úr pedig tanácsaival segített a méltóságos rendek előtt [akik akkor tartották gyűlésüket]. Sőt, velem együtt köszöntve egyik-másik előkelőt, kieszközölte a teljes rendi gyűlés előtti nyilvános meghallgatásunkat. Így történt, hogy méltóztattak döntésükkel nagyvonalú támogatást nyújtani szerencsétlen helyzetbe került testvéreimnek, engem és két kísérőmet pedig elláttak bőséges útravalóval. Örök emlékezete legyen az Úrnál e keresztényi jótettnek!)

122. Hogy Amszterdamban mi történt velem, arról – naplóim alapján – részletesen beszámolok. Jóindulatú mecénásom gondoskodott számomra a tisztes szállásról és étkezésről, két írnokommal együtt, majd a munkáim felől érdeklődött. Bemutattam neki a *Egyetemes tanácskozás az emberi állapotok megjavításáról* című művem két első részét (a *Panegersiát* és a *Panaugiát*), aminek csak Hamburgban készült el a tisztázata. Ezeket ő, mivel a latin nyelvben nem volt valami jó, franciára fordíttatta, majd átolvassa a lényegét, parancsot adott a kinyomtatására: közben majd lassacskán befejezhetem a mű hátralevő részét. Felfogadtunk hát egy nyomdászt, és elkezdődött a munka.<sup>198</sup>

123. Utrechtben olyan tudós magyarokkal találkoztam, akik csak nemrég érkeztek hazájukból. Megpillantottam náluk az én (eltávozásom óta) Patakon nyomtatott művei-

<sup>197</sup> Matthias Pasor, Georg Pasor fia, a teológia professzora Groningenben.

<sup>198</sup> Az első és a második rész (*Panegersia* és *Panaugia*) 1656–57-ben jelent meg.

met (leginkább a *Schola Ludust*<sup>199</sup>). Elkértem ezeket és bemutattam Rulicius úrnak, ő pedig másoknak. Később vele együtt hívtak meg Witson tanácsoshoz: kérdésére (két iskolavezető jelenlétében) beszámoltam minden Magyarországon végzett munkámról. Úgy döntöttek, hogy újabb összejövetelet kell tartanunk, immár nagyobb számban, miután a vezető tanácsos, Cornelius Graaf úr hazaérkezik Hágából: addig is átnézésre elkérték ezeket a könyveket. Néhány nappal később a *Schola Ludust* átküldték Rulicius úrhoz, azzal a javaslattal, hogy kezdje el a kinyomtatását. Ez után Abraham de Burgh könyvkereskedőnek adták át, és hamarosan elkészült a kiadás.

124. Csodálatosnak tűnt mindez, legalábbis számomra, aki mindenütt az isteni Gondviselés nyomait fedezem fel. Witson úr azt kérdezte, miért nem hoztam magammal a családomat? Íme épp ekkor érkezik egy levél a feleségemtől, amiben tudtomra adja, hogy a pestisjárvány miatt feloszlott a frankfurti akadémia, a professzor urak hozzám készülődnek. Ő már Hamburgban tartózkodik és kéri, jelezzem feléje, hogy mit tegyen a gyermekeinkkel. Felkerestem hát mecénásomat és előadtam neki ezt a váratlan eseményt. Ő mosolyogva ennyit mondott: Jöjjön csak ide, akkor te is egészen itt leszel!

Így is történt. Mivel pedig a korábbi szálláshelyünk szűknek bizonyult, egy tágasabbat vettünk bérbe.

125. November végén felkeresett Rulicius, beszámolva arról, hogy a méltóságos tanácsos urak az alábbi elhatározásra jutottak: felajánlják nekem a megtisztelő professzori címet, amennyiben elfogadom azt. Sokféle érveléssel győzködött, hogy fogadjam el, ám meghallgatva az én ellenvetéseimet (a szétszóródott nyájamra tekintettel), abbahagyta a rábeszélést. Másnap azonban visszatérve egy újabb bejelentést tett. Megbízták, közölje velem a négy vezető tanácsos (ekkor ugyanis már hazaérkezett Graaf úr) kérését, hogy maradjak itt legalább egy esztendeig – ők gondoskodni fognak az ellátásomról: nem a professzorság végett, hanem a könyveim kiadásáért. Ennek hallatán áldani kezdtem az Isten irántam megmutatkozó atyai gondoskodását. Magasztalta ezt a jótéteményt (ami az Istené és a dicső szenátusé volt) szeretett barátom, Rulicius is. Én már csak napokban mérhetem az életet, így nagyon vágytam arra a lehetőségre, hogy kiadhassam minden művemet. De Geer uram ugyan páratlan patrónus, ám mégiscsak egyedül van: egy ember meghalhat, egy testület nem halhat meg. Kértem tehát, beszéljen vele is, hogy tudjuk, miként vélekedik erről.

Még nem lehet – válaszolta. Előbb ugyanis találkozoznunk kell a tanácsos urakkal. Előttük mondasz majd köszönetet e nagylelkű felajánlásért, valamint jobban megismered az elképzeléseiket.

Először tehát (december 7-én) Witson urat kerestük fel, majd Tulpot, végül pedig Graafot. Mindannyian maradást tanácsoltak, míg ki nem adom minden eddig elkészült munkámat. Mivel de Geer a *Reália* elkészítésére áldoz,<sup>200</sup> ők a *Didaktika* támogatását

<sup>199</sup> *Schola Ludus seu Encyclopaedia viva h. e. Januae Linguarum praxis Comica. Res omnes Nomenclatura vestitas et vestiendas, Sensibus ad vivum praesentandi Artificium exhibens amoenum*, Patakin, 1656.

<sup>200</sup> Comenius „reáliának” nevezte a pansophista munkáit, míg az iskolai műveket a „didactica” névvel illette.



határozták el. (Tulp hozzátette: a város hírnevet szerez majd ebből. Graaf szerint a városi ifjúságnak is gyümölcsöző ez a dolog.) Kérték továbbá, hogy másnap menjek el a városházára. El is mentem (Rulicius kíséretében), ott pedig közölték velem, hogy nagyobb buzgalmam érdekében negyedévente 200 forint fizetést szavaztak meg nekem: ezt az utasítást már továbbították a gazdasági vezetőknek.

126. Rulicius a patrónusomnak is beszámolt erről, megígérve, hogy az elsődleges feladataimmal fogok törődni. E kisebb munkára (a *Didaktikára*) pedig csak a maradék energiáimat fordítom. Ugyanis már javarészt elkészült: csak át kell nézni és kijavítani benne a hibákat.

E szavaktól megnyugodott a derék patrónusom, majd ő maga keresett fel és az Isten áldását kérte rám, kifejezve új felkérésem miatti örömeimet.

127. Időközben néhány elvetemült ember (nem tudom, hogy saját helyzetüket féltették a jelenlétemtől vagy csupán pusztán rosszindulatból tették) terjeszteni kezdte a *Nyelvek kapuja* című művemről, hogy hemzseg a barbarizmusoktól.<sup>201</sup> Mikor barátaim hírt adtak erről, nem hallgatták el, sőt bemutatták nekem a „*barbarizmusaim gyűjteményét*”.<sup>202</sup> Válaszul írtam ekkor a *Comenius védőbeszéde a Nyelvek kapuja érdekében* című munkámat.<sup>203</sup>

Ennek bemutatásával olyan hatást tettem a méltóságos tanácsos urakra, hogy csendet parancsoltak az Aristarchosoknak,<sup>204</sup> nekem pedig meghagyták: ne törődjek ezzel, inkább a *Didaktikám* kiadásán igyekezzek.

Siettem is: az előző három kötethez (amelyeket Lengyelországban, Svédországban és Magyarországon dolgoztam ki) egy negyediket készítettem Amszterdamban. Ennek a végén (a 117. oldalon) ismételt panaszt emelek a méltóságos kurátor urak előtt az elenem irányuló hazug pletykák miatt.

128. Miután 1658 elején kinyomtatták didaktikai művemet,<sup>205</sup> bemutattam azt a méltóságos tanácsos uraknak, valamint (néhányuk javaslatára) az Indiai Társaságnak.<sup>206</sup> Mindkét részről igen kedvezően fogadták, a vártnál sokkal bőkezűbb jutalmazásban részesültem. Nemsokára (február 26-án) Ruliciusszal együtt meghívást kaptam Witson főtanácsoshoz, aki előadta nekem a tanácsos és iskolavezető urak rendelkezését: *Műveim és azok ajánlása kedves számukra. Miután elolvasták, megértették, mekkora jó szolgálattal teszek a keresztény ifjúságnak. Azt kívánják, hogy az üdvös gondolatok gyümölcse ebben a városban érjen be, és innét terjedhessen el aztán más népek között. A sze-*

<sup>201</sup> A barbarizmus az antik grammatika (és retorika) egyik alapvető fogalma: olyan nyelvhasználat, ami nem felel meg (például) a klasszikus latin szabályainak. Comenius latin nyelvhasználatát – a klasszikus normák be nem tartása miatt – később is sok kritika érte.

<sup>202</sup> Joh. Henr. Ursinus *Atrium latininitatis seu in Januam linguarum Comenii commentarius locuples* című, 1657-ben kiadott műve ez.

<sup>203</sup> *Pro Latinitate Januae Linguarum suae, illiusque praxeos Comicae Apologia* = ODO, IV, 27–42.

<sup>204</sup> Aristarchos, a samothrakéi (Kr. e. 217–145): híres alexandriai grammatikus és kommentátor, aki még Homéroszban is hibát talált. (vö. *Pro Latinitate Januae Linguarum suae, illiusque praxeos Comicae Apologia* c. 16.)

<sup>205</sup> ODO, repr. Prága, 1966.

<sup>206</sup> Az 1602-ben alapított Holland Kelet-Indiai Társaság.

nátus által kiválasztott férfiak kívánnak velem tanácskozni a következő héten: ennek kaptam meg most az előzetes jelzését. Mindazonáltal sikereket kívánnak nekem nagyobb műveimben (a pansophikusokban) is. Kérlek tőlem, hogy állítanám össze a Pansophiának valami lényegi kivonatát, aminek segítségével a keresztény hit igazsága könnyebben, ugyanakkor pedig teljesebben lenne bemutatható a mohamedán és a pogány népeknek: polgáraink ugyanis velük kereskednek szerte a világon. Írt ugyan valami effélet (és épp ilyen célból) Hugo Grotius,<sup>207</sup> ahogy azt tudjuk: ám tőled valami átgondoltabb, rövidebb és lényegre törőbb művet várunk. Mivel megtudtuk, hogy elpusztult a könyvtárad, saját közkönyvtárunkból ajánljuk fel mindazt, amire szükséged lehet. Sőt, külön kulcsot is kapsz hozzá (a tanácsosok rendelkeznek ilyennel), hogy ki- és bejárhass, amikor csak akarod.

Köszönetet mondtam ezért a várakozáson felüli kedvezményért és megígértem, hogy minden tőlem telhetőt megteszek majd.

[129. Ve- A mű itt megszakad.]

---

<sup>207</sup> *De veritate religionis Christianae liber*, arab fordítását 1660-ban adták ki Oxfordban.



CONTINUATIO  
ADMONITIONIS FRATERNÆ  
de temperando  
CHARITATE ZELO.

Cum fideli DEHORTATIONE à PANTHERINA  
INDOLE & à LARVIS,

JOH. COMENII

ad

S. MARESIUM:

Pro intentione prima, minuendorum Odiorum,  
ampliandorumque Favorum:

*Aut ad tradendum finaliter obstinatos Divino  
& humano Judio.*



AMSTERDAMI,

Apud JOHANNEM van SOMEREN, Bibliopolam. 1669.

I Cor. 13. v. 1, 2, 3.

Si lingvis hominum loquar & Angelorum, Charitatem autem non habeam &c. nihil sum. Cap. 4. Charitas patiens est, benigna est, non æmulatur, non agit perperam, non inflatur: non est ambitiosa, non quærit quæ sua sunt, non irritatur, non cogitat malum, non gaudet super iniquitate, congaudet autem veritati: omnia tegit, omnia credit, omnia sperat, omnia sustinet. Charitas nunquam excidit.

*Ivo Parisinus Juris Naturalis lib. III.  
leg. 7. p. 558.*

Videmus in contrarium quosdam acri Zelo, sed non secundum scientiam, per-  
citos, quoslibet defectus ut ingentes ruinas conclamare. Fiunt privatis, Civi-  
libus, Ecclesiasticisque personis contumeliosi: non sanant, sed irritant cupi-  
ditates intempestivâ severitate: omnibus (sed nulli magis quàm sibi) graves,  
si peccantibus omnibus irasci decreverint.



*Illustrissimis & Præpotentibus*  
*Dominis, Dominis*

Provinciae Groninganae  
&  
Omlandiae Ordinibus,

Academiaeque Magnificis Curatoribus,  
Omnis Prosperitatis Vota.

*Illustres & Amplissimi Domini,*



Um ante trimestre hoc lites inter D. Maresium & Collegam ejus, Leyden-  
sesque D D. Theologos sapienter à vo-  
bis decidas esse (scandalosis chartis ad  
tenebras damnatis) audirem, Injurio-  
sissimum verò ejusdem adversus me  
scriptum publicari permissum eò titulò,  
*quòd Comenius non sit Civis, nec infun-*  
*ctione publica constitutus*, dicerent, non

potui non cogitare, An ergò Lex illa Dei, *Jus idem esto vobis, ut*  
*peregrini ita indigenæ: Nam ego Jehovah sum Deus vester* (Lev.  
24:22.) antiquata jam est? Atqui Deus causam peregrinorum,  
æqvè ut viduarum & pupillorum, Magistratibus commendans  
severam ultionem minatur, si injuriis affici permittantur (Exod.  
22:23, 24.) Novumque Testamentum nihil magis Christianis at-  
que *Hospitalitatem* commendat: Christus denique ipse in magno  
illo

## A P P E L L A T I O.

illo Iudicii die hoc opus celebraturum se prænuntiat, *Hospes fui & recepistis me.* Cur eorum non meminisse lubet?

*Septuaginta septem annis servivi Christo, exercens me ad conscientiam habendam sine offensa apud Deum & homines semper (Act. 24: 16.) tum in patria tum apud exteros (præsertim exilii mei tempore, pro Evangelii fide annis supra 40.) Conscientiâ & famâ. hætenus per Dei gratiam illæsis. Deumne in portu Vitæ naufragium patior? Et quidem in Belgio, terra halcyoniorum? Et patior ea inter amicos quæ non passus inter hostes? Et ab homine meæ professionis Theologo? duce meo & familiari meo, cum quo dulce in ibam consilium (Ps. 55: 14, 15.) qui subito ex amico factus hostis, nullâ laceffit injuria me, (ob id solum quòd odisse nollem quos odit ille) intolerabilibus oneratum criminibus, tanquam hominem levissimum, profligatæ conscientiæ & famæ, ideòque humano consortio indignum, traducit publicisque odiis exponit: me sic è loco ubi senectuti meæ tranquillam sedem sperabam pellens, sepulchrumque alibi quærere compellens: & canos meos cum dolore in sepulchrum deducere satagens, triste indecorum, impromeritum Epitaphium mihi parat vel potius Epicedia me adhuc insepulto inter homines malæ voluntatis cantillanda componit. Nec reperitur qui miseri Comenii (aliis inserviundo vitam, vires, omniaque consumentis) misereatur, ut illius innocentiae suscipiat causam? Miserere igitur Tu miserrum miserator, Deus!*

Si tamen id factum ideò, Domini mei, ut Comenio suam agendi causam relinqueretur locus (quia ubi Actor nullus actio nulla, ajunt) en adsum! Agam illam in conspectu Dei & Vestro, quorum jurisdictioni Accusator meus subjacet, ego verò (bonæ causæ fiduciâ) me sponte submitto. Cognoscite obsecro inter me & illum, Domini mei? Uter nostrum inimicitiae causam dederit? Uter se modestius gesserit? Uter plurimum convitiis, calum-



## A P P E L L A T I O.

*lumniarum, mendaciorumque* (nam & hæc mihi tribuit, plenius modis eadem remetiens) *convictus fuerit?* Et uterunque fuerit deprehensus, in illo exemplum statuite: aut certè ut erubescere, resipiscere, scandalaque Ecclesiæ data emendare incipiat, efficit.

*Mihi prima hæc in foro Politico actio est per vitam meam: dabit Deus ut ultima quoque sit, si Vos rem sapienter terminare fueritis dignati.* Ille quidem ad quatuor orbis plagas me differt (nam quò non ipsius scripta veniunt?) *se Comenio larvam detraxisse, & quam turpem personam in hac Mundi scena egerit, toti Mundo, ostendisse jactans* (P. 72.) Si ostendit Mundo, ostendat etiam Vobis! *Hic Rhodus hic saltus.* Mihi Vos, Honoratissimi Domini, totus ille Mundus eritis, in quo causam meam agi & peragi volo. Mea dico *personalia*, honestæ meæ famæ, per illum ablata, restitutionem concernentia. De realibus ut cum ipso amplius agam, indignum se fecit perversitate suâ: aut certè inidoneum judicij præcipitantiâ, affectuumque (quibus se perpetuò abripi patitur) excæcatione. *De publicis actio in publico erit, judice Ecclesiâ. Nunc administrationem justitiæ peto de petulantia in publico patrata.* Nam si ab illis qui rerum humanarum tranquillitati oppidatim præsunt, non permittitur ut impunitus abeat qui per petulantiam in platea publica paliū vel pileum honesto, alicui Viro detrahat: an impune feret qui alterius famam, vitâ ipsâ chariorem, protervè in publico lacerat? Nec postulo ut singularis ratio habeatur præ illo mei, tanquam afflictæ pro Christo Ecclesiæ membri, aut hospitis Vestri (tametsi hoc singulariter mandavit Deus) aut ætatis meæ, aut qualiumcunque pro bono juventutis Christianæ hucusque laborum: hoc tantum prudentiam Vestram modestè admoneo, ut prospiciatis quò tandem evasura sit hominis undique ex legis, sub specie Academicæ exercitationis in quoscunque Viros honestos debachantis, licentia nullis circumscripta cancellis.

## A P P E L L A T I O.

Quia verò nos duo in conspectu Vestro jam litigantes *Viri Ecclesiastici* sumus, peto cum illo à Vobis juxta *leges Ecclesiasticas*, quas Carolus Magnus & Ludovicus Pius (Christianissimi Reges & Imperatores) Viris Ecclesiasticis tulerunt, & in Libros VII. digestæ sunt, judicari. Inter quas hæc quoque reperiuntur,

I. Libro I. Capitulo 65.) *Prædicare necesse est, quantum malum sit Odium vel Invidia. In lege enim scriptum est: Non odoris fratrem tuum in corde tuo, sed publicè argues eum. Item Johannes Evangelista: Qui odit fratrem suum, homicida est, &c.*

[Hanc legem observari peto ideò, quia præsentium malorum radicem esse video *Invidiam* & *Odium*: quod si deprehensum fuerit, facilius ad remedia veniri poterit.]

II. Libro V. Cap. 245.) *Ejus qui frequenter litigat, & ad accusandum est facilis, accusationem absque grandi examine nemo recipiat.*

[Quia D. Marefius à multis annis nihil nisi litigat, & ad accusandum alios nimis facilis est: peto ut accusationum ejus contra me nihil sine grandi examine admittatur.]

III. Ibidem Cap. 239.) *Ab Apostolica Ecclesia sancitum est, & ab omnibus Synodali auctoritate decretum, ut semper primò Persona, Fides, Vita, & Conversatio accusantium enucleatim perscrutetur: postea demum quæ obijciuntur, fideliter pertractentur! quia non aliter fieri quicquam debet nisi prius impetitorum Vita discutiatur. [Rogo ut secundum hanc legem Accusatoris mei Vita æqvè ac mea excutiat.]*

IV. Libro VII. Capit. 179.) *Volumus atque præcipimus, ut omnes à falso testimonio se abstineant, scientes & hoc gravissimum*



## A P P E L L A T I O.

*nam scelus esse, & ab ipso Domino in monte Sinay prohibitum, dicente illo, Non falsum testimonium dixeris: sive, Testis falsus non erit impunitus. Sciat ergo se, quisquis hoc perpetraverit, ut tali poenitentia purgandum, sicut de perjurio; aut tali damnatione vel excommunicatione feriendum, sicut de homicidio.*

[Hanc etiam Legem in pleno suo vigore servari peto: Innumera exhibiturus Accusatoris mei contra me falsa testimonia.

V. Ibidem Cap. 186.) *Omnia primò diligenter cunctos oportet inquirere, ut cum Justitia definiantur, &c. Non enim qui accusatur, sed qui convincitur, reus est. Pessimum & periculosum est, quenquam de suspitione judicare. [Hòc observato patebit, D. Maresium accusare tantum, non convincere: semper de aliis suspitione tantum spargendo suas.]*

VI. Libro. III. Cap. 31. *Si quis causam judicatam repetere præsumpserit in malo, ibique testibus convictus fuerit, aut XV. solidos componat; aut XV ictus ab Scabinis, qui causam prius judicarunt, accipiat.*

[Hoc etiam singulariter repeto, quia D. Maresius calumniam tetram contra me ante hac sparsam (*de causa excidij Lesnensis*) à me satis in publico ita retusam, ut calumniator confusus fuerit, repetere in malo præsument, ad me undecunque odiò ac invidia gravandum.]

Hæc ego dum postulo, hoc ago quod divina & humana Jura fieri jubent. Baldus ita: *Diffamatus nihil aliud agit quam quod Judici suggerit & notificat, Diffamatorem diffamasse, & ad judicium provocasse: nihilque aliud petit, quàm ut Diffamatori injungat (Judex) ut Diffamationem & provocationem istam suam in judicium deducat, & pertexat: vel in posterum si leat. Non solum tamen silentium Diffamatori jus civile decernit, sed & graviores poenas, quibus protervia coërceatur: quod J. C<sup>ti</sup> nòrunt.*

Divinum

## A P P E L L A T I O.

Divinum verò jus ita sonat. *Si steterit testis mendax contra hominem, accusans eum prævaricationis: stabunt ambo quorum causa est ante Dominum, in conspectu Sacerdotum & Judicum, qui fuerint in diebus illis. Cumque diligentissimè perscrutantes invenerint, Falsum testem dixisse contra fratrem suum mendacium; reddent ei sicut fratri suo facere cogitavit, & auferes malum de medio tui. Ut audientes cæteri timorem habeant, & nequaquam audeant talia facere in medio tui. Neque misereberis ejus: sed animam pro anima, oculum pro oculo, dentem pro dente, manum pro manu, pedem pro pede exiges,)* (Deut. 19: 16. ad finem.)

Ego tamen fraterni amoris officium adhuc faciam, illum amarorum fructuum odii sui admonens: si fortè adhuc in se descendere, enormitates agnoscere, & sic seipsum judicando judicium Dei prævenire, velit, 1 Cor. 11: 31, 32. Quod si adhuc adeò se obstinatum præbebit, ut ab odio & rigore nulla ratione desistere velit, rigido rursus jure cum eo coram Vobis, tanquam communi jam Tribunali nostro, agam: eò fine, ut actio iniqua, Deo & Hominibus odiosa, finem inveniat.

DEI & Vester

omniumque bonorum

Servus

COMENIUS.

Senex.

Clarissime



## Clarissime D. Maresi,



Dhuc meo infisto fundamento, Admonendi Te senem senior, de non admittendis quæ senectam nostram dedecent, Theologicamque & Christianam Vocationem prorsus fœdant, *Contentionibus & rixis*. Ac rem tetigit, qui *Disputandi pruritum Ecclesiæ scabiem esse dixit*: nec minus verè, qui *scabiem hanc quem occupavit juvenem non dimittere senem*, dixerit: exempla enim id ostendunt, Tuum etiam.

Qui professionis Tuæ Theologicæ proram & puppim in eo ponis, senex etiam factus, *Bellare semper, quiescere nunquam; quærere cum quo lucteris perpetuò* (amicus an hostis sit nihil fere pensi habens) *prehensumque non dimittere nisi prostratum: & dehinc victorias cantillare, victisque insultare*. Nonne pulchrum foret si aliquando cum Platone dicas, *Quàm grata est longum post iter desessò quies, tam mihi post longas Disputationum ambages silentium?* Sed procul ab animo tuo esse cogitationes istas, ostendunt tuæ hoc anno habitæ Disputationes, eristicisqve scriptis Doctorum aliquot Virorum exagitationes. Quibus cum me quoque intricares, Disputationèqve contra Chiliaftas edita fœdè maculares, monui Tefraternè, tam inutiliter fervidi Zeli moderationem fva-dens. Tu verò me novo prolixo scripto (*ANTIRRHETICUS* dicto) adortus, non bilem in me, sed aspidis venenum, effudisti, tantis convitiis, calumniis, mendacitèrque confictis criminibus me obruens, ut atrociora ne quidem ab ipso Satana excogitari potuissè credam.

2. Pingis enim me (actione reali mutata in personalem) ut *individuum vagum, hominem per terras & regna ad imposturas exercendas discursantem; æruscatores mysticum, quò subtiliorem seculum hoc non tulit: in Religione semper varium, accommo-dantem se illi parti cum qua vivit, cum nulla tamen Sacramentorum usu communicantem*. Cujus Theologia portentosis & Achristianis opinionibus scatet. Qui egregium hætenus egit Circulatorem, & vasfrum æruscatores, in promisso Pansophico. Frustra tamen in Svecia, Anglia, alibi, Magnates & Principes quæstuisse, quibus fumum venderet; &c. Item: Comenium esse *Fanaticum, Visionarium, Enthusiastam in folio, amicabilis insaniam hominem, stolidiqve delirii, &c.* Similem illi Atheniensi fatuo, qui omnes merces portum subeuntes suas esse putabat: ideòqve quoties oneraria navis appellebat, ut eam exonerari, omniàqve debitis suis locis in ferri curaret, anhelus huc illuc cursitabat. Et quæ id genus plura, toto Capite primo eò fine narrata, ut à me tali Monitore Te nihil utile moneri potuissè Lectoribus persvaderes. Alibi postea Depontanum senem Comenium appellas, *delirum, stultum, panmorum, vacerrâ coerendum, falsarium, Sycophantam, panmimum, Theologastrum scenicum, hominis spectrum, os impudens, in maledicendo loquaciorem cicadâ, in defendendis suis taci-turniorem ranâ Seriphidâ: quia se defendere non potest*. Impotentiusqve iterum: *Mentitur Comenius* (hoc aliquoties) *Suspendat se Comenius: similibusqve flosculis* (Theologone an scurrâ dignioribus, judica ipsemet, si furor jam refrixit) exor-nans omnia.



3. Quæ cum videre ac legere datum fuit, *quid animi fuisse mihi putas?* Non celabo Te. Primum quidem exhorruì rubore suffusus totus, stercoreibus tuis ita perfusus totus. Mox tamen recollegi me, multiplici solatio animum perfundente meum: ex consideratione nimirum *tum Dei mei*, sub cujus providentia hæc fiunt; *tum mei ipsius*, cui fiunt; & *Tui*, à quo fiunt; & *proximorum*, in quorum conspectu fiunt; *Satanæ* denique ipsius, qui sic etiam frustra regno suo tibicides quaerit.

4. *Deum considerans*, roborabam me in fide, *Illius in regno temeritati non esse locum, sine cuius voluntate ne passer quidem unus, aut de capite nostro pilus unus, cadere potest.* Illumque solum esse qui vulnerat & sanat: etiam quando per manum malignorum hominum, vel ipsius Satanæ, vulnerat: ut Jobum, Paulum, alios. Ad Dei itaque consilium primario hic esse respiciendum, sicuti Job & David fecerunt. Quorum ille omnibus vitæ præfidiis à malis vicinis, dilectâ vero prole atque corporis valetudine à Satanâ, exutus, *Dominus dedit, Dominus abstulit*, clamavit. Hic autem cum afflicto illi Semei insultaret, malediceret, lapidibus impeteret, servique ulcisci vellent, *Sinite illum*, dixit, *Dominus enim mandavit ei: fortasse respiciet Dominus ad afflictionem meam, & reddet mihi bonum loco maledictionis huius* (2 Sam. 16.) hoc est, *Fortassis Dominus novit bonum esse mihi hoc modo humiliari.* Etiam si ergo ab ipso Satanâ factoribus oppletus in sterquilinum projiciar, ut nemo non à me faciem avertat: mihi tamen profundius ad Dominum suspirandi, & me arctius illi agglutinandi, occasio erit. Ergo fiat voluntas Domini.

5. *Me ipsum respiciens*, etiam sine solatio non fui: primum ob conscientiae testimonium, nihil horum mihi adesse quæ malignitas tua mihi tribuit. Possèque me festivum Diogenis jocum seridè imitari, & sophistâ per decimas consequentias cornua mihi applicante, fronte contrectatâ, *Atqui ego non sentio*, dicere, eoque modo stultas ineptias eludere. Multò verò magis, si ex eorum numero sum ad quos Christus dixit, *Beati eritis quum vos convitiis affecerint, mentientesque dixerint omne malum adversus vos propter me. Gaudete* (Matth. 5.) Pati autem hæc me propter Dominum meum, & spem gloriæ regni ejus, te ipsum habeo testem, hæc ideo mihi fieri aperte confitentem: quid ergo trister?

6. Præsertim cum hæc mihi fiant à Te, optimorum quorumque virorum flagellatore: qui ut solus videaris Lynceus, ob levissimas quasvis ab opinionibus tuis dissensiones in publica etiam dignitate constitutis, laboribusque Academicis præclare de Ecclesia meritis Viris; non parcere consuevisti: ut dissentire à Te, eoque vapulare à te, propemodum jam in honore sit.

7. *Et certe plures jam eo nomine mihi quasi gratulati sunt, datis etiam ad me literis:* quæ si videres, fortassis tibi minùs placeres, Deo & bonis tumultuosas actiones tuas non placere intellectu. Mihi sanè solatio non esse non potest, *me contra criminationes tuas tot per Terras testium nubes habere: qui me ex familiari conversatione, aut ex scriptis meis, aliter à Deo characterizatum esse sciunt, quàm in theatro tuo* (per impositam mihi à Te diabolicam Larvam) *exhibitus sum.* Etiam si quis duos tantum superiori anno editos Tractatulos meos (*VIAM LUCIS & UNUM NECESSARIUM*, scire quid sibi sit necessarium in vita & morte) viderit, inter me & te judicare



care poterit. (Prostat uterque libellus apud Johannem à Sommeren Amsterod. Bibliopolam.)

8. *Ipsè denique Satan ipso furore suo solatii mihi materiam suppeditat*: cùm sciam illum quanto magis furit, tantò magis sentire tempus sibi esse breve (Apoc. 12. 12.) Misceat ergò cœlum terræ, si potest; excitet in Ecclesiâ turbas quantas potest; maculet sordidis vestibus servos Dei, ereptos ex igne titiones quomodo-cunque potest: *Dominus tamen eum increpabit, iniquitatem servorum suorum auferet eosque vestibus mutatis induet* (Zach. 3.) Mihi proinde innocentia meæ, illiusque testis ac vindicis Dei, tanta est fiducia, ut Jobum imitando *Librum quem adversarius meus scripsit super scapulas portare, ac pro diademate mihi annectere, ecce non trepidem!* (Job. 31. v. 35, 36.) roboratus pulcherrimo illo Tértulliani, *Si injuriam deposueris penes Deum, ultor est; si damnum, restitutor est; si dolorem, medicus est; si mortem resuscitator est* (de Patientia cap. 15.)

9. Possem ergò ad omnes istas calumnias tacere, deliberabamque aliquot hebdomadas: tandem tamen non tacere tria hæc me cogerunt. Primo iudiciū Augustini, diversis locis famæ dispendia tolerare dissuadentis. Ut sermone 52. ad fratres in Eremito: *Duæ res necessariae sunt, Conscientia & fama: Conscientia tibi, fama proximo. Qui Conscientiæ fidens famam negligit suam, crudelis est.* Et libro de bono Viduitatis. *Non sunt audiendi sive viri sancti, sive feminae, qui quando reprehenduntur in aliqua negligentia, per quam fit ut in malam veniant suspensionem, unde vitam suam longè abesse sciant, dicunt coram Deo sufficere sibi conscientiam: aestimationem hominum non solum imprudenter, verum etiam crudeliter, contemnuntis, &c.*

10. *Secundò*, venerunt nuper ad amicum ab Aula Serenissimi El. Br. Literæ, quibus hæc inerant: *Hagâ Comitum scribitur, à D. Marefio bonum Comenium ita ubique denigrari, ut etiam non nullis ex D.D. Ordinibus fere persuaserit, Comenium esse impostorem, & promissa ejus meras imposturas, &c. Sancte Deus, quale hominum genus isti sunt! Nuncii pacis esse debent, & ferre non possunt si quis pacifica instillet consilia, &c.* Hæc ille. Tam ergo sedulus cùm sis tu, amice in Christo, ut Christi jussu admonitus ita ferocias, & clam palam nocere mihi quæras, silentio diutius uti, quid nisi tibi crudeli ultori animos addere esset?

11. *Maximè tamen permovit consideratio, me & te, Marefi, non esse personas privatas, quorum ineptiæ (ut muliercularum in platea rixantium) risu transmitti possent.* Id enim si esset, cederem profectò tanto furori, quietis desiderio: sed quia uterque in lucsumus (suo quisque loco) tenebrarumque princeps in Ecclesiæ domo tenebras indubiè per nos etiam excitare quærit, obfistendum est maledictis machinationibus ejus, quas tu non satis attendere videris. Quippe in omnibus quæ agis, nimis quàm confidens es, eventum securus; hoc unum necessissè videaris alicui (etiam perviscera misericordiæ obtestante) satagens: ne verò à Satana superemur (quod Apostoli suos metuere docebant, (2 Cor. 2: 10, 11.) nihil pensi habens.

Nec adedò mirum, nullius præterquam Tui, & familiæ tuæ, curam gerens: me vero Deus dilectæ olim Ecclesiolæ suæ, pusilli per tot regna & terras dispersi gregis, jam per annos. 37. custodem esse voluit. Quorum aliquot adhuc centenæ familiæ superstites me, ut miserum suum Pastorem, aut Superattendentem,



respectando subinde consilia, solatia, auxiliaque requirunt: nec deesse possum, aut debeo, quantum vires sinunt, & benedictionem addere placet Deo. *Fam autem si ego attriti hujus miseri gregis dux talis sum, qualem Tu me descripsisti, perditæ conscientia & famæ homo, quid reliqua illa mihi tali adhaerens turba erit? Vides quid per imprudentiam tuam quaerat Satan? Nempe ut oppressione unius mei, imaginarii Tui hostis, multis afflictis addatur afflictio.*

12. Quare iterum iterumque monendus, rogandus, urgendusque es, ut ne Theologicâ eruditione, autoritateque, à Deo & Ecclesia (ad communem ædificationem, non ad cuiusquam destructionem (2 Cor. 13: 10) datâ, abutaris: ne per id totum illud bonum quod hucusque in Ecclesia agere visuses (aut per me etiam gratia Dei egit) pereat. Faciendum itaque mihi necessariò quod Basilii M. fuisse, cum scriberet: *Ad calumnias tacere non oportet. Non ut per contradictionem nos defendamus, sed ut ne mendacio successum permittamus, & ne deceptos in errore sinamus.* (Epist. 63. ad Cleric.)

13. Interim tibi gratias ago, D. Marefi, quod collectas de me tot fœdas calumnias non usque post funera mea occultandas (dum me purgare non possem) sed vulgandas mox, volueris. Quod licet tu aliâ intentione fecisti (ut mori me sentirem scilicet) mihi tamen animi tui hæc impotentia bono cedit: dum illud, *Calumniare audacter, semper aliquid hæret*, non jam habiturum est ullam vim, falsitate detectâ: tum præfenti nebularum discussione; tum totius Vitæ meæ à simili posthac τῆς διαβολῆς impetu præmunitione; modo illo quem Thomas Browne innuit, *quosdam calumniarum metu de sua ipsorum vita historias conscripsisse narrans* (Prel. Med. Sect. xxviii.)

14. Si quid tamen etiamnum tristior, Ecclesiæ causa tristior, quæ per has in consideratas actiones nostras scandalizatur. Et tristior Tua causa, qui tantis hisce livoribus tuis fœdiores nomini Tuo (quam meo) inuris maculas: & quod ego futuras tristitias tuas, meas, aliorumque bonorum, præveniendò, contristare te jam in præsens necessariò debebo. *Mea denique causa*, quod mihi tempus melioribus debitum, & cuius mihi perparum superest, eripitur. Sed remedia invenire dabit Deus, tum scandalis Ecclesiæ ulterioribus præveniendis; tum tristitiæ utriusque nostrum ita temperandæ, ut contristatos fuisse nos tristitiâ secundum Deum ad resipiscentiam, quæ pœnitudinem non afferat latemur, (2 Cor. 2. v. 8, 9, 10.) tum denique perditum hucusque temporis ego, sic acriter per te admonitus, de redimendo illo prorsus seriò ut cogitem (Eph. 4: 16.) Quos laudabiles fines utrinque si habebimus propositos, prosperabit Deus: Confidamus.

15. Unde verò inchoabimus? *Arctè fundandâ hac ipsâ spe nostrâ, desituras esse lites nostras in amicitiam.* Eò fine ego Te fraternali alloqui, monere, hortari, vel etiam (ubi opus videbitur) increpare, continuabo: non tamen te solum, sed & me (ubicunque aliquid exorbitationis Te monente agnoscam) in viam revocando. Rogabam ego te (sub Admonitionis meæ finem, § 76.) *ut si quid contra me haberes Ecclesiæ diceres, sed me audiente: ut si veros mihi ostenderes novos emendare, tibi que gratias agere possem.* Fecisti id sanè; sed parum fraternali, nimium hostiliter. Quod quia laudari non potest, exposculabo tecum seriò: tum ab injuriis tuis vindicandi me, tum ab erroribus in recti viam revocandi Te, desiderio.



Et optans ultimus fieri inter omnes, qvi de injuriis tuis hætenus qvesti sunt; primus autem eorum, per qvos tibi ad resipiscentiam occasiones dabit Deus. *Anno enim te amore Dei* ( licet tu id non credere videaris ) *tanquam proximum meum*, sic mandante Deo : qvemadmodum ergò mihi non opto impoenitentem abripi, ita nec tibi, cùm uterqve non longè à termino absumus.

16. *Si videas bovem fratris tui, aut pecudem ejus, devios, non cohibebis te quin reducas ad fratrem tuum*, inquit Deus ( Deut. 22: 1. ) Ergò si ego bovem tuum D. Marefi, aut pecudem tuam (imò anatem vel gallinam tuam) errantem videns non reducerem ad te, peccarem in legis latorem Deum, & in dilectionem quam tibi ut proximo debeo : quântò magis si errantem videam te à Te, nisi reducam te ad Te? & ab errantem à legibus Charitatis, convertere quæram ad leges Charitatis.

17. Et quia idem Deus noster alibi dicit, *Si inveneris bovem aut asinum INIMICI tui errantem, reduc ad eum : Et si videris asinum OSORIS tui succumbentem oneri suo, non per transibis, sed sublevabis eum onere suo* ( Ex. 23: 4, 5. ) Tu verò Marefi servus es Domini tui, non INIMICI & OSORIS mei, sed æterni AMATORIS mei & tui, succumbens gravissimæ sarcinæ indomitum Affectuum, quibus tibi, mihi, aliis, totiqve Ecclesiæ, vehementissimè nocet : annon igitur sublevare te, si possum, debeo? utiqve. Quod licet à me tentatum jam non successit, tentare tamen idem vel septuagies septies præstat ( donec successum det Dominus ) quam intermitteri semel : quia salus Tua & Ecclesiæ agitur.

18. *Eccur autem non successit quod tentatum est prius?* Duas à te video poni causas, utramqve à suspitione venientem; tertiam verò à fastu. Prima est, *me incitatum ab aliis, adversus te conspirantibus, in te calamum strinxisse* ( Cap. 1. §. 1. ) Secunda, *me hypocriticè egisse, personæque Monitoris assumptæ pessimi Obtrektoris officio esse functum, alterâque manu panem porrigendo alterâ lapidasse* ( § 18. ) Quod si verè credidisti, recalcitrantem fuisse nihil mirum : idem faciunt bruta etiam, blandè tractata mitescunt, asperè habita ferociunt. Neque hominum cuius Dauidicus est animus, ut dicat : *Rotundat me justus, benignitas erit; corripit me, unguentum præstantissimum erit*, Ps. 141. Enim verò suspicionem illam utramqve vanam esse testem habeo cor meum, & qvi major est corde meo, Deum qvi novit omnia ( 1 Joh. 3: 10. ) *Me nimirum à nemine subornatum fuisse, meam solum & Ecclesiæ causam egisse, à Te sine causa diffamari ceptus, & in alios odia inflammari videns : ut ne peccare pergeres, amice Te monendum duxi.* Meo igitur motu, non alieno; & motu bono, intentioneque purâ ( non tibi aut cuiquam nocenti, sed noxas ultérieures omni ex parte præveniendi ) actum esse quod actum est, testem in voco Deum. *Tuâ igitur suspicacitate Tu, amice, tum aliis sæpe, tum ecce in re ipse tibi nocet : omni bono motui, & qui hunc dirigit spiritui, ad te viam præclaudens.* Emendandum id omninò, candidæque simplicitati perversitas non imputanda : ut ne Deus simplicitatis fautor, perversitatisqve ultor, tandem nos tradat in mentem omnis judicii expertem, ad faciendum ea quæ non conveniunt. Rom. 1: 28.

19. *Tertiam causam, cur Admonitione fraternâ nihil profectum sit, explicas*  
 § 20. *Non esse Comenii, nec ullius alterius Polyphemi, judicare de Zelo tuo, sitne sine scientia,*



*scientia, &c.* Hoc autem estne Apostolicum, a nemine judicari velle? Atqui Apostolus *spiritus prophetarum subjici vult Prophetis* (1 Cor. 14: 32.) nolentibusque id fastuosius dicit, *An à vobis Verbum Dei processit? an ad vos solos devenit?* (v. 36.) Dixit quidem alibi, *spiritualem hominem judicare omnia, ipsum verò judicari à nemine* (1 Cor. 2: 15) sed solusne Tu spiritualis? nos alii omnes carnales? *periculi plena præsumptio, Papam se in Ecclesiâ constituere, à nemine judicari velle.*

20. Sed me aliud, cur Admonitio mea non profuerit, Seneca docet, cum (Ep. 94.) dicit: *Nihil efficiunt admonitiones admotæ gravibus vitiis. Ne medicina quidem morbos insanabiles vincit, &c.* Verissimè. Tua enim D. Marefi scabies, continuus ille Disputandi pruritus, contractusque inde obstinationis habitus, nimis inveteratus morbus est, ab ipsa prima ætate (per annos jam 44. ut supputas ipse) durans: difficilis ergò illius curatio. Præsertim si lenior fuerit admonitio, ex Epicteti mente apud Stobæum dicentis: *Qui pudore non afficiuntur, corrigi nullo modo possunt.* Atque hinc me defecisse enormitatesque tuas ad pudorem usque non detexisse fatendum est: emendandumque id jam, & orandum Deum ut tibi & mihi defectus nostros ipse ob oculos ponat sic, ut non possimus non erubescere & corrigi; potius quam *nescientes ignominiam affici, cadamus cum cadentibus.* Jer. 6: 15.

21. Cui meliori viæ antequam insistere incipio, redeo ad suspensiones tuas (qvas attigi § 18.) castibi animo penitus eximendi desiderio. *Toties inveheris in R. Collegam, quod me contra Te incitarit; & in me, quod me incitari sim passus:* quod utrumque revera nihil est. Utrique enim vestrum amicus fui, & sum, utpote ab utroque amicitiam expertus, & utrique domesticus fidei: exceptis curiositatibus qvas nusquam amo. Veni enim ex illa Ecclesia, quæ fuit (dum fuit) non curiosa arcanorum Dei disceptatrix, humilis potius revelatæ voluntatis ejus operatrix, intra seipsam verò Ordinis boni sic observatrix, ut omnia unanimi Ecclesiæ consensu fierent, neminique in alios publicè invehi, nedum editis scriptis pugnare, liceret: quia non faciebamus, ut Israelitæ in deserto, singuli quod sibi rectum videbatur (Deut. 12: 8.) aut postea cum Terram promissam ingressis nullus esset Rex (Jud. 17: 6.) sed *ut in Apostolica Ecclesia, omnia decenter & ordine* (1 Cor. 14: 40) Quomodo igitur ego talis, tali ordini adfectus, sic apud Vos ut factionibus serviam degeneravi? Et qui omnibus Religionibus uniendis studeo (quod mihi exprobras) quomodo in proxima mihi laceranda operam pono? Hoc potius suspicari, non posse me non dolenter discordias spectare, etiam in hisce Unitis Provinciis, ubi publica Civilis Concordia omnigenam securitatem debebat concordiam: non verò ut Academia in Academiam, Collega in Collegam, quisque in quemque, pro lubitu insurgeret. Quasi verò provincias maritimas mari esse similes, ubi homines tanquam pisces sese invicem persequantur ac devorent (Hab. 1: 14.) conveniat: aut populum liberum esse veluti gregem, cujus pecudibus opimis macilentas incurfare, lateribus & armis trudere, cornibusque impetere, & sic gregem à seipso dispergi facere, licitum sit (Ezech. 34: 20, 21.) Tu ergò dum me tanquam factionum apud Vos authorem, vel fautorem & adiutorem, diffamas, prorsus falsum contra me testimonium dicens injuriâ me afficis.

22. Sicut & quod me sub Monitoris persona pessimi Olrectatoris munus egisse tragice



*tragicè exaggeras.* Ubi nescio an aliquid pro me commodius dicere queam, quàm Erasmus. (similiter ut Ordinum Obtreçtator traductus) pro se dixit (præfatione super Enchiridion Militis Christiani,) his verbis. *Nemo usque adeò processit, ut non habeat quò proficiat. Habet autem unum quodque vitæ genus cognata quædam degenerandi pericula; quæ qui commonstrat, non derogat Ordini, sed rem Ordinis agit. Veluti Principum felicitas obnoxia est tyrannidi; obnoxia stultitiæ, adulationi, deliriis. Hæc qui commonstrat vitanda, bene meretur de Principum ordine. Nec derogat illorum majestati quæ gloriantur, qui demonstrat quibus in rebus sita sit vera principum majestas, illosque admonet quid jurarint in suscipiendo Principatu &c. Ecclesiastici proceres ferè affines sunt duabus potissimum pestibus, Avaritiæ & Ambitioni. Quod ceu præsentiens primus ille secundum Christum Pastor, admonet Episcopos, ut pascant gregem suum, non autem expilent aut deglubant: nec pascant turpis lucri gratiâ, sed ex animi prompta voluntate: nec dominantur in suos, sed exemplo vitæ provocent ad pietatem potius, quàm minis aut imperiò. An igitur derogare videbitur ordi i Sacerdotali, qui commoneat quibus rationibus Episcopi verè magni sint? &c. Hæc Erasmus. An autem ego Admonitione illâ meâ aliud egi? quàm ut quid Te D. Maresi, tanquàm Theologum, & senem, deceat vel dedeceat, ostenderem? Si malè loquutus sum, da testimonium de malo: si bene, cur me tam inclementer cædis?*

23. Quomodo enim mecum egeris, ostendit tum liber totus furiarum plenus, tum *πινυκτός* duplex, quò Tibi ipsi (tanquàm de re præclarè gesta) pag. ult. plaudis. Primum sic: *Habes comeni, quod voluisti. Qui alterum donat leone, Pantherâ est redonandus.* Ainverò? pro Leone mihi pantheram donasti? prudens an imprudens ista loqueris? indolem enim Admonitionis meæ & Antirrhethici tui exprimere voluisse videris: ibi Leoninum quid generosum & forte, mite tamen & modestum, sine malitiosis dolis, esse: Hic Pantherina omnia, hoc est, furiosa. Ita enim Frantzius in Animalium Historia sacra Leonem Cap. vj. & Pantheram viij. describit inter alia: *Leones omnibus malitiosis carere dolis, esse alienos à suspicionibus nec aliquem aspicere limis oculis nec ipsos limis velle aspicì. Venatores non fugere nec tamen temerè se in pericula præcipitare &c. Pantheram verò esse animal præter modum ferox, & cum potest summo cum impetu ruere in oculos hominum: homini adeò inimicum ut qui furorem ejus deludere volunt hominis imaginem ex charia illi ostendant, quam illa furibunda statim concerpat & dilaniet (hæc ex Basilio.) 2. Ferocissimum esse, nec unquam mitescere, mirabilique celeritate. 3. Pelle habere admodum pulchram, & quasi ocellatam. 4. Astutissimum esse animal, & venari omnia reliqua animalia. 5. Nullum ex omnibus animantibus tam gratum & fragrantem ex sese odorem emittere, quò & animalia reliqua ad se alliciendo decipit. 6. Quando edit venenum, postea quærere stercus humanum eoque devorato manere incolume adversus noxam veneni &c.* Hæc sunt ecce Pantheræ tuæ virtutes? Cujus emblemate quòd tua contra Regnum Christi prælia, ceu erectò tropheo, conclusa voluisti, utrum divinas de illo pacifico Christi regno prædictiones (*Leones ibi etiam, Pardos, ursos, lupos, viperas, cicuratum iri* (Jes. 11. 6.) fabulam tibi esse ostendere volueris, conscientia tua tibi dicat.

24. Verum hæc Philologica sunt: Theologicè tuum hoc tropheum expendi pluris erit. Dic mihi D. Maresi, *Hæcne est practicæ tuæ Theologiæ medulla?* &



an è praxi quam suos docuit Christus desumpta? Illius instructio discipulis data, hæc fuit, ne obfistite malo, sed si quis te percusserit in maxillam dextram obverte illi alteram, (Matth. 5: 39.) Tua verò est, Si quis te donat Leone, redona illi Pantheram: hoc est, si quis te admonuerit, contunde illum colaphis; si asperius te tetigerit dilania illum Christus item quod alios voce docuit firmavit exemplo: Convitijs affectus, non vicissim convitiabatur; mala passus, non minabatur, sed committebat causam suam iudicanti iustè (1 Pet. 2: 23.) an & tu? annon convitia duplicas? imò decupias? mala malis reddens, causam tuam nemini committens; ipse te semper, (invito Deo & hominibus) ulciscens? Dominum imitati Apostoli maledicentibus benedicebant (1 Cor. 4: 12.) Tu etiam tibi bene volentibus, eoque de malis advertendis monentibus, maledicis. Expende obsecro an hæc recte fiant! nec enim hæc te ludificandi, sed in vram Christi revocandi causa dicuntur. *Et ne speres unquam futurum, ut sibi Leo à Panthera metuat.* (Leonem veritatis & simplicitatis, Pantheram astutiae & furoris intelligo.)

25. Alterum de me triumphum agis eadem ultima pagina, istis in medio verbis: *Ita Deo dispensante evenit, ut tua importunitate coactus LARVAM tibi detraxerim, & quam hæcenus egeris personam in hac scena Mundi, toti Mundo ostenderim.* (Nempe me sub schemate viri honesti fuisse impostorem, fumi vendulum, delirum tamen, stultum, &c.) O Marefi, Marefi, cur oblivisceris verborum Christi, Reddendam esse olim de omni verbo inani rationem? dicentemque fratri suo Fatue, gekennâ ignis teneri? Fieri potest ut ego de temperando charitate Zelote, Te admonens (aut etiam forte falsi aliquid aspergens) modum excefferim: antamen ideò Theologum tam truculenter effervesce decuit ut omnis Christianæ charitatis, humanæque mansuetudinis oblitus, me non tantum colaphizatum, consputum, conculcatum, sed prorsus dilaniatum velles? *Quis Spiritus talia docuit?*

26. Meam tamen Admonitionem non fuisse adeo inhumanam aliorum audio iudicia: quorum aliquid attingam, ut alii quoque docti & pii viri inter te & me, tuasque ac meas actiones, melius iudicandi occasionem habeant. Ex media Germania scriptum est ad me à Theologo gravi: *Transivit hæc N. N. tuumque adversus Marefium scriptum mihi ostendit: Quod cum delectatione legi, & miratus sum Viri istius iniquissimum de te & aliis iudicium. Quando talia turbulenta & ambitiosa ingenia ferventis formationi præsumunt, ammirandum est omnia ad confusionem & schismata tendere? Sed Deus vult talibus ingeniis laxare frenum, ut boni excitentur ad curas, quibus veritas & candor inter pios magis elucescat, prout in tuo responso apparet: quod lucem non vidisset, nisi illius intemperies te ad scribendum adegisset. Itaque cedendum non est, sed perseverandum in officio, ut malum recto studio vincamus, &c.* Alius indidem, Professione Medicus: *Apologia tua nihil vidi Christianius. Utinam Academici nostri ita potius de rebus divinis dissertare incipiant, è Scripturis divinis quàm ex traditionibus humanis, aut Aristotelicis Sillogismis.* Alius iterum: *Legi Admonitionem tuam ad D. Marefium, & vehementer placet senilis increpatio senis, nimium adhuc in compositorum affectuum impetu lascivientis. Placet & aliis, qui intemperantiam hominis contentiosi non nihil castigatam lubentes intellexerunt. Sententiaque de Regno Christi æquiores facti sunt.* Alius: *Si non plane cordis ejus aditis excessit melior Spiritus, certus sum multa agiturum, quæ conscientiam ejus remordeant:*

nisi



nisi forsàn & illa prorsus cauteriata. Ego quidem vel lapideum cor graves illas, ex divinis. Oraculis depromptas, admonitiones tam serias mollire & ad pœnitentiam adducere posse persuasus sum: idemqve mecum sensuros pios quosvis, non occæcatos præjudiciis, partiumque studio, haud dubito. Ego certe cum voluptate ac mente devota, nec sine fructu, illa perlegi, vehementerqve probavi. Alius: Anti Maresianum libellum legi, mirifica cum animi voluptate: neqve solum laudavi moderationem, sed & rei perobscuræ luculentiam. Illam de millenario Christi regno sententiam ob Apocalypseos Johanneæ literam nunquam ego rejicere sum ausus: Sed modum hætenus inter arcana reposui. Deiqve curis & eventus committenda censui &c. Maresio mare suum ut nomen, ita & amarorem, communicasse videtur: Tu tamen ab extremis quorundam (Chiliastarum) caebis, sicut saniora semper agnovi quæ à tuo profluxere calamo, &c. Hæc attingere idèd volui, ut expendendi occasionem habeas, an certa victoriæ signum sit sibi ipsi plaudere? annon potius aliorum expectanda essent judicia & juba? Certe Romanorum Victorum nemo Triumphum pro lubitu agebat: sed cui à Senatu Populoqve decretus fuit.

27. Hic tamen de larva detracta parvus triumphus tuus (Romani Ovationem appellabant) occasionem bonæ rei fert: examinandi nempe L A R V A S. Id autem attendendo accuratè. NB.

I. Quid & quotuplices sint L A R V A E.

II. Quam variè SATAN (omnis corruptionis quæ in mundo est author) faciebus humanis Larvas superinducat, ut totus ferè Mundus personatus incedat.

III. Quomodo sapientia Dei, CHRISTUS, Hominem induens Larvas exuere, & in Dei hominumque conspectu rectè facie ambulare, docuerit.

IV. Quomodo CHRISTIANI omnes, Magistri sui exemplo, Larvarum imposturas odisse ac abominari, & sicubi deprehenduntur eas detrahere, teneantur: illudque si mutuo fiat charitatis esse opus.

V. Tum quia tu fædas aliquot in me Larvas observasse, easdemque mihi detraxisse, videri vis, quænam illæ, & quam verè observatæ ac detractæ sint, severo examine inquirendum erit.

VI. Dumque officium hoc (detrahendi Larvas) mutuum esse debet, Antibi etiam aliquæ commonstrari, & ad eas deponendum suasibiles rationes inveniri, possint.

B

VII. De-

VII. Demum amicam hanc nostram de Larvis dissertationem amicè concludere tentabimus ita, ut odia non minuantur tantum, sed exstingvantur, favores autem non amplientur solum inter nos, sed etiam (si benedicere placeat Deo) per totam Ecclesiam, omnium partium diffundantur, per effusam in corda nostra CHARITATEM Dei per Spiritum S. qui datus est nobis, (Rom. 5:5.) Ut de hinc illa Dei Pax, quæ exsuperat omnem intellectum, custodiat corda & mentes nostras in Christo Jesu, Amen. (Phil. 4:7.)

### De I. Larva quid, & quotuplex.

28. Vox LARVÆ primo significato Spectrum designat, hoc est imaginem quandam veluti corpoream, oculis sese præsentantem, quæ tamen quia veræ substantiæ nihil habet, facile ab oculis evanescit; qualibus Spectris impostor Satan ludere, hominibusque illudere, solet. II. Dehinc significat faciem fictam ex aliqua materia paratam, & vultui nativo sic impositam, ut agnoscere personam non possit, unde & Personam vocant: qualiter personati histriones in scenam prodeunt, alienasque personas repræsentando ludos agunt. III. Unde sumitur pro Hypocrisi, quæ homines versuti quod in rei veritate non sunt simulare, quod vero sunt dissimulare, sciunt: Eò sine ut alii quam sunt appareant, non fædi aut turpes, sed formosi et elegantes.

IV. Quartum denique Larvarum genus est, quod alii aliis inducere solent: sive adulatoriæ, ut eos hominum conspectui pulchriores quam sunt exhibeant: sive odiose, bonos vultus obtegendo monstrosos, ut hoc artificio ex amabilibus reddant abominabiles. Quæ posteriora duo Larvarum genera corruptissimo nostro seculo tam frequentia sunt, ut neminem fere nativo vultu spectare sit: Omnes aut ipsi sibi speciosas assumunt personas (sapientes, boni sinceri, mai volentes videri quam esse;) aut ab aliis sic vel sic deformati, alii esse videntur quam sunt. Unde simulationum & dissimulationum, pigmentorum & figmentorum, fraudum ac deceptionum, omnia plena.

### II. Unde harum Origo.

29. Primus omnium fraudator Angelus prævaricator fuit: deceptor sui ipsius in cælo, Hominis vero in Paradiso. Ibi, imaginatione falsâ rei quæ sibi non conveniebat, æqualitatis cum Deo: Hic, simulatione amicitiae, occultationeque laquei, donec rem peregit. Assumptâ enim aliunde visibili personâ, animalis blandi, blando sermone proroplatis philautiam, majorisque sublimitatis affectationem, inflavit:



lavit: quâ illi ratione à Deo abducti rupturamque dependentiæ paſſi, prolapſi ſunt in phantaſmata varia, deſideriaque prava, & actiones pernicioſas, quibus ſibi & poſteritati corruptionis & perversitatis habitum attraxerunt: ut boni videri quam eſſe, mali autem eſſe quam videri, malint; occultando morbos ſuos pudoris metu, ſanitatem verò oſtentando laudis amore. Hinc Seneca eleganter, *Multos perſonam malle quam faciem*: dum nempe præſe ferunt quod non ſunt & alia loquuntur quam cogitant: aliaque agunt quam loquuntur. Unde illud Chriſti de Phariſæis, *Dicunt & non faciunt*. Vereque *Mundum totum Hiſtrioniam agere* dici poteſt; facie nitidâ, mente ſcœdâ; habitu ovino, animo lupino; ut jam inter homines nec fronti, nec linguæ, nec manui ulla ſit fides.

30. *Particularius Larvas iſtas, Mundi ſcœmatrices luſtrando, duo illarum genera ſumma reperiemus: alterum blandum, alliciens; alterum horridum, deterrens*. Primum eſt, dum quis hominum favores captans omnia prava, quorum ſibi conſcius eſt, diſſimulat; omnia verò bona, quibus homines allici poſſe ſperat, ſimulat: quæ duo uno Hypocriſeos nomine veniunt. *Alterum genus horridum eſt*, dum quis proximo ſuo invidiam conſtuturus peſſima quæque affingit, & de illo clam palam ſpargit. Quod ſi vulgi credulitate recipitur, jam proximo Larva impoſita eſt, ob quam ſe animi ab illo avertunt, illeque citra ſuam culpam odia, probra, perſecutiones, aut ad minimum contemptum (ſive ſciens ſive inſciens) patitur.

31. Horridæ idgenus Larvæ proximo injiciendæ instrumenta tria ſunt, *Convitiâ, Calumniæ, Mendaciâ*. *Convitium*, eſt vitiorum proximi ludibrioſa commemoratio, verbis aut dictæ ad contemptum comparatis. Gravius eſt *Calumniâ*: quam definiunt accuſationem dolofam, adverſus abſentem inſtitutam; & quæ prætextu quodam honeſto proximi facultatibus, aut famæ, aut etiam vitæ, inſidiatur. Nempe rectè dicta vel facta malitioſe depravando, & de innocentibus finſtras ſuſpitiones, falſaque crimina, ſerendo. Quod facillimum eſt nocere volenti: quippe nihil eſt quod male narrando depravari non poſſit. *Mendacium* denique ſummus eſt malignitatis apex: non jam factum aut dictum aliquod malè interpretando, ſed quod nec factum nec dictum eſt audacter fingendo, & in proximi odium divulgando.

32. *Omnia hæc Larvas inducendi instrumenta à ſatana primo aut bore venire, dixi*. Quippe qui mox in Paradifo parentes noſtros primos *convitatus eſt*, tanquam ſimplices, qui bonum & malum ignorando inſcitâ laborarent. Tum *calumniatus eſt* Deum; quaſi ampliorem ſapientiam hominibus invidendo, eſum de fructu Arboris ſcientiæ prohibuerit. Demum *mentibus aperte, Non morituros eſſe*; cum tamen per illud ipſum in mortem præcipitandos eſſe ſciret. Hinc *pater mendacii dictus eſt, omnesque qui amant mendaciâ filii ejus vocantur*: etiam ſi pii & ſancti, iſſimiſſique Angeli lucis, ſibi vel aliis eſſe videantur. *Quales Phariſæi erant, Chriſti & Apoſtolorum perpetui convitiatores, calumniatores, mendaciorumque in illos conſiſtorum diſſeminatores*. (Ut cum dicerent. *Nefcimus unde ſit. Non eſt à Deo, quia non ſervat Sabbata. Homo vorax, potator vini, amicus publicanorum. Inſanit quid illum auditis? Seducit populum Rebells Cæſari; facit, ſe ipſum regem. Turbat populum. Deſtruere minatur Templum. Samaritanus eſt. Dæmonium habet. Blaſphemat. &c.*)



### III. Quomodo Christus Larvas odio habere, abjicereque, docuerit.

33. Missus de Coelo rerum reparator, Christus Jesus, Diabolicas istas larvas sustulit omnes: primum in assumpta sanctissima sua persona, quam ita gessit, ut in ejus ore nullus reperiretur dolus (1 Pet. 2: 22.) Deinde suos omnes ad vitæ simplicitatem ita formans, ut tanquam in conspectu Dei semper esse ambulandum doceret. Cavete vobis à fermento Phariseorum, quod est Hypocrisis, dicens. Nihil enim est opertum quod non detegatur, & nihil occultum quod non innotescat (Luc. 12: 1, 2.) Solitus etiam pravas hominum cogitationes detegere & quod tandem detegenda sint omnia, minari. Dicere etiam: Vae vobis Pharisei Hypocritæ, qui similes estis sepulchris dealbatis, quæ foris quidem apparent speciosa, intus autem plena sunt impuritate, (Matth. 23: 27.)

### IV. Quomodo Christiani Larvas execrari debeant.

34. Sanctum hunc Domini sui Larvas detestandi Zelum accurate observantes Apostoli, nec eas admittebant ipsi, nec tolerabant in aliis. Non ipsos personatos incessisse, patet ex (2 Cor. 1: 12.) Gloriatio nostra hæc est, testimonium conscientie nostræ, quod in simplicitate cordis & sinceritate Dei, conversati sumus in Mundo, Et apertius adhuc (Cap. 4: 2.) Abrenuntiamus pudendis latebris, non in calliditate ambulantes, neque falsantes Verbum Dei, sed declaratione virtutis commendantes nos ipsos apud omnem Conscientiam hominum in conspectu Dei; & sic alibi. Non tolerasse verò Larvas in aliis, patet à Petri Zelo, quò in detegenda hypocrisis Ananiæ & Sapphiræ usus est, morte multans utrumque (Act. 5.) Et Simonis Magi fidem in Christum simulantis, quem anathemate percussit (Act. 8.) Et in Paulo, ne modicum quidem fermenti in Ecclesia Corinthiaca tolerantis, metu ne tota pietatis massa corrumpereetur (1 Cor. 5: 6, 7.) Imitati quoque sunt Apostolorum successores, antiqui Ecclesiæ Doctores, Zelum hunc; hypocrisin in Christianis non tolerandam, verbis & exemplis docentes. De quibus multa dici possent: sed veniamus ad nostra.

35. Mirum te artificem, Maresi, si Tu sumere scis ALIQUID ubi NIHIL est; detrudere scilicet nudo vestem, & Larvam illi qui nullam gestat. Me enim nullâ uti, ad testimonia omnium qui me norunt, provocare possum intrepidus: quorum nemo unquam fuit, qui mihi exprobraret id, quod exprobras Tu; contrarium potius, nimis apertam pectoris nuditatem; quam & ipse agnoscis, nimiam simplicitatem, ægrosiam, fatuitatem, toties mihi objiciens. Contradicis ergo ipse tibi, ea mihi simul tribuendo quæ simul esse non possunt. Larvarum quippe ars omnia simulandi & dissimulandi artificia prærequirit: quorum simplicitas tantum novit, quantum Columba de argutis serpentum sinuationibus. Sæpius ego certè (apertum pectus apud versutos filios seculi fraudi mihi fuisse expertus) mutare me, & ad alios quoque interdum vultus sumendum cogere me tentavi, nec tamen potui.

Non



Non aliud ſolatio inueniens, niſi illud toties in Scriptura repetitum *Simplices corde placere Deo*; *aſtutos verò, biſfrontes, bilingves, Hypocritas, abominationi eſſe*. Præſertim poſtquam ſapientes Philoſophos & Politicos id obſervare animadverti in Caroli Paſchalii aureum opus (*Virtutum & Vitiorum characteres*, dictum) anno 1642. in Svecia incidens, in eoqve verba hæc (Cap. 10.) legens: *Sinceritas & Simplicitas ignotæ ferè jam in terris ſunt, tanta cæcitas occupavit homines. Ridentur potius tanquam ruſticitati & ſtoliditati affines* (NB. Mareſi!) Cum tamen nihil aliud ferè ſint, quam ipſa Generoſitas, prorſus ſpectatu digniſſimæ virutes. Nempe hæ illæ ſunt, quæ Mentem ab omni labe deſecatam, & in ſua perfectione conſtitutam, probant. Hinc manant in Cogitationes: quas ut caſtitati mandent, piant: A Cogitatione tranſeunt in Geſtus, quos reddunt ingenuos. Poſtremo in Verba: quæ ut ſincera ſint ab his removent omnem ambiguitatem, & quidquid perplexum eſt & obſcurum. Denique fraude ac dolo undiqve ablegatis, omnes humanas actiones condecorant, &c. Poſtea: Sinceritatis & Simplicitatibus aperta & candida pectora ipſa Bonitas ſibi elegit domicilia, tanquam pura & prorſus ſe digna. Nec virtutibus tam lucidis unquam neceſſe eſt [Attende Mareſi!] ſimulare aut diſſimulare, ſuisque moribus nubem obtendere cum nihil agant in occulto & non luce meridiana dignum. Ergo planè ignorant verſutias, planè nesciunt artifiſcium ſimulationis; nullo utuntur frontis integumento. Veritas enim Scapham Scapham dicit: cui proxima eſt LIBERTAS, quæ cardinem VERITATI eoſque facit, ut ſine illa nulla ſit Veritas, &c.

36. Qvod ergo Tu mihi tam ſimplici & aperto (& cui ita videri aliquando poſſe ab hominibus, quomodo me Deus videt, inter ſolatia ſpei meæ eſt) Larvas quasdam detraxiſſe jactas, monſtri eſt ſimile. Nam cujuſmodi Larvas? Hominis portentoso ambitioſi, avari, delicati, ad explendum phanthaſias cupiditatem terras & maria circumcuſſantis, &c. Miror, nec mirandi finem invenio, quâ fiducia Tu hæc tali de me in publico ſcribere auſus es, quæ falſa eſſe Deus (in cujus oculis ſtamus omnes) novit, & norunt omnes quibus familiariter notuſum, & noſſe poterit quiſqvis me & omnia mea (pectoris etiam ſcrinia) excutere volet. Hactenus alii in me Honorum contemptum, Opum neglectum, Opiparæ menſe nauſeam (uſque ad diſplicentiam familiarium quorundam meorum) notarunt. Tu verò contraria de me Mundo teſtaris? Quâ fronte? quâ fiducia? Non certe ex ſcientia & veritate (cùm ſis ignarus mei, & vitæ meæ) ſed ex mera ulciſcendi libidine, conſvetaque tibi ſuſpicandi (& forſan ex teipſo alios æſtimandi, ut ſolet) pronitate. Nullum prorſus tantæ audaciæ fundamentum video, niſi antiquam illud malignitatis molimen: Venite excogitemus contra Jeremiam cogitationes! (non enim propterea peribit lex, ſi unus pereat fanaticus) Venite, percutiamus eum linguâ, & non attendamus ad univerſos ſermones ejus, (Jer. 18: 18.)

37. Spero me non fruſtra poſtulaviſſe (ſupra in Dedicatoria) ut Accuſationum tuarum examen ſecundum leges Carolinas fiat. Qvod ſi apud æquos Judices obtineo, obtinebo indubiè ut omnes agnoſcant.

I. Te in me nullam reperiſſe Larvam: nec ergo detrudere potuiſſe.

II. Sed mihi fædiſſimam impoſuiſſe Larvam: ut eam detraxiſſe videri poſſes.

III. Illudque audendo peſſimi Convitiatoris, Calumniatoris, Mendacisqve munus expleviſſe.



Ignosse scapham nominanti scapham: mox plana erunt omnia, Tibi etiam ipsi. Tempus enim venit, quod Deus veritatis exsurgat, mendaciorumque patri laqueos & tendiculas dirumpet. Atque si tu hinc artes virulentiae Tuae ad fastigium deduxisti, Tibi etiam quod furibundo mari dicit: *Hucusque venies, non procedes amplius, hic confringes tumentes fluctus tuos.* (Job. 38: 11.)

38. Quia verò fœdissimae illius Larvæ basin ponis *Pansophica mea promissa, quibus mundo illuserim, totque annos per varia regna & terras æruscationes exercuerim*: extorques mihi rerum istarum narrationem historicam, quomodo Deo & Angelis ejus, multisque in terra fidelibus testibus, nota est. Recitabo proinde hæc (è Diariis meis) quàm paucis potero, stylo quem humilis ego Christi discipulus, à cœlesti Magistro meo didici, *Est est. Non non.*

39. Cum à Ferdinando Cæsare, hujus nominis secundo, Evangelicarum Ecclesiarum Pastores (una cum omnibus qui Religionem mutare nollent, Proceribus etiam ipsis) tota è Bohemia & Moravia proscripti, Anno 1628. in vicinas Germaniæ Provincias, magna quoque pars in Poloniam & Hungariam, emigrassemus, ego cum aliis multis *Lesnam Polonorum delatus* Scholasticis munis me ad hiberi sum passus. Ubi non perfunctoriè versatus, usitatæ Scholis methodi vitia & defectus (melius ac unquam antè) notare, deque illis emendandis ita cogitare coepi, ut bonæ quædam Observationes in *Artis Didacticæ systema* coalescere inciperent. Ego verò *Latinam linguam totam, unà cum Rerum omnium summaria cognitione, exiguo Libello includi posse videntis*, tentarem, sub titulo *Seminarium Lingvarum & Artium omnium, &c.* In quo succisivis horis elaborando triennium fere consumptum fuit tacitè: *nullâ intentione aliâ nisi ut, si Deus nostri misertus Patriæ nos restitueret, adminicula in promptu essent, per quæ Scholarum & Juventutis damna refarciri possent celerius.* Sed non ita latere potui quoniam molimen hoc innotesceret, etiam Gymnasii Lesnensis Curatoribus: quorum primarii duo, Viri nobiles, me in Musæo meo salutare dignati, in mea illa Didactica studia inquisiverunt. Conspicitoque (inter alia) *Seminario illo, editionem ejus flagitarunt.* Respondi: *Hoc patriæ paratur.* Illi: *Patriæ est ubi bene est.* Ego: *Nondum absolutum est opus.* Illi: *absolvatur ergo.* Ego: *Non tam facile potest, nimis arctis me inclusi cancellis.* Illi: *Secundæ limæ servetur aliquid.* In summa, *Non desisterunt urgere: illo etiam argumento, quod allata è Moravia, Lesneque erigicepsa, Officina Typographica hoc novo libello initianda esset, &c.*

40. Factum ergo ut Libellus Anno 1632. prodiret, Titulo paulum immutato. Monuerat enim aliquis, *Jam Libellum talem, totam Latinam L. continentem, exstare, JANUAM LINGUARUM Patrum Hibernorum dictum*: sed quod inspecto, sine Rerum methodo scriptum vidimus, Sententiarum tantum XII. Centuriis Vocabula totius lingvæ (variè disjecta) continentibus. Dixi, Hoc aliud est: Illi tamen Libellum *JANUAM LINGUARUM RESERATAM*, five *SEMINARIUM, &c.* appellari svaserunt. Atque ita prodiit Lesnæ: mox etiam (cum Germ. & Polonica versione) Dantisci; Lipsiæ verò cum adjectione (à Professoribus) novi epitheti *reserata AUREA*: quod Epitheton postmodum aliæ Editiones retinuerunt, adjectis in omnes primarias Europæas linguas Versionibus: prorsus inperato mihi, nec unquam vel per somnium cogitato, successu.



41. *Accesserunt doctorum Virorum variis è Terris ad me epistolæ* : quibus novæ inventioni gratulati, ad plus audendum variè hortati sunt. Inter alios fuit celeberrimæ per Silesiam Scholæ, Goldbergensis, Scholarcha & Ecclesiarum Superattendens, D. Wincklerus, senex : qui tantò gratius sibi hoc novum Methodi jubar affulxisse scripsit, quantò magis anxie illud prius & desideratum & desperatum fuit. Cum enim bellorum injuriâ collapsam reparare vellent Scholam suam, misissentque excitati ingenii juvenem, *Martinum Moserum*, in Germaniam ad Wolfgangum Ralichium novam quandam inventionis suæ Methodum publicis scriptis celebrantem. Sed à quo totius biennii convictu nihil extundere potuerit : adeò illum tenaciter sua sibi servare, ut nisi à Rege aliquo aut Principe magnis impensis redempta arcana sua nemini communicare velit. Sed an sic Apostoli, Prophetæ, Christus ipse? Quarum imitatione tu, dilecte Comeni, omnia Tua omnibus gratis offers. E quibus Moserus noster tantum jam lucis hausit, ut nos jam hic beneficio aureæ tuæ Methodi (Januæ LL. & Grammaticæ Tuæ ope) *miracula patremus* : quemadmodum ex speciminibus, quæ ille monitu meo ad Te mittit, videre poteris. Gratulor ego nepotibus meis, &c.

42. Brevi post venit ex Russia *Illustriss. Palatinus Belfensis, Raphael Comes de Lesno Dominus Loci* : meque ad se vocato inquisivit de omnibus. Ostendi Didacticam, tunc adhuc non nisi vernaculè scriptam : qui perceptis omnibus dixit, *Video esse machinam ad motum paratam, nihil præter Motorem primum requirentem : patere me illum esse*. Agebam gratias Deo, tantoque Patrono : & quid opus esset edificari. Nempe videre me *Januæ illi Latinæ opus fore præstrui Vestibulum, & adstrui Atrium, demum Palatium Authorum* : meliora item *Lexica, & Grammatices præcepta*. Ad quæ omnia solerter construendum requiri unum & alterum fidum & industrium collaboratorem : nominabamque Moserum illum, & *Davidem Vechnerum*. Promptè annueus Dominus vocari jussit utrumque, & vocavi : sed obstitere fata. Peste enim mox ingruente, & Silesiam vastante, Moserus ad plures abiit : quem brevi post sequutus ipse magnus Mæcenas, apoplexiâ extinctus. Ego verò (sic jam in lucem protrahi ceptus) Didacticam meam è Vernaculo in Latinum transferendam putavi, & transtuli.

43. Factum autem ut insperatus hospes (*Baro Austriacus, ob religionem in Polonia exulans, J. L. W.*) novos insperatos afferret stimulos. Dixit se Viennâ redire, ibique à variis Germaniæ Principum & Civitatum Legatis, quid Comenius post Januam LL. editam ageret, interrogatum, se erubuisse, quod è Polonia veniens nihil de his quæ in Polonia fiunt, dicere posset. In reditu ergò despecte-re voluisse ad me, coram omnia cognoscendi desiderio : rogareque ne se celarem. Dedi ergò illi ad legendum *Didactica mea* jam translata, ut exstant Part. I. pag. 5. ad 196. Quæ ille biduo post mihi reddens, *Dedicatoriæ titulum mutari*, atque talem poni iussit : *Imperatorii Romano, Omnibusque Orbis Christiani Regibus, Principibus, Rebusque publicis &c.* Respondi subridens, *Mein Herr, wer ein Gesang hoch ansetzt, muß eine gute Stimme haben, oder bald aufhören* : (*Qui cantum alte intonat, aut robustam habeat vocem, aut mox conticescat, necesse est.*) Ille : *Jesuitæ Scholis occupatis rerum Domini facti sunt, cum nihil his nostris simile habeant.* Cæpitque suadere Collegium Didacticum, suam ipsius offerens personam & operam :



operam : in Mathematicis potissimum, quæ præ aliis excoiisset. Sed me ad tali timidiorem videns urgere destitit, & abiit.

44. Ego verò talia sæpius ab aliis & aliis venire videns, cogitare cæpi ; Hi stimuli frustra non sunt : tantis gratulationibus obviandum erit gratificatione novâ, si quid majus & melius inveniri posse daret Deus. Dedit autem inhas venire cogitationes : *Sipulchrum est visum Lingvæ Vocabula disci ductu rerum, pulchrius erit res ipsas doceri ductu prænotorum jam Vocabulorum.* Hoc est, postquam ope Januæ L. L. res externæ discriminare didicisset juvenis, ut de hinc interiora rerum inspectare, & quid unaquæque res per essentiam suam sit, attendere, consueveret. Id quod brevissimis accuratisque rerum definitionibus expediri posse spem concipiebam : remque fore longè melioris usus, quàm adhuc cogitatum fuit. Observabam enim Homines vulgò non loqui, sed garrere. h. e. non res, aut rerum sensum à mente ad mentem transmittere, sed verba non intellecta, aut parum & pravè intellecta, inter se permutare. Idque non plebem tantum, sed & semiliteratum vulgus : & quod magis dolendum, ipsos beneliteratos multa ex parte, propter infinitas in verbis quidem homonymias, in Rebus autem Schematismorum ( h. e. interioris rei cujusque constitutionis ) ignorantiam ferè perpetuam. Cum enim fermocinando Deum, Angelum, Hominem, Satanam, Legem, Peccatum, Virtutem, Vitium, &c. imò de Corporalibus loquendo Lucem, Tenebras, Vinum, Aquam, Ventum, Calidum, Frigidum, &c. Item Esurire, Edere, Bibere, Digerere, Dormire, aut Vigilare, valere aut ægrotare &c. nominant, quid illud quod nominant per essentiam sit, & quomodo fiat, nesciunt. Unde fit, ut quamcunque lingvam quis loquatur ( barbaram an cultam ) parum intersit : quia omnes nihil nisi æra sonantia, & cymbalatinientia sumus, quamdiu verba non res ( verborum cortices dico, non sensuum medullas ) loquimur.

45. Summè igitur utilem fore Librum aliquem universalem colligebam, qui unus omnia necessaria ita exhibeat, ut ignorari noxiè nihil possit. Et quidem Ordine à primis ad ultimam continuo, ut nihil ab aliis obumbrari, totum quodque in luce stare, eoque rectè videri ac pervideri, necesse habeat. Et denique Veritate omnium & singulorum tam accuratâ, ut nec in theoria & contemplatione, nec in praxi & operatione, nec in chresi & usu, fallere quidquam reipsa constare possit ; Rebus ut in se sunt, & rerum Conceptibus ut in mente fiunt, verbisque ut sensuum à mente ad mentem vehicula sunt, clarè ubique tum determinatis tum inter se proportionatis. Talis inquam, Liber (aut libellus) si rectè condi posset, universale quoddam ignorantie, confusionum, hallucinationumque ac errorum, fore antidotum, sperare cæpi. Sicut & vagæ mentium curiositatis, si sola Vitæ necessaria huc digerantur : ad sistendum sic etiam aliquando vulgatam illam quærelam, Necessaria ignoramus, quia non necessaria discimus.

46. Atque his ita pensitatis JANUAM RERUM ( seu verioris SAPIENTIÆ PORTAM ) scribere aggressus fui visurus quem successum dare vellet Deus. Accidit autem ut per eisdem dies Libellus in Germania sub titulo PANSOPHIA Petri Laurenbergii Professoris Rostochiensis, prodiret : quo cupidè comparato, nihil præter Aristotelicæ Philosophiæ compendiosa quædam systemata vidi, opusque tale ( nihil sapientiæ cœlestis & mysteriorum salutis continens ) tam sublimi titulo indignum



indignum judicans, noſtro magis Opuſculo quadraturum ſperare cœpi: ſi quicquid ad conſeqvendam hujus & futuræ vitæ felicitatem ſcitu & creditu, factuque ac ſperatu neceſſarium eſt, artificioſâ methodo, huc digereretur. Perrexi ergò in nomine Domini ſubſecivis (ut prius) horis: conſilia cum nemine communicans, donec quid fieri poſſet vidiffem, aut Methodum qualem quærebam (certam & invariabilem) inveniffem.

47. Sed accidit ut duo de noſtris adoleſcentes *Daniel Eraſtus* & *Samuel Benediſtus*, ſtudiorum cauſa in Angliam miſſi, commendatoriisqve ad Londinenſes Paſtores inſtructi, ad hominem Germanum *Samyelem Hartlibium* (Nobilium aliquod juvenum ſtudiis præſectum) deducerentur, & ab hoc (dum è Polonia venire ſe dicerent) Num *Comenium* noſſent interrogati, noſſe reſponderunt. Ateroqve addente, *Ego ipſi à manu fui*: quærit Hartlibius, *Quid ergo ille nunc poſt Januam Linguarum editam agit?* Reſp. *Scribit Januam Rerum. Quid illud erit?* Reſp. Alio nomine *Panſophia Chriſtiana* dici debet, exhibens omnium rerum diſtributiones & definitiones veras. Hartlibius: *Poteſtis ne efficere, ut literæ meæ illum inveniant?* Poſſumus, reſponderunt: ad illum enim ſcribere, & negotii noſtri ſucceſſum docere debemus. [Eram quippe biennio ante (in magna & ſolenni Paſtorum & Patronorum per Poloniam, Sileſiam, Hungariamqve diſperſorum congregatione) Antiſtitum numero allectus, Juventutisqve adhuc in Eccleſiæ ſpem Theologicis ſtudiis imbuendæ cura mihi ſpecialiter demandata.] *Quomodo vivit Comenius.* Tenuiter ut & cæteri exules; Hic bonus Hartlibius primum quidem illis providit egregiè (impetrato utriqve patrono, quorum liberalitate Oxonii ſuſtentarentur) ad me verò literis datis, vitæ ſubſidiolum mittit, & in poſterum promittit, ſi ſe literario dignarer commercio.

48. Admiratus ego Divinæ circa me Providentiæ paternam curam, egi gratias optimo viro, tam inſperatò Chriſtianam erga me ignotum, & nos mundi rejectamenta, Charitatem exerenti. Cum autem ille (iteratis epiſtolis) aliquam *Libri Panſophici Delineationem* peteret, concepi quiddam & miſi: nihilque reſponſi accipiens trimeſtri toto, aut periſſe iſta in itinere, aut contemni, cogitabam. Ecce verò tandem grandior quidam Librorum faſcis, Dantiſco ad me miſſus redditur! quem ut aperio *Præſudia Conatuum Panſophicorum Comenii* (excuſa Oxonii Exemplaria) video, cum præfatione cauſam Editionis explicante: *Tam arvide fuiſſe à viris doctis expetitum hoc ſcriptum, ut Amanuenſes non ſufficerent, eoque neceſſariò fuiſſe ad prelum confugiendum, &c.* Alias præterea literis ad me addebat cauſas duas. 1. *Ut propoſito hoc in notitiam Eruditorum* (per varia Europæ regna, etiam diverſarum religionum) *deducto, colligere quæ amus judicia*: quod multis modis utile fore. 2. *Ad excitandam eorum qui rei tam præclaræ ad perfectionem deducendæ ſuccurrere poſſint, Liberalitatem.* In eas enim cogitationes venire prudentes, *Opus fore non unius hominis*, præſertim Comenii curtam hic ſuppellectilem ſuam ingeuè profitentis; addendos itaque illi laborum ſocios, ſex aut octo viros doctos, qui Bibliothecas omnes emedullando ſelectiores illi materias (ſtilo ſuo in ordinem redigendas) ſuppeditent. *Sed neque unius ſeculi fore opus*, ſi ad perfectionem ſuam deducendum fit. *Fundandum itaque fore hac occaſione, Collegium quale Illuſtriſſimus Verulamius optabat. Univerſalibus ſtudiis dicatum. augmenta-*



que Scientiarum & Artium Humano genere digna procurantium, &c. Mirabar attolitus, eò hæc trahi: assuetus tamen aliorum iudiciis plus deferre quam meo, obloqui nolui, nec jam potui.

49. Acta hæc Anno 1636. sequutaque fuit ejusdem Prodrumi Panfophici typis iteratio Londini, Parisiis, in Hollandia. Ut & varia doctorum judicia (quæ mihi Hartlibius communicabat omnia) pleraque supra spem benigna. Quale fuit ex Germaniæ Academia quadam missum, *Nunquam Deum humano generi majus beneficium exhibuisse, post verbi sui datam lucem, quam quod uni mortalium tales indidisset cogitationes.* Alius: *Propositum hoc de Panfophiæ Libro condendo tale est, ut displicere nemini possit, nisi cui nihil boni placet.* Alius: *Videtur Comenius quendam lucis thesaurum habere, quam transferre in usum nondum ipse sciat.* Alii alia. Unus repertus fuit è Romano-Catholicis qui improbabat, *Cartesius, ob Theologiæ misturam*: & unus ex Lutheranis, *Calovius, nihil esse Panfophiam illam nisi fraudulentè structam machinam, ad promovendum in occulto Calvinismum*, prave suspicatus: & unus è Confratribus meis in Polonia, qui periculosam Divinorum cum humanis, Christianismi cum gentilismo *Lucisque cum tenebris, misturam esse*, inter Pastores & Patronos spargens, eò rem deduxit, ut mihi publicè bis (primo inter Illustres Ecclesiarum Patronos in arce Lesnensi, bimestri verò post inter Pastores Synodicè congregatos in Templo Lesnensi dicenda esset causa: eò utrobique eventu, ut quod prius in occulto agere orsus eram, jam Ecclesiæ autoritate agendum mandaretur, bonis cæptis benè apprecantibus bonis omnibus. [Conscripseram enim *Conatuum Panfophicorum Dilucidationē, in gratiam Censuræ factam*: quæ in Didacticorum meorū parte I. p. 455, sicut & ipse *Prodrumus Panfophiæ* p. 403. &c: exstat.]

50. Tantâ judiciorum varietate, ego me distrahi sentiens, Collegiique Panfophici spe continuo lactatus (nec meo arbitratu mihi jam fore procedendum ratus, donec quid pluribus istis, & me doctioribus, placitum esset viderem) in opere meo lentè fui progressus: nec licuit propter impositum mihi Gymnasii Lesnensis Rectoratum. [Silesii enim exules Lutherani, quorum jam Civitatis pars major erat, Scholam suam jungere nostræ (id quod Illustrissimus Comes loci Dominus requirebat) aliâ conditione noluerunt, nisi ut Comenius communis Scholæ Rector fieret.] Hartlibius interim jam duos, jam tres, ad collaborandum idoneos habere se nuntians, conveniendum esse ad distribuendum pensâ sollicitabat: jam Londinum me invitans, jam Amsterodamum, vel Hamburgum (imò & Stetinum si vellem, aut Dantiscum) se cum amicis compariturum. Sed fieri non poterat: quia ratione suscepti officii loco jam alligatus eram. Demum Anno 1641. mense Julio ternas ab illo (eodem tenore scriptas, sed per viam trinam missas) accipio, quibus ad illicdè veniendum instabat, clausulâ adjecta: *Veni, veni, veni, Gloriæ Dei interest: noli amplius cum carne & sanguine deliberare! Quid facerem?* Communicavi rem Collegis, Boh. & Poloniæ Ecclesiæ Antistitibus, tunc alia de causa Lesnæ congregatis. Deliberatum fuit, conclusumque *Irem, Scholæ regimine interim Pro-Rectori & Con-Rectori commissio* (mihi enim adjunctus erat, ex more, Con-Rector; Lutherani verò pacti erant è suis habere Pro-Rectorem) ignoraturis licet quorsum iturus, & quia de causa aliquantisper absuturus, essem: modo rursus quantocyus redirem. E Scholarchis tamen primarium



rium (virum Generosum, Civitatis & Comitatus Lefnensis Administratorem) ut ne celarem : quod factum, illo consilium hoc valde probante.

51. Dedi ergo me itineri, Londinumque ipso æquinoctii autumnalis die ingressus, demum quid fieret cognovi : Nempe me *Parlamenti jussu vocatum fuisse*. Exhibuerunt enim mihi à D. Gaudentio (qui postea Episcopus Exoniensis factus, hoc ante biennium vita functus est) ad Parlamentum habitam, Parlamentique jussu typis descriptam, Concionem. Ubi (super Zachariæ verba Cap. 8: 19. *Commutato jejunia vestra in festivitates, veritatem tantum & Pacem diligite*) Istam adjecit digressionem (ut mihi ex Anglico in Latinum translata fuit, & Itinerario meo inscriptam adhuc habeo.)

*Via ad Pacem per Viritatis vestigia est Ne speretis recuperare pacem pristinam, nisi per reditum ad pristina Veritatis amorem. Veritas unica tantum est, centri instar: Errores & falsitates sunt varia, ambagium contrarietatumque plenissima, quippe non minus secum quam cum Veritate pugnantibus &c. Hic verò concedi mihi rogo, ut in tam amplo & publico cætu favori vestro commendem generosos duorum magnorum & in publicum bonum mirum quam propensorum Ingeniorum conatus, Veritati & Paci hactenus navatos. Comenii & Duræi: quorum uterque eruditione, pietate, integritateque sua celebres, & operum suorum fama plurimis in hoc ipso Honoratissimo cætu, sat scio, non ignoti sunt. Alter pulcherrimam delineationem & fundamenta jecit excitandæ structuræ VERITATIS; humanæ & divinæ, toti Humano generi ad acquirendam facilem rerum cognitionem utilissimæ. Alter jam diu magno labore & industria Reformatarum Ecclesiarum Unitatem & Pacem (beneficium nullo pretio satis æstimandum) non infelicitè promovit, multorum magnorum Theologorum suffragia adeptus. Verum ambæ hæc eximie plantæ parum abest quin exarescant, utpote publico ad persequenda cæpta adeo nobilia auxilio destitutæ: ingenti præsentis ævi dedecore nec minore futuri detrimento. Sapientiæ igitur Vestræ considerandum relinquo, annon facinus dignum futurum sit nomine & dignitate Status hujus, & Ecclesiæ, viros istos huc invitare, excellentiaque illorum molimina coram intueri & ponderare, &c. Quam mentem si vobis Deus indiderit, non erit quod intervalla locorum quibus diuncti sunt (alter in Polonia, alter in Dania nunc agens) à proposito deterreant, &c.*

Pro hac Concione D. Gaudentio gratiis actis Parlamentum publicari eam, duosque illos vocari, jufferunt.

52. Quæ ut legi, Cautius egistis amici quam sincerius, dixi, quod hæc à me occulta sit. Si hæc præscissem, nescio an mihi tantum animi futurum fuisset ut me tantum in Theatrum protrahi fuisset passus: nunc in potestate vestra sum. Rogo tamen, quia me hic nemo novit, nec in navis quisquam fuit qui me (excepto puero meo) nosset: sinite me hic etiam, latere, soli nos nobis pateamus per aliquot istos dies, nam mihi redeundum est. Illi impossibile hoc anno. Rex enim in Scotiam abiit, Regina coronandæ causa: Parlamentum verò dimissum est ad Regis usque reditum, 40. tantum Personis ad leviora negotia relictis. Quod tamen si audiri mihi esset durum, silentia tamen de me pactus in hospitiatione meæ locum deductus sum.

53. Sed postridie Hartlibius accedens, non ignorari jam præsentiam meam nuntiat: sequè adducere sartorem, qui novam cito conficiat vestem, Theologis Anglicis usitato habitu. Vix autem parata Veste nuntiat, Invitari nos, ab Episcopo Lincolnien-



(magno Panfophici studii patrono) ad prandium. Ad quem cum D. Duræo (qui jam ante me venerat) & Hartlibio delatus, *An familiam mecum adduxissem*, interrogatus fui. Respondi, *Neque hoc à me requisitum fuisse, nec si fuisset facile fieri posse*. Ille, abductis eis in penetrabile intimius, *Cur negotium aliter curatum non fuerit* inquit? mecumque agi jubet ut *Familiam adduci curem, fieri aliter non posse*. Quantum ad provisionem, antequam de publico constituatur, ab illo me habiturum 120. libras Sterlingarum annuatim, aliosque contribuituros plura. Prodeunt illi ad me (illustribus quibusdam Comitibus interim ad Episcopum ingressis) & de his mecum agunt, ne obstarem bonis consiliis evadentes. Respondi, *me non esse mei juris, cum sim de illa Ecclesia, in qua nemo de seipso disponit solus: deliberandum fore, mecum ipso & cum meis &c.* Prandio peracto Episcopus dexteram mihi offerens, decem Jacobæos manui meæ inserit: magnâ meâ tantæ liberalitatis admiratione. [*Habes æruscationis meæ apud externos initium Maresi. Nec reticebo sequentia, ut melius prospicere incipias aliena historiæ infelix recitator.*]

54. Simile aliorum erat (fuimus enim à variis ad colloquia vocati) de transferenda Familia judicium: ut inclinarem, si dimissionem à meis impetrare possem. Scripsi ergo ad meos: sed consilium à Collegis ambiguum fuit, à Coniuge lachrymosæ obtestationes, ne se alieni labii ignaram ab exulantium cœtu tam longè abducerem, memor ipse quoque mortalitatis meæ &c. Sollicitudine tamen ista opus non fuit, rebus in Anglia mox nutantibus, & mutantibus: primò quidem in melius, mox in deterius. Nam Rege è Scotia, Parlamento verò ad Sessiones Londinum reversis, *primum fuit bonum omen visum, quod Patronus noster Episcopus Lincolnienfis factus fuisset Archiepiscopus Eboracensis*: *Parlamentum verò aliquoties nos moneri iussit* (internuntio potissimum Cheneo Culpeper. Viro nobilissimo) *ut essemus parati, ordinatum iri Commissionem Virorum sapientum è medio Parlamenti, qui de re tota utriusque nostrum cognoscerent, & disponderent*. Transmissæque interim ad nos fuerunt Collegii Chelensis Redituum Tabulæ pro sustentandis 12. Viris doctis &c. Verùm infelix una dies, de Hibernica laniena, & exorto ibi bello, nuntium ferens, disturbavit consilia omnia, tota hyeme: Nisi quod ego (variis propositi nostri summam cognoscere avidis gratificari volens) tractatum conscripsi sub titulo, *VIA LUCIS, &c.* excusum Amsterd. 1668.

55. Afferebantur inrerim missæ in Poloniam, & hinc ad me in Angliam, à D. Ludovico de Geer literæ, quibus in Sveciam vocabar amicè; & quò ut deflecterem (ad cognoscendum quid ibi requireretur) Collegarum inclinabant vota. Omnibus pensitatis, *decretum fuit in Sveciam ire*: assensum præbentibus majoribus etiam amicis (ut Augustinus Patronos nominare solitus) Archiepiscopo Eboracensi, Comite Brook, D. Pym, aliis; annexâ tantum conditione, *ut rebus in Anglia tranquillatis redirem*. Cogitabam ergo per Oceanum recta in Daniam, & porrò, amicis in Hollandia per literas valedicens: sed illi ne se infalutatis abirem rogarunt. (D. Heerebordi verba erant, *Ne nos ignominia ista afficias, ut nos præterveharis: invenies in Academia nostra plures amicos quàm sperare potes, &c.*) Stetit ergo, Hollandiam primò esse adeundam. [Obiter attingam, ut temeritatem Tuam D. Maresi, in ferendo de me tot modis testimonio falso agnoscas: me novem illis mensibus quibus Londini subsistendum fuit (ab

autum-



autumnali æquinoctio ad æstivum solstitium) *sacræ Euchariſtiæ communicaffe bis in Eccleſia Belgica*, cujus cætus ordinarie frequentabam, Paſtorum amicitia fraterne uſus (*D. Caſaris Calandrini & D. Philippi op de Beeck*, tertio Collega illis tunc poſt obitum *D. Timothei de Vliet*, deſtitutis) *poſtea in Anglica*, illos etiam cætus cum Hartlibio frequentare incipiens, in Ducis Palatii Templo.]

56. Nec ſilentio tranſire libet, antequam exirem Angliâ redditus mihi fuiſſe vocatorias in Galliam, à S. Romain de Seneva, quibus incluſæ erant à *Secretario Cardinalis Richelii D. Roſigniol*, Domini ſui nomine magna promittente. Quæ res ut nova & mira fuit viſa, ita & digna viſa expendi, adhibitis in conſilium majoribus amicis. Adiit ergò D. Duræus è Politicis duos Illuſtres Comites: ego verò cum Hartlibio duos *Arechiepiscopos, Eboracenſem & Armacanum, D. Uſſerium* (ubi & *D. Seldenum* invenimus.) Qui omnes unanimiter iter hoc ſuſerunt, variis rationibus. Ego tamen neſcio quid ibi veritus, & Gallicæ Lingvæ ignarus, & remoras metuens, ſuſpicionemque apud eos quibus jam adventum conſideram declinans, impetrare illud ab animo meo non potui. Sed hoc, ut mei loco unus ex illis noſtris iret, quid rei eſſet cogniturus. Ivit ergò *Joachimus Hübner*, meis inſtructus reſponſoriis, ſuiſque commendatus elogiis. Sed alloqui Cardinalem jam agonizantem non potuit, Secretarium tantum: ex quo conſilium quale fuerit cognovit, *Panſophicam exigendi Scholam*: ſed quod conſilium Cardinalis morte terminatum fuit. Cum P. Merſenno tamen (qui me jam ante literis ſalutaverat) & aliis eruditis, multa de Panſophicis contulit, &c.

57. Non ſilentio prætereundum, Anglicanos amicos inter dimittendum me tria ſolemniter oraffe: quæ poſtea non fuiſſe obſervata ſeriò nunc doleo. I. Ne à propoſito Panſophico me avelli paterer ullis parergis. II. Ne me Authorum lectione retardarem, ſed Venas rerum veſtigare pergerem. Hoc enim eſſe quod à nobis expectatur, nova, ſolida, æternum immota rerum analyſis: non verò Centones aliqui, quæcumque ſpecioſe confarcinati. III. Solus cum Deo ut pergerem, Colaboratores nullos ante reditum in Angliam, (cujus ſpem putabant eſſe certam) vel quærerem vel admitterem.

58. Lugdunum Batavorum delatus, & à M. Heerebordo gratuito hoſpicio exceptus, illo duce D. D. Profeſſores & Paſtores ſalutabam, amicè ab omnibus exceptus, & ad labores variè animatus. Inter alios à D. Golio: qui Num Januam L. L. in Orientales etiam Lingvas transferri ſcirem, interrogabat. Cum negarem, protulit epiſtolam ex Alepo, à Germano ſuo Petro ad ſe ſcriptam: quæ illi pro tranſmiſſo Januæ L. L. libello gratias agens, mox eidem in Arabicum tranſferendæ ſe admoviſſe manum ſignificabat. Progreſſumque ſe ultra dimidium, exhibuiſſe Mahumedanis ita applaudentibus, ut jam inter ſe operas partiti ſint à quibus idem Libellus in Turcicum, à quibus in Perſicum, & à quibus in Mogolicum ſermonem transferendus eſſet. Addito: Jam in plura ejusdem Authoris, & ſimilis ſtyli, inquirunt. Ubi D. Golius: Vides Comeni, quàm feliciter tibi Janua tua Januam aperit ad Gentes! Ego: Non nobis Domine, ſed Nomini tuo da honorem. [Quæ dum nunc recolo, cor meum trepidat in me, crede D. Mareſi, quòd non melius occaſiones arripere ſcivi, Januamque Rerum tum ſtatim quovomodo adornare feſtinavi. Potuiſſent fortè ſic etiam iſtarum Gentium animi, ad futuram ſui



conversionem, melius quàm rerum Nomenclaturâ nudâ, disponi. Quâ occasione neglectâ si quid peccatum est, ignoscat mihi Deus. At culpa non fuerit mea solius, qui sic à variis distrahebar, & tunc & postea, & hucusque : ut res in exemplum esse possit. *Quod omnes agunt neminem agere, quia alii alios turbant.* Hoc ego tot modis expertus aliquando ad Hartlibium scripsi : *Si quis est qui Panfophico studio remoram intulit, Tu es amice: qui me absolvere mea tacite non sivist, tantam in lucem me protrahens, tantis turbis immiscens, &c.* Sed fortassis ut cogitationes Dei aliæ sunt quàm nostræ, ita & tempora, & actores. Non improbabat Deus Davidis de Templo ædificando consilium : consilium tamen in effectum deduci vivo illo, & per illum ipsum, noluit.]

59. Die quadam placuit amicis (D. Ludovico de Dieu, D. Abrahamo Heidano, D. Klinget, Hærebordo, deducere me ad colloquium cum D. Renato des Cartes, in amœnissimo extra Urbem secessu habitante. Contulimus sermones per quatuor circiter horas : illo nobis arcana Philosophiæ suæ enarrante; me vero omnem humanam cognitionem, quæ à solis sensibus & Ratiociniis colligitur, imperfectam & biulcam esse, defendente. Digressi fuimus amice: nobis illum ad edendum Philosophiæ suæ Principia hortantibus (quæ & anno sequenti edita fuere;) illo similiter me ad muturandum mea stimulante, istâ etiam gnomâ : *Ego ultra Philosophica non progredior, apud me igitur eorum erit pars, quorum apud te totum.*

60. Amsterodami rebus compositis (cum D. Laurentio de Geer, Hottono, Rulicio, & in venerabili Consistorio, ubi pro novis in dispersos nostros beneficiis gratias egi) festinabam Hamburgum. Sed Bremam transeunti remora injecta fuit per amicos, toto octiduo. Venerunt enim ad me in diverforium D. Lud. Crocius, cum D. Neufville Medico, Senatûs nomine petentes ut subsistere ad dies aliquod vellem : *mandatum se habere conversari mihi ad plenius de Didact: & Panf. fundamentis cognoscendum.* (Jam enim Januam LL. meam cum aliis Libellis in Illustris Scholæ suæ Classes introduxerant.) Conveniebant ergo me quotidie ad prandium & cœnam, jam unus jam duo, jam tres. Egeruntque mecum tandem de suscipiendo Pædagiarchatu, argumentis me urgentes; quod à multis retrò annis Ecclesiæ Bohemicæ alumnorum nutritia fuisset Schola hæc : *Teneri ergo nos, post ruinam Scholarum Germ. huic uni reparandæ conferre, quicquid possemus. Quod si ipsi mihi non liceret, at persuaderem Davidi Vechnero (qui adstructo Comenianæ Januæ Latinitatis Templo nomen sibi paraverat, ut exstat Didacticorum part. I. p. 318. &c.) Ne operam hanc denegaret: aut denique quisquis è nostris esset, tametsi non sublime doctus, modo pius, honestus, methodumque nostram urgendi gnarus, &c.* Promisi de Vechnero, ignarus eum interea Gorlicensis Scholæ suscepisse Rectoratum : quem & cum laude administravit, nuper demum (hoc anno 1669.) sanctè vitâ functus, &c.

61. Hamburgi potissima conversatio fuit cum celeberrimo Philosopho Joach. Jungio Gymnasii Rectore. Qui de rebus apud Protestantes non melius constitutis (in Scholis & Ecclesiis) valde multa quæstus, *Philosophiam rixosam peperisse rixosam Theologiam* lamentatus est. Et quomodo res ita prolapsæ sint, ut ægre medicinam admittant. Se aliquod ab annis (cum Adolpho Tassio, aliisque aliquod eximiis, Viris) nihil non tentasse, quod ad Philosophiam rectè constituendam facere posset : sed funestis Germaniæ bellis, fatalique animorum frigore, impediri omnia



omnia. Optare se felicitatem illam Sveciæ: atque si conatus procedent, paratum se, cum aliis istis fuis, sequi, &c.

62. Iter Lubecam versus habui cum Nobilibus Polonis sex, ab Academicis & peregrinatione redeuntibus: qui Svedicum iter mihi dissuadentes, secum in Poloniam invitabant maximis promissis. (Unus præsertim magnarum opum hæres, *D. Adam Suchodolski*, obligationem scriptam, subscriptione reliquorum firmatam, liberalissime offerens.) Sed me fidem dedisse, recedere honestè non posse, respondi. Quia verò per eosdem nomen meum in hospitio proditum fuit, venit à Viro Consulari, *D. Leonardo Elver*, qui me ad prandium invitaret, renuentemque instando urgeret. Veni: & ecce filii ejus duo me, ut Præceptorem, Latina oratiuncula excipiunt. Miror quid fiat: tum Pater, *Sunt discipuli tui Latinitatem suam à te, ex Vestibulo & Janua tua, habentes.* Ego: *Itane puerile opusculum, Janua L. L. Comenium fabulam mundi fecit?* Ille: *Non puerile opusculum, plusquam virile opus.* Atque hîc mihi quid accidisset per quendam, (*M. J. E.*) qui pro libellis meis suos Scholis obtrudere tentasset, narrat. Fuisseque jussu Senatus methodum ejus examinatam, sed nihil singulare inventum, proindeque de Comenianis retinendis decretum factum. Salutabat me ipse quoque *M. Engelbrecht*, methodum illam suam commendans per Lexica tantum quædam præmittenda, & mox in Autores veniendum, &c. [Etiam levicula hæc recito dum tua morositate Marefi adductus Diaria mea percurrans, sic invenio: Mea ista prima (Scholis gratificandi) tirocinia nunquam ego certè mirabar: sed mirabar alios ea mirari, meque occasionebus & stimulis id genus tam densè objici.]

63. In Svecia primum mihi salutatus fuit, qui me vocaverat, *Nobiliss. D. Ludovicus de Geer*, Nortcopingæ. A quo missus fui primò ad *D. Job. Math. Gotum* (qui Reginæ Christinæ à Latinis literis fuit, & jam tum à Sacris, mox etiam Episcopus Stregnenfis, tum temporis cum Regina ante Coronationem suam lustrationem Provinciarum obeunte) in civitate *Orebro* commorantem. Qui postquam omnia sibi communicata habuit, gradatim ire svasit, à minoribus ad majora, à Philologicis ad Philosophica, &c. [Digressuro inde mihi dixit: *Placetne alloqui Reginam?* Nihil à quoquam mandati habeo, dixi. Ille: *Indicavi Reginæ te cras abiturum, & forsitan non dimittendum sine honore osculatæ manus.* Quæsi- vit: *Quâ lingua me alloquetur?* respondi, *Lingua eruditorum: ut videat quantum è sua Janua Linguarum profeceris* (càm enim illi jam explicuerat totam.) Factum ergò: Auditus Reginæ fui, & Reginam cum admiratione terse Latine loquentem audiui. (magis autem Anno 1646. integro bihorio) Sed hæc ad præsens negotium non spectant.]

64. Jussus deinde ire Stokholmiam ad Illustriss. Regni Cancellarium, *D. Axelium Oxensfernium* tam acriter ab illo examinatus fui, qualiter ab Eruditorum nemine, toto quadriduo. Primum quidem in Scholasticis, per quicquid quæstionum moveri poterat: quorum discursuum finis fuit talis ejus ad me sermo. *Notabam ego jam inde à primis Vitæ meæ annis, Methodum Scholis usitatam esse violentum quid, non naturale: sed ubi res hæreret, aut quomodo emendari posset, non deprehendebam. Factum verò fuit ante hos 25. annos, ut ego à gloriosæ memoriæ Rege meo in Germaniam missus, quascunque Academias transire contigerat gradum sistens, ea*  
de re



de re cum viris doctis agerem : sed scrupulos meos eximere nemo potuit. Doceor tandem esse virum qui hac ipsa de re multa meditatus & scripsit Wolff. Ratichium , apud illum inquiri posse. Inquisivi ergo : nec animo meo quies fuit , donec hominem illum nactus audirem. Sed ille ( quia extemporaneus non fuit ) grande Observationum suarum Volumen Germanicum legendum mihi obtulit : nec ego absteritus , molestiam illam devoravi , totumque evolvi. Visus mihi fuit morbos Scholarum non malè detegere , sed remedia non satis placebant : Tua sunt alterius generis , satis factura omnibus circa hæc desideratis , ut video. De quibus cras ( nunc enim negotia me avocant ) eadem hora , sextâ matutinâ , redi.

65. Redeo , & ex illo rem in speratam audio : Ad reformationem Scholarum totius Regni Sueciæ à Gubernatoribus Regni ( Christina enim nondum Gubernacula suscepit ) electum esse J. A. Comenium ; consensu etiam Episcoporum , eò quod Comenius non sit Calvinianus , sed Hussita. Respondi , ad hoc ut in speratam mihi rem non habere me quod respondeam. Urgente tamen illo , dixi : Sine consensu meorum nihil polliceri possum. Ille : Consensum impetrabimus. Ego : In Anglia operam meam addixi , simul atque res tranquillatæ fuerint. Ille : Ut ibi rerum statum video , intra decennium quies nulla speranda est. Demum ego apertè : Illustrissime Domine Scholarum totius Regni reformationem suscipere homini extraneo , res plena invidiæ , periculosæque aleæ est. Hoc autem : Eligatur è vestra gente , unus aut plures , qui onus hoc humeris suis sustineant : ego quicquid hanc in rem cogitare datum est , & adhuc dabitur , fideliter communicare promitto. Ille : Ergò tamen ad nos venies , ut te præsentem habeamus ? Hic multa intervenerunt , per quæ ad conclusionem eâ die venire non potuit.

66. Postridie reversus hæc ex illo audiui : Valde petiit D. de Geer , ut tibi hac ad nos migrationem persuadeam , paratus quoscunque Viros doctos tecum adduxeris , stipendiis sustentare suis : Estque laude dignus , quod tanquam civis bonus ( est enim naturalizatus apud nos ) patriæ honorem illum optet , quem è scintillis tuis inflammas ituris speramus , ut ex hoc nostro boreali orbe prodeant. Sed ego rationes tuas expendens scribam illi ut acquiescat. Verum tu hoc iterum in gratiam nostri facies. Non manebis à nobis tam remotus , in Polonia : venies ad habitandum in Borussia vel Pomerania , ut te quoties opus vocare queamus. Respondi : Hoc à meis obtinere spero , dum non extoto ab illis avulsus ero. Rursum ille : Utram eligis Provinciam ? R. Borussiam. Et quam Borussiae Civitatem ? Delibero dixi , Thoruniumnean Dantiscum. Ille : Cur non Elbingam ? Dixi : Locus iste ignotus est mihi , nunquam visus. Ille : Mihi non est ignotus : est locus a manus , tranquillius studiis tuis accomodus. In Senatu plerique Viri docti & sapientes , non deerit tibi illorum favor. Et quod maximum , Religio ibi indifferens. Sunt in Senatu , sunt inter Cives , sunt inter Pastores ipsos , partim Lutherani , partim Reformati : non se tamen odio habent , sed concorditer de eadem Cathedra Verbum Dei docent ad idem Altare Sacramenta administrant , &c. Ego verò maxime interesse puto ut tu te indifferentem serves quantum ad Religionem , postquam integra Regna utriusque partis favere incipiunt conatibus tuis , &c. Promisi ergò , valedicereque volui , postridie ad D. de Geer rediturus. Sed ille : Nondum te dimitto , habeo adhuc seria de quibus cras loquar : hodie tamen cenulæ meæ adesto , non in publico habendæ ut prandium solet , sed privatim. Et factum , vespertinæ illæ horæ familiaribus colloquiis transmissæ.



67. Redeunti postridie dixit: *De Majoribus tecum agam quæ moliri te scio: legi enim Prodrum Panfophiæ tuæ. Videris mihi seculum aliquod illuminatum, religiosum, pacatum, & ut vocant aureum sperare: itane est?* Ego mentis illius ignarus subhilarari vultu respondi. *Ita est Illustrissime Domine, spero.* Tum ille, vultu ad severitatem composito. *Adjuro te, inquit, tanquam Virum doctum & Theologum, dic mihi serione ita sentias, an ludas?* Ego: *Maledictus sit qui in re tam seria ludere, Ecclesiæque Dei illudere, velit.* Serio ita sentio: & hæc sunt solatia mea, quæ me in Ecclesiæ gentisque meæ ruina sustentant, &c. Ille: *Potesne ferre contradicentem?* R. Possum, adeoque cupio. Prodrum enim iste ideo publicatus est (quoniam non à me, sed me in consulto ab amicis) ut eruditorum expiscari liceat judicia. Quod si quorumvis eruditorum quidni Tuum Viri adultæ sapientiæ? Ille: *Opponam tibi desumpta e Scripturis, & Ratione, argumenta; ut quam vanum sit quod speras intelligas.* R. Paratus audire. Tum ille: *Clarum est Christi testimonium, Cum Filius hominerit, an putas fidem inveniet in Terra?* Nunc autem adventum Christi ad judicium minis jam jam expectamus omnes; & tu demum fidem adgentes propagare vis? quomodo id? Respondi: Locus iste unicus est, aut certe palmarius, qui millenis aliis ultimam Christi victoriam, Ecclesiæque in terris triumphum, nunciantibus, opponi potest. Non eum in finem datus, ut reliquam Scripturam obscuraret, sed illustreret: (sicut in pictura colores atrii & umbræ, ad vicina luce sua illuminandū adhibentur.) Agendæque sunt Deo gratiæ, qui locis obscuris claves in proximo posuit &c. Ostendi, ergo ex parabola illius (Luc. 18. *De iniquo Judice, & Vidua, vindictam clamante*) scopo, qui est (*Quomodo semper oporteat orare, &c.*) Nullum ibi de Fide historica vel justificante (prout Religionem significat) sermonem esse, sed de exauditionis fide, seu fiducia: nunquam esse desperandum etiam si omnia videantur desperata. Ut mihi dicti hujus (dixi) non alius sit sensus quam illius Philonis, *Deus horam liberationis plerumque differt in horam desperationis.* Ille: At hic non de Dei patres, sed Christi adventu, sermo est. Resp. Nempe quia Pater omne judicium dedit Filio (Joh. 5. 22. & 27.) Tum ille: Nunquam talem loci hujus audiui expositionem. R. Nec ego legisse memini: sed res clara est.

68 Ita ille acquievit, nec aliud e Scripturis protulit: sed ad Rationes conversus, Nos (inquirebat) qui ad rerum clarum sedemus, experimur quotidie quàm facile, ac levibus de causis lites oriantur, ortæ verò semel difficulter componantur. Nunc ergo dum Omnia in Mundo extreme dissident, unde tibi tantæ pacificationis spes? Hic ego spei meæ fundamenta e Scripturis, & Ratione sana, ita deduxi, ille verò tam attentè audivit, ut tandem diceret: Ego hæc nondum alicui sic in mentem verissem autumo, Insiste his fundamentis: aut sic aliquando veniemus in consensum, aut nihil superesse spei patebit. Ita me cum voto benedictionis divinæ dimisit. [Voluit quidem Academix Upsalienfis Cancellarius. Ill. D. Joh. SKYTE, me secum ire, ad notitiam cum Professoribus & Archiepiscopo D. Laurentio Paulino, (tum ex Lapponiâ, à longinqua totius ætatis novellarum Ecclesiarum visitatione in horas expectato) contrahendum. Sed Regni Cancellarius disvasit, Nolo Te multitudini objicere, inquit.]

69 Nortcopingam ergo reversus epistolam Cancellarii Domino de Geer (miranti totam propriâ manuscriptam, qualem nunquam vidisset) reddidi: Et quia Na-



vis me in Borussiam transportatura demum è Livonia reversa fuit, exonerandæque illi dies aliquot requirebantur, non defuit de variis deliberandi spatium. Inter alia cum impensas offerret (non pro me tantum sed Collaboratoribus meis, Viris doctis) rogaremque promissi hujus manu confirmationem, ut quos invitaturus essem verbis meis fides constaret, negavit: *Verbis suis potius quam chartæ fidem haberi malle*, dicens. Alia die inter prodeundum, quæsiuit de dispersis nostris, per quas Provincias dissipati habitarent, & quæ illorum hic aut illic esset conditio, quis numerus &c. Respondi, *habere me Catalogum Superstitum Pastorum, & Viduarum, Orphanorumque*. Quem cum sibi exhiberi juberet, reperti fuerunt per Hungariam & Poloniam hospitantium Pastores 94, cum tribus Antistitibus suis. Rogabam ergo si placeret Christianæ charitatis, exercitæ alibi heroicæ liberalitatis, aliam in hos quoque nostros extendi? partem nimirum eorum quæ destinantur in laborantes conferendo in orantes. Substitit ille deliberabundus: & mox, *Ne ista commisceamus, separata sunt negotia*. Tibi, & cooperatoribus, dabo quod promissi; illis verò mille thaleros quot annis assignabo quamdiu Te in his laboribus relinquent. Media pars cedat habitantibus in Polonia, reliquum in Hungaria; cum eos pari fere numero videam. Ad eos ego de te dimittendo literas dabo: Tu vero eas cum manusculis deferes. Laudavi ego (oculis & manibus in cælum sublatis) Deum, qui nobis miseris Mundi quisquiliis tantum excitasset *Εὐρυϊν*: quod hic memoro, ut tam excelsarum virtutum ad posteritatem grata exstet memoria.

70 Dimisit me tandem amanter, conditione trinâ. I. *Ut sepositis interim Pansophicis, totam operam in absolvendis Scholasticis ponerem*. II. *Datum de Elbinga consilium ne mutarem*. III. *Laborum socios Studiosos potius Adolescentes, quam Viros cum familiis, adhiberem: dimittendos facilius, si quis forte non satis placeret*.

[Huc Apologiæ meæ cum venissem (19 Sept.) ecce malum tunc Hollandiæ epidemicum, *Febris violenta*, subito me invadens calamum excussit: meque senem ita prostravit, ut vitæ spe amissâ nihil nisi de beato exitu mihi cogitandum viderem. Præsertim postquam simili morbo extincti P. Serarii, & mox D. Cocceii, obitus nuntiaretur; & mihi solatii loco illud Melanchthonis (inter schedas ejus post mortem repertum) *Noli metuere mortem: liberaberis enim ab onere peccatorum, ab insultibus satanæ, à rabie Theologorum* &c. in memoriam rediret. Ubi licet humani aliquid interveniret (obversatio nempe gaudii quod ex morte trium nostrum haustus esset D. Marefius, quasi judicium de nobis suum Deus confirmando exsequeretur, mihi que indefensio in opprobriis meis moriendum esset: ) superavit tamen tentatiunculam hanc Spiritus, omnia mea (vitam & mortem, gloriam & ignominiam) in manus Dei totaliter resignando, nihilque nisi delictorum totius vitæ veniam per Christum orando. Necid mihi soli, sed & gratis me persequentem Marefio, nescienti quid faciat: ut ipsi quoque ante Vitæ finem errores suos agnoscere, apud Deum deprecari, gratiamque invenire, daretur. Ita me in conspectu Dei reconciliatum illi sperans, animum tranquillabam, decretoriam Dei horam expectans:

*Sed ecce Deo meo à sepulchri faucibus me retractum in spem vitæ restituere placuit! sub Octobris finem Febriceffatione imperatâ; Nomen illius sit ben dictum. Reliquiæ tamen diu-*



diuturni senilis morbi me ad vires redire toto trimestri non permiserunt: sexta demum Januarii 1670. tremulâ manu calamus resumens, ardentem Deum invoco, ut me spiritu suo bono regat, ad ea quæ scripto huic addenda sunt ita moderandum, ut ne inde cuiquam hominum scandali aliquid veniat; ædificatio potius in bonum, & mihi, & D. Marefio, & aliis. Amen sancte Deus! Amen. *Suggestit autem bonitas Dei salubre consilium duplex.* Primum *Cito me his cum D. Marefio litibus eximendi*, tempusque (cujus quantum admensa mihi sit ultima hæc indulgentia Dei nescio) potius inchoato pridem, & desiderato bonis, Marefio verò tot probris proscisso, Operi Panfophico, totum impendendi. 2. *Ad Politicum judicium eum non trahendi, sed quicquid cum illo agendum restat in Conscientiæ foro* (ubi Christus tribunal suum habet) *absolvendi.* Istuc igitur festinandum est: peregrinationum mearum historiola (quam falsis narrationibus Marefius turpiter cœdavit totam) quam paucis absolutâ.]

71 Elbingam ergò delatus gratè fui exceptus à D. D. Consulibus, postridieque à toto Senatu (per Secretarium ad me missum) omni benevolentia mihi promissâ, postmodumque toto sexennio exhibitâ. Memorabile est, quod apud D. Coy, Consulem sapientem, contigit. Erat is Scholæ simul Curator, introducendæ Methodi nostræ author primarius, eoque de adventu meo singularem præ se ferens lætitiâ. *Quærebat is ex me, Undenam me eas venissem cogitationes, ut apud eos considerare vellem?* Respondi, Consilio D. Cancellarii Sveciæ. Ille: *Unde verò illi consilium hoc?* Recitavi ergò verba ejus, ut §66 posita sunt. Ille tanto magis hæc admirans, *Possunne credere hæc ita esse?* Nihil fingo, dixi, & cur fingerem? Tum ille, *Sancte Deus, quam mirabiles sunt viæ tuæ?* Ad me verò rursus: *Ut me istud mirari desinas mirari, narrabo tibi quid apud nos acciderit.* **GUSTAVUS ADOLPHUS** Sveciæ Rex, subjugata sibi anno 1626. Borussiae parte, Urbe etiam nostra, constitutisque cum Pol. Rege ad sexennium induciis, transiturus cum exercitu in Germaniam, reliquit Prussiae Gubernatorem Cancellarium suum, hunc ipsum **D. OXENSTERNIUM.** *Qui delectâ sibi apud nos sede brevi post Senatum ad se vocavit, asperrimisque nos alloquutus verbis, dixit: Scire volo ex Vobis, Elbingenses, Quinam sitis?* Ego me inter homines Evangelicos Lutheranos habitaturum credebam: nunc autem inter Cives vestros, & Vos ipsos in Senatu, Pastoresque Vestros, intelligo Calvinistas reperiri, & Vos hoc scientes volentes toleratis: ego vero nulla ratione connivere possum. Certè si scirem quinam Pastorum Calvinismo infecti sint, manibus meis lupum ovina tectum suggestu detraxerem. Scire itaque volo quomodo se res hæc habeat. Cum omnes me respectarent (eram enim anno illo primum factus Consul, os Reipublicæ) respondi: *Illustrissime Domine, quæstio hæc insperata nobis est.* (putabamus enim contributionis alicujus negotium fore) *peteremus nobis secessionem concedi.* Tum ille: *Ecce Calvinisticum stratagemâ, tergiversari!* Non permitto: *stante pede mihi responderi volo.* Tum ego (inquit) invocato tacite Deo hunc in sensum peroravi: *Ita est Illustrissime Domine, ignoramus nos apud nos factiosa Lutheri vel Calvinii nomina. Christiani Evangelici sumus, ex Evangelii Libris populum nostrum fidei articulos doceri volumus, Scholasticis subtilibus quæstionibus ad Scholas relegatis. Aut si quis Pastorum hujus vel illius Doctoris sententiam sequitur, sibi privatim habeat, Ecclesiam in publico non turbet. Neque putet Illustritas Vestra talem hunc Ecclesiæ nostræ statum à nobis.*



qui hic stamus, esse introductum: talem accepimus à patribus & maioribus nostris, à prima usque Reformatione. Qui cum schismatum inter Evangelicos (propter diversas Doctorum opiniones) initia viderent tristia, tristioresque metuerent effectus, sapienter illos putarunt præveniendos rixosis Quæstionibus apud se non permittentes locum. Utinam similiter fecisset tota Germania: utinam tota Germania quid Lutherisch aut Calvinisch sit, aut dicatur, ignoret? Non jam se in ruinis suis videret: in quas alii alios deferendo, imo alii alios persequendo, aut persequentibus objiciendo præcipitarunt &c. Quid ad hæc D. Cancellarius? quæsi. Ille: Non aliud nisi, *Es leßt sich wol sagen* (Habent sane hæc speciem) atque ita nos dimisit, nullo amplius postea verbo ea de re facto. Nunc ergo dum illum improbatam olim moderationem probare audio, vim operis, Dei miror, & laudo.

[Hæc autem hoc loco memorantur ut pateat, sapientem quoque à sapiente discere posse, sententiamque in melius mutare in decorum non esse homini Christiano, zelotæque pio.]

72 Ego igitur conductis Elbingæ ad habitandum ædibus, Lesnam festinaui, Antistitibusque epistolas cum donis tradidi. Qui deliberatione habitâ, de me ad hujusmodi labores dimittendo decretum fecerunt: additis mihi amantissimum loco ex Ecclesiæ alumnis adolescentibus quatuor.

73 Inde mihi cum familia Elbingam properanti quiddam obvenit insperatum, laboribus meis ingens remora futurum. Venienti enim mihi ad pernoctandum Mariæburgi, Pastor loci (*Joh. Episcopus Moravus*) significavit Illustriss. Pomerellæ Palatinum (*D. GERHARDUM COMITEM DÖNHÖFF*) graviter tulisse, quod se insalutato transissem nuper: mandasseque ut me redeuntem sibi sisteret. Adjimus ergo: ubi Dominus quicquid in Anglia, Belgio, Svecia, fuisset actum avidè cognitò, *An studium Pansophiæ ad Religionum quoque reconciliationem tenderet*, inquisivit. Respondi: Non nisi ex consequenti: si forte sopitis bonam partem Philosophicis litibus, ad Theologicas etiam controversias complanandum animi fierent prædispositiones. Tum ille Divinam laudare providentiam, quæ sic disposuisset ut mihi Elbingæ jam figenda esset sedes, ubi Barth. Nigrinus Irenica tractans studia, jam habitaret. Ego abhorrere me ab hoc moliminum genere, Virumque illum vehementer mihi suspectum, esse, dixi. Ille: Aliter judicabis fundamentis illius negotii cognitis. Rogo Te (inquiens) confidenter cum illo age, & tecum agi sine: videbis terriculamenta in solatium abitura.

74 [Fuit Nigrinus iste natione Silesius, religione Lutheranus, sed postea patria pulsus Dantisci Reformationum Pastor, Vir doctus & Disputator acerrimus, à D. Palatino Dönhoff valde ob id æstimatus: utque cum *VALERIANO MAGNO CAPUCINO* (qui editis antehac de Catholica & Acatolica fidei Regula Libris, de Protestantibus insolenter triumphabat, quod nemo amplius prodire auderet; Dantisci etiam, ubi cum Rege *Wladislao* præsens unum ex Antagonistis suis, *D. BOTSACCUM* repererat, & frustra provocaverat.) Nigrinus ergo ut congrederi auderet à D. Palatino conviciis proritus fuit: Religionis proditores fore ipsos Theologos nostros dictitans, tam intempestivo silentio & metu. Regiâ igitur autoritate Disputatio solennis indicta, totoque quadriduo (præ-



sentibus utrinque Proceribus) eo fervore continuata fuit (Amanuensibus utrinque omnia in Protocolla referentibus) ut Monacho nutante, ne Catholicorum causa caderet, Regis jussu Disputatio abrupta, & in aliud tempus dilata esset: mandato dato de Protocollo utroque Procerum sigillis muniendo, & in Gedaniensi Curia infuturum asservando. Sed postridie Rex misso ad Nigrinum (pro re strenuè gesta) *Regali vere novem millium Florenorum dono*, ut Protocolla potius abolerentur impetravit. Monachus autem quotidie Nigrinum salutans inchoatâ Collationis continuationem sollicitavit. *Nunquam se vidisse dicens quæquam, qui statum controversiæ melius formare, Tæsinque fortius premere possent.* Non debes abscondere talentum hoc Nigrine, sed exponere mensæ ut lucra quærat Domino suo. *Ego Romam reversus* (inquirebat) *defendam coram Papa & Collegio sacro, Protestantes non esse hæreticos propriè dictos, cum dogmata sua è Scripturis & Conciliis, Patribusque defendere sciant.* Sed esse Schismaticos idque nostrâ culpâ qui abusus illapso non reformamus, scandalaque ab oculis illorum non amovemus. Addebat: *Noli putare tu Nigrine, aut quisquam, Ecclesiam Romanam non agnoscere novos suos, non in Vita tantum & ritibus, sed & Doctrina: hoc tantum agitur quomodo honestè ad reformationem veniatur.* Præstare itaque ut Nigrinus ad sanandum totius Ecclesiæ vulnera dona conferret sua, quam uni tantum à toto Ecclesiæ corpore avulsæ parti &c. Verbo: ita cum Nigrino egit Valerianus, ut ille his illectus, primum quidem Pastoratu Dant. se abdicaret: deinde Warfaviam profectus cum Episcopis consilia iniret: postea cum Valeriano in Moraviam usque profectus, Romam tamen usque comitari trepidans, pedem referret, Elbingæque ædibus sibi emptis confideret.]

75 Quo ego quoque delatus brevi eum Visitatorem habui, arcana sua mihi paulatim detegentem, & ad consilia jungenda sollicitantem: *honestius fore dicitur me Regi & Regno Poloniæ operam offerre, quam obscuro isti Sveciæ angulo.* Cum dicerem datam esse fidem, mutari non posse: ille, *Quantum habes annuatim? Quæ dragintos Imperiales.* Ille: *Et inde quoque Amanuenses sustentas?* Ita: sed illis additur aliquid pro vestibus. Ille: *Panem non habebis, panem non habebis.* Respondi: *Non solo pane vivet homo &c.* Ille: *A me duplum habebis, imo triplum, & quadruplum.* Tanto censu non opus habeo, dixi, victu & amictu contentus sum. Ille: *Tam vilis ergò tibi es?* Summa, Toties obtudit & variè, ut dicerem: *Obsecro Nigrine noli mihi turbare lineas. Ego nescio quomodo nimis in lucem protractus sum, expectantur à me talia, quæ num penes me sint, ipse nescio, ideoque ad pertentandum vires in hanc secessi Patrum: Tu autem inde me rursum protrahis ad alia? &c. &c.*

76 Oblitus fui attingere, me de seponendis Panfophicis, tractandis Philologicis, factum in Svecia decretum notum fecisse per literas Hartlibio. Quod consilium Ille multis rationibus improbens (etiam isto solæcismo, *Quo morituræ ruis, minoraque viribus audes?* inferiora ista per alios agi posse innuens) adhuc mutari posse optabat, *Potiora potius agenda esse* vehementer urgens. Quam ego epistolam ad Mæcenatem misi, rationes expendi postulans. Sed frustra, Scholastica continuare jussus fui. Ut tamen Panfophica urgentium expectationi tum aliqua ex parte satisfacerem, dedi foras (Dantis canorum typis, anno 1643)



*Pansophiæ Diatyposin*, mox Londini, Parisiis, Amsterdami &c. recusam.

77 Ad Nigrinum redeundo, alium ille ad expugnandum me arietem ad-movit, exhibitâ mihi à Valeriano Romæ datâ epistolâ, cum salute ad me. Ubi hæc etiam inerant: *Videtur Viro illi affulsiſſe Lux Mentium*, qui se aded in desideria promovendæ salutis Humani generis effundit totum. Dic illi, me paratum esse ad illius Pansophiam duo adjicere minuta. (Miserat enim ad illum Nigrinus, me in-scio, Pansophiæ Prodromum) Mox mihi ostendit initum cum eodem Vale-riano pactum, utriusque manu subscriptum, de inquirendis (à Valeriano in Italia, à Nigrino per Germaniam) *Viris reformandæ Philosophiæ idoneis: ut ne semper à Philosophia gentili. Aristotelica, pendere videretur Ecclesia &c.* Habere-que se spem de lucrando huc *M. Hornejo Helmstadiensi Professore*: cui si acce-derem ego, bonam fore accessionem &c. Sed me istuc abduci posse, simpli-citer negavi.

78 Alio tempore aliud mihi commisit secretum; *Velle Poloniæ Regem* (Epi-scoporum Consensu) *datiſ ad reliquos Christiani Orbis Reges & Principes literis, cruenta illa Religiosa bella, exprobrare, consiliaque pacifica ſvadere*; sed alterius generis quam hætenus tentata fuere, five per publicâ pomposa Concilia, five particularia hinc inde instituta Theologorum Colloquia: ubi alii alios vel numero vel autoritate; vel potentia opprimere, aut argutiis eludere, soliti fue-runt. Sed ut Principum autoritate instructi pii, eruditi, sedatique ingenij Theologi certo in loco congregati, quicquid in controversia est è Scripturis & Antiquitate diligenter exquirendo, ubique quid verius & melius sit videre, placideque componere tentarent, nullo cuiquam relicto insoluto scrupulo. Velleque Regem salutare huic negotio pacatas suas offerre provincias: nomi-natim Borussia, & in ea Urbem Elbingam non parcendo ullis in tam sancto proposito impenſis &c. Quæ consilia cum prorsus moderata viderentur, addi-di commendandis illis non nihil: quod postea difficultatum attulit nonnihil.

79 Anno enim 1644 significavit mihi Nigrinus *Warsaviam se à Rege & Epi-scopis vocari, ut me sibi darem comitem. Comitem?* dixi: quid mihi Warsaviæ ne-gotii? Ille: *Rex te mittet accersitum.* Respondi: Rex non mittet accersitum ho-muncionem sibi ignotum: nisi Tu machineris aliquid. Commotiorque dixi: *Rogoper Deum, Nigrine, ne me turbes. Age Tu sine me tua, & me tacite agere sine mea.* Tum ille: *Non dimittam Te nisi nuperum Colloquium nostrum redigas in sty-lum.* Quid facerem? quietem ab importunitate illius redempturus conjeci ea in chartam: certus nihil inesse unde noxæ aliquid; mihi vel aliis, inferri posset. Quâ ille chartâ à me acceptâ, aliud obtulit: *VALERIANI de Regula credendi Libros, ut interea legerem.* Respondi; Non vacare per negotia: nec me polemicis delectari. Ille, *Adjuro Te ut legas; & nisi legeris, cito te ad tri-bunal Christi. Ita Vobis mos est Catholicos tanquam Idololatrias condemnare &c. cau-sam tamen, & causæ momenta cognoscere non vultis.* Quibus verbis animum suum, ad Religionem mutandam satis jam pronum prodens, discessit.

80 Ego vero adjurationis illius memor, perlectioni Libri istius dies aliquot dare decrevi: perfunctorie primum, postea tamen argumentum grave confide-rans, seriò. Unde natum *Responsum istud ad Valerianum duplex*, Dantisci mox (ur-



(urgentibus vehementer amicis, quibus sub censuram datum erat) sub *Ulrici Neufeldii* nomine editum: nuper autem Amsterdami aperto meo nomine recusum.

81 Advolat interim fama *Nigrinum* *Warsaviae* Religionem mutasse. Romanam aperte professum. Atque ita fuit. Quærebant enim ex illo Episcopi, *Quomodo vos reddere vellet securos, quod actionibus suis non illudere instituat Ecclesiæ Romanæ?* Sicut antehac Augustanæ subscripisset Confessione, an etiam subscribere auderet suæ, quæ *Concilium Tridentinum* est? Affirmante illo, si omnia sensu catholico accipiantur, *Subscribe igitur*, dixerunt. Et subscripsit. Illi, *Non dum satis est; Audeſne quoque Unionem cum Ecclesia Romana Eucharistiæ sub una specie usu testari?* Tergiversans ille, nec tamen quod se verteret jam videns, annuit: sed ut hoc in secreto fieret, ad præveniendum ab Evangelicorum parte scandala, & coalitionis cum Ecclesia impedimentum. Promissum in domestico Archiepiscopi sacello, postridie hora octava, ut id fieret. Quod tamen ita clam habuerunt, ut innotesceret omnibus, multiqve ad spectaculum, Evangelici etiam, concurrerent: viderentqve ad sacelli ostium Archiepiscopum sedentem, Nigrinumqve ad genua sua provolutum ab hæresi absolventem: Protestantem licet se ad Ecclesiam Romanam non per modum apostasiæ, sed per modum Unionis, accedere.

82 Conturbatis vehementer Evangelicis illudebant Pontificii, *Triumphatorem nuperum jam triumphari*: Episcopi præsertim D. Palatino Pomerellæ insultabant, *Patriarcham suum jam exemplo prævisse, jam sequenda esse vestigia*. Qui respondebat: *Imprudenter egistis Domini tali processu*. Potuissetis, nos diutius per istud iniquitatis instrumentum circumducere, nobisque plus ludibrii & damni inferre, si porro etiam larvatum reliquissetis: nunc postquam se Iscariotes prodidit, artes Vestræ nihil amplius poterunt. Indignabundusqve *Warsavia* (Comitiorum etiam non expectato fine) discessit. Cujus domum reditu ego cognito, *Marienburgum festinavi*, ab Illustritate sua quid factum esset plenius cogniturus, quærelasqve meas de familiari cum homine perfido (svasu Illustratis suæ) effusus: simulqve consilium quid jam faciendum esset mihi, requisiturus. Advenerat eadem horâ Thorunienſium Consul, *D. Joh. Pruss*: placuitqve Duo Palatinos simul nos admitti, & de funesto hoc negotio colloqui. Ubi post multas de tanto scandalo quærimonias interrogatus fui, *Cur ego præ aliis trepidarem?* Respondi, ob commissâ illi familiarius quædam &c. Exhibuiqve illud *Hypomnema amici ad amicum de Dissidentium reconciliatione*. Quod perlecto quærebant, *Cur ob id pavitarem?* Scriptum esse pium, eruditum, moderatum, quod nemo non probare possit vel ex acerrimis inimicis. Resp. Minatus mihi est me ad Regem accersitum iri. Ego verò à Papistis multa in patria passus omnia illorum pavito, conspectum etiam. Ille: *In Polonia jam vivis, non in Bohemia*: si modo pectus ab illo, *Omnia hæc tibi dabo si procidens adoraveris me*, satis munitum habes. Resp. *Nihil istâ parte periculi*. Ergo nihil periculi, inquit. Si te Rex vocabit, ibo tecum, ducam & reducam te &c. Ego tamen in Sveciam quoque ista communicavi, consilia exquirens: sed manere jussus sum,

83 Prodierunt interim à Rege & Archiepiscopo Evangelicorum ad charitativum  
Tho-



*Thorunii Colloquium invitatoriæ, pro mense Septembri; nostri autem quid factu esset opus deliberaturi citò sibi Conventus per Provincias indixerant, me quoque à meis in Pol. Majorem vocato. Conclufum ubique, tempus nimis esse angustum, rogandam à Rege fequentem in annum dilationem &c.* Quà impetratà pius Princeps *Janus Radziwil* nostros ex omnibus provinciis ad se *Orlam Lithvanie* pro consiliis unanimiter conferendis, invitabat: comparebantque magno numero Nobiles & Pastores. Ego etiam à meis in Pol. iussus, à Senatu verò Elbingensi proprio eorum curru missus, tametsi alii Lutheranorum Theologos non mitterent, epistolas tantum per Cursores. Ibi autem quæ acta fuerunt, publicè exstant: ego de me privatim aliquid (ad retundendum tot falsa Maresii narrata) attingam.

84 Facto de agendis Regi (pro indulta unius integri anni mora) gratiis; & de exquirendis interim extraneorum Theologorum consiliis: deligendisque domiad Colloquium ituris personis idoneis: & mittendis ad Regem ex præfenti Conventu Orlensi Legatis, Viris Nobilibus, decreto: pro animandis illis, nobisque omnibus, iussus fui valedictoriam concionem habere & habui, materiâ ex Act. 24. y. 14, 15, 16. desumptâ. Quà finita, piensissimus Princeps ipse primum privatim, deinde missis ad me Lithvanicarum Ecclesiarum Superattendentibus, mecum de migrando in Lithuaniam, & in arce sua *Lubeca* ad *Chronum* confidendo, ibique Panfophico Operi elaborando, clementissimè egit. Esse ibi instructissimam Principis Bibliothecam, & curaturam Celsitudinem suam quibuscunque præterea Authoribus futurum esset opus, quacunque è Terra, afferri: *Liberumque fore mihi auxilio advocare Viros doctos, quantumque numero: paratam esse Celsitudinem suam ad promovendum tam illustre Opus quartam usque reddituum suorum partem impendere.* Pro qua inaudita liberalitate, verèque heroico zelo, actis quas debui gratiis, quam id nunc temporis honeste fieri non posset (propter alibi jam factam obligationem) docui: quid occasionum porro Deus & dies datura sint videndum fore. [Sed ignoravimus consilium Dei, iudiciorum suorum procellas Poloniæ ac Lithvanie imittendi furiosis bellis, crudelibusque Ecclesiarum persequutionibus, quibus tot pii Pastores & Ecclesiarum Patroni, ipseque inclytus Princeps, obruti periire: cheu!]

85 Elbingam reversus non tantum Senatui Elbingensem, sed & Mæcenatem meum in Svecia, de rebus in Lithuania gestis docui & approbata sunt: excepto, *ne Colloquio Thoruniensi interesse, sed me sub illud tempus in Sveciam conferrem.* Quod & à meis Lesnæ impetravi: sed alii (è minore Pol. & Lithvania) valide contraiverunt: protestando, *si Comenius sese subduxerit, non tantum complicitatis cum Nigrino fore suspectum, sed & desertæ causæ Dei reum.* Mei ergò mediam invenerunt viam, ut saltem initio Colloqvii adestem: idque ad mediandum inter Reformatos & Lutheranos (apud quos me aliqua pollere gratia sperabant) ne saltem in articulis quos contra Papatum communiter defendimus, ab invicem discederemus futuri alioquin tam irreconciliabiles inter nos ipsos, hostibus ludibrio, id quod eos quærere dubium non esset.

86 Sed pia hæc Confratrum meorum (pro aliqua in conspectu adversariorum concordia) sollicitudo frustra fuit. Quia enim Lutherani ad Electorem



Saxoniae, pro ſubmittendo ſibi ſolido aliquo Theologo ſcripſerunt, Elector verò illis *D. Huſſemannum (Wittemb. Profeſſorem)* miſit, per hunc Præſidem illorum Thorunii factum ſtetit, ne quidquam moderationis obtineri poſſet. Quippe qui triennio ante *Calvinismo irreconciliabili* edito ſuam irreconciliabilitatem teſtatus, recedere ab illa inhoneſtum ſibi duxit. Nam cum meorum nutu, Senatus a. Thorunienſis (per *D. Pruſs. Conſulem*) rogatu, aſſumto Confratrum meorum uno (*Joh. Episcopio*) bis eum conveniſſem, ſtatumque Eccleſiarum in Polonia (*Bohemica, Auguſtana, Helveticæque Confeſſionis*, quarum ſalus ab inito Patrum memoria mutuo Conſenſu pendeat) expoſuiſſem rogabam conſilia ſic temperari, ut Eccleſiæ ſalutem nobis communem eſſe ſcopum palam fieret, neque diſcordiâ noſtrâ nunc Adverſariis tanto facilius nos opprimendi anſa daretur. Ille nobis, Fratribus Bohemis, inconstantiam objicere, & nos non illos eſſe quibus Lutherus fraternitatis dextram dediſſet: quia in Calvinianorum tranſiiſſemus caſtra. Negabam nos in dogmatibus quidquam muſtaſſe à Confeſſione Majorum, quam Lutherus probaſſet, ſuiſque elogiis ornataſſe edidiſſet. Nos Reformatiſita jungi, quomodo & illos & quoscuſque Evangelii confortibus jungi Chriſtiana charitas requirit &c. Ille, *Non eſſe jam tempus alicui aſſentandi, ſed zelum pro Religione conteſtandi, quocunq; eventu, quem Deo eſſe committendum. Se cum ſuis Religionem ſuam per omnes Articulos eſſe deſenſuros: Reformati quid ſibi expediat viderent &c.*

87 Acceſſerat deſperandæ cauſæ aliud augurium. Reformatorum Director Politicus; *Illuſtr. D. Zbigneus Goraiſki Caſtellanus Chelmenſis*, interrogaverat Principem Oſſolinum, Regni Pol. Cancellarium, à Rege miſſum Legatum, *Accum illis de Religionis negotio libere, ut liberi cum liberis, acturi eſſemus?* Reſpondit ille: *Nos Conſcientiam habemus mancipatam.* Hic autem: *Et nos, Deo & ejus Verbo.* Alter: *Nos Eccleſiæ.* Caſtellanus: *Eccleſia ſunt homines, Deus verò Deus eſt: Plus autem oportet obedire Deo quam hominibus.* Cancell. *Nobis dictum eſt, Audi Eccleſiam.* Caſtellanus: *Quo igitur ſine colloquemur?* Cancell. *Hoc ſine, ut Vos diſcatis imitari, Eccleſiæ vocem audiendo pariter.* Quæ cum nobis Director noſter narraret, quid ſperandum eſſet ſatis videre fuit: ego verò tam leſiva Charitativi Colloqvii primordia intuitus, nobiſque cum utrinque irreconciliabilibus rem fore jam certus, valedixi fratribus Thorunii, in Sveciam (ut juſſus fui) properaturus.

88 ſed repertis domi (Elbingæ) quibuſdam meorum morbidis, & hiemem ante me videns, nec Scholaſticalia mea parata adhuc (inter tot impedimenta) habens, profectionem illam ſequentem in annum (literis tantum de omnibus informatione factâ) diſtuli. Colloqvium interim Thorunienſe nullo fructu terminatum fuit, quia nec inchoatum: toto quippe trimeſtri, ad colloqvendum à Rege conceſſo, in ſolis præliminaribus (obſervandi ſcil. in Colloqvendo poſtea titulis, aliisque nugis) conſumpto. Unde vanitatem hominum, pompam non reſpectantium, notare fuit. Rex autem, Lutheranorum indignatus moroſitati, *novum Colloqvium cum ſolis Reformatis meditari cepit*, novo Reformatorum metu. Unde mihi *Chriſtianiſmum reconciliabilem Reconciliatore Chriſto*, meditandi occaſio primùm data *quomodo veros Chriſtianos, veri*



*Christi imitatores, ut verè pacis filii reperiuntur comparatos esse oporteat.* Sed Regiæ cogitationes non processerunt, Cosacico bello mox exorto, Regeque ipso brevi post morte extincto: nec ergo inchoatum Opus meum processit. Clerus vero in Polonia exterminandis Evangelicis ex eo tempore hucusque concitator factus.

89 *De miserando miseri Vertumni Nigrini exitu memorandum est aliquid, vertumnis in exemplum.* Reverso illi post apostasiam domum scripserant duo Dantiscanorum Pastorum, Collegæ ante hac sui Ernestus Andreæ, & Joh. Cæsar) facti causas exposcentes: aut levitatem exprobrantes, & pœnitentiæ admonentes. Ad quæ cum nihil responderet, illi ad me ut responsum urgerem. Adii, ergo: primumque nomine meo, *Domine Nigrine hoc ne est Religiones conciliare?* dixi: Ille, factum primo excusare (se circumventum fuisse) deinde variè colorare. Ego, *Respondistine Dantiscanis?* Ille: Nec respondi, nec respondebo. Ich achte die Bachanterey nicht, indignos habeo quibus in me debachantibus vel *quod* respondeam. Ego: Atqui Apostolus mandat 1. Pet. 3: 15. *Parati estote rationem reddere &c.* Cum se obstinaret, dixi: Legisse memini, doctum quendam Jesuitam coram Galliæ Rege adversus Atheos adeo diserte perorasse, ut omnes in admirationem raperentur. Qui acumen & eloquentiam suam placere ratus, *si Regi placeret pro Atheis dicturum se cras, Nullum dari Deum.* Sed Rex hominis levitate offensus illum facessere iussit. *Annon similia facis tu Nigrine?* quia Tibi veritatem propugnanti Victoria cesserat, idque placuisse vidisti, jam acie versa Veritatem oppugnare tentas? vide ne Tibi eveniat quod illi, ut quibus placere quæris levitate offensus à Te alienes. Quam comparisonem cum valde impotenter ferret, addidi: *Quicquid sit de Conscientia tua miserum est & ludibriosum, Captivantem captivari, Triumphantem triumphari.*

90 Factum verò postea (altero ante Thorunienſe Colloquium mense) ut Nigrinus per Secretarium suum mihi nuntiaret, *Patrem Schönhoffium Regiæ Confessarium sibi adesse, notitiamque mecum desiderare, & ut se salutarem rogare.* Adii, ibique simul *P. clajum Collegii Brunsbergensis Rectorem* reperi, blandissimeque ab utroque exceptus, varia ex illis audiivi. *Laudes inprimis Januæ Linguarum,* quam illi quoque Discipulis suis explicarent. Et *desiderium Januæ Rerum, seu Panſophiæ,* cujus Prodromum vidissent. Tandem *de instante Thorunienſi Colloquio, frustra Evangelicos insidias metuere, sincere animo veritatis cognitionem, & in pace coalitionem optari.* Rogare autem (postquam ex D. Nigrino quo loco apud meos essem intellexisset,) *Ut nos quoque homines pacificos eo mittere vellemus, non suspicaces, non rixosos, non obstinatos &c.* De quibus dum loquimur, ecce quidam ingreditur miris gestibus apud PP. Jesuitas sese insinuans (inter alia enim dicebat, *Religiosissimi Patres. quos antehac ut incarnatos Diabolos intueri solebam, nunc ut Angelos Dei intueor*) Quærent illi ex Nigrino Quisnam esset? Ille, *Theodorus Simonius.* Tum illi ad Simonium conversi, de patria, vitæ genere, causisque mutatae religionis &c. inquirunt. (me tacitè quid hîc fiat, & an scena hæc mea forte causa sic adornetur, cogitante.) Narrat ille: se natione Holsatum esse, in Lutheranismò educatum, varia tamen in Religionem tentasse, neque Conscientiæ quietem nisi in Ecclesiæ Catholico



Romanæ gremio reperisse. Quærunto, *Qua occasione consilium aggregandi sese Ecclesia cepisset?* respondit: Hæreticos Amsterodamenses, qui se Reformatos vocant, intellecto se in Patribus præsertim Græcis, bene versatum esse, conduxisse operam suam ad colligendum ex antiquitate, quicquid adversus Papatum faceret. Se igitur (usitatâ hæreticis temeritate) opus aggressum, triumque seculorum Patres emedullasse. Quæ illi mox ad prelum promoverunt (protrahitque libellum in octavo): sibi autem pergere volenti obstitisse conscientiam, quum quo ulterius iret, coplura pro Papatu testimonia reperisset, ut tandem apud Catholicos consilium quærens reperiret, & à RP. Hondio Hollandiæ Episcopo ab hæresi absolutus, & in præsentia Episcopi à Sacerdote Catholico Eucharistiâ usus, membrum Ecclesiæ factus esset, securitatisque causa Hollandia excessisset. Nunc ergo *consilium petere quid de infelici isto factu suo (iterum ostentans libellum) faciendum sibi viderent? refutandusne sibi esset, an silentiores hæc transmittenda?* ibi P. Clajus, refutandum esse *κατά νόμον* omnino, per omnes minut. P. Schönhoffius, Non nisi obiter, vel folio uno, Ego NN fateor me libelli NN authorem esse, nunc autem non agnoscere meum: quia &c. Nigrino prorsus silentium suadente. Tum P. Schönhoffius: Audiamus quoque clariss. comenii sententiam: conversusque ad me ut mentem aperire vellem meam orat. Simonius verò ad Nigrinum: *Quid Comenius adest?* propiciensque se ad me, temeritatis culpam deprecatur, quòd Januam LL. me authore inconsulto in Græcum transtulisset, (Prodierat enim eleganti Attico stylo) Respondi, Nullum esse crimen, beneficium potius in Juventutem, quo nomine me illi agere gratias &c. &c. Confidentibus rursus nobis, illisque sententiam meam poscentibus, respondi, *casum illum, & quæstionem, insperata mihi esse, nec ad me spectare.* Instantibus tamen dixi: *Mihi si Religionis mutandæ causæ essent hodie, cras vellem id scire omnes: ut si qui me fuerunt secuti errantem, occasionem haberent etiam sequendi pœnitentem.* Id autem ideo dixi, quia me illa Nigrini hypocrisis, cauteriatæ conscientiæ character evidens, vehementer offendebat &c. &c.

91 *Quis verò tandem Nigrini exitus?* Desertor conscientiæ suæ desertus à Deo fuit & hominibus: ipsis etiam tandem Episcopis eum ludibrio habentibus, neque pro sustentanda delicata vita (quam sperabat) nervos suppeditantibus. In extremo igitur vilipendio acegestate vitam finiit anno 1646 Septembri mense ætatis 54, apostasiæ secundo: ad rationes factorum suorum reddendas Deo, quas reddere nulli hominum voluit, vocatus.

92 *Ego vero eodem anno in Sveciam denuò vocatus, non pro mea vel Patroni spe omnia reperi.* Primum quia D. Cancellario graviter decumbente, nec præter Medicum quenquam admittente, per dies duodecim expectandum fuit: quod tempus ut ne inutiliter efflueret, D. de Geer *Acta mea istius quadriennii* (attuleram enim mecum) à *Viris doctis tribus examinari fecit, iudicataque sunt idonea luci.* Mihi proinde ibi esse hyemandum ad absolvendum si quid restaret, & correcturam. Sed expectandus fuit D. Concellarii & Reginæ assensus: quem quum speraremus postridie, venit amicus ab Aula, insperata nobis per confidentiam nuntians: *Adesse quendam ex Germania, qui Exemplaria Libri cuius-*



dam grandis, sub titulo Defensio Augustanae Confessionis scripti. Reginaeque dedicati inter Consiliarios & Theologos distribueret: simulque oretenus ut Religiosae Paci in Germania (Monasteriensibus Tractatibus ad finem festinantibus) Calvinistae tamen includi ne permitterentur sollicitaret. Regnam tamen Libro vix inspecto seposuisse: Consiliarios vero indigne tulisse, Legatum increpasse, remque indignam postulari dixisse: Erant armorum socii, Pacis quoque socii esse debent, inquiendo. Neque hoc solum: sollicitari quoque apud Theologos, ut ne Comenius ad Scholarum reformationem adhibeatur. Ilius enim Pansophiam, totumque illud Didacticum studium, nihil esse nisi constructam fraudulentem machinam, ad promovendum in occulto Calvinismum. [Ita haec D. Calovii manu scriptum mihi communicatum fuit: meis vidi oculis, & publice haec narro, ut si vivit D. Calovius (spero autem) inutilem zelum, maleque de consortibus Evangelii suspicandi pessimam consuetudinem agnoscendi, & vel in senectute emendandi, occasionem habeat.]

93 De his nos ita praemoniti, quid D. Cancellarius esset dicturus expectavimus. Dixit autem, nobis admissis, inexpectata: Me vehementer oburgans quod consilio de Colloquio Thoruniensi cavendo non paruissem, eoque facto omnes illorum intentiones turbassem. Narravi omnia uti gesta fuerunt: sed ille, Et cur te in Colloquutorum numerum referri passus es? Cum negarem, arripuit ante se Volumen, Colloqvii istius Protocollum Waraviae excusum (mihi eousque non visum) ibique inter Theologos Reform: nomen meum ostendit. Respondi: Romanenses quidem suorum 12 Theologorum nomina in publico recitasse: idemque fecisse Lutheranos: Reformatos vero excusasse quod nondum adessent omnes quos affuturos sperarent. Edituros nomina cum ad ipsam rem, colloqvendi actum, ventum fuerit &c. Non autem unquam fuit ventum, toto tempore praeliminaribus (ut ante dixi) contrito. Ego vero mox me inde receperam: errore itaque nomen meum illapsum est. Ille: Factum infectum non fit: Te in Borussia redire bonum erit. Sic ab illo discessimus: Gentis & Ecclesiae meae causa Illustrati suae per me humiliter commendata, ut ne in Monasteriensi Pace a Conscientiarum libertate nos etiam excludi permetteremur. Quod etiam a Sereniss. Regina mox postulatum fuit.

94 Conscendimus enim mox Arcem, & benignissimam audientiam impetramus ad bihorium usque. Suae Majestatis duo imprimis ad me postulata fuere. I. Ut cum Pansophia festinarem. (cujus summam repetere necesse habui) II Ut in Sveciam commigrarem. Ubi D. de Geer (toto illo tempore cum duobus Reginae Cubiculariis adstans) interloqvutus dixit, Euer Majestät vocieren ihn / ich will ihn stipendiren. Et Regina ad me, Visne? Respondi, Nunc quidem fieri non potest: quid autem in futurum possit, Divinae permittendum erit Providentiae &c.

95 Ita ego tunc Sveciam excessi, sub Octobris finem: in Martio inde nactus epistolas, quae tonitrua & fulmina insequuta fuerint, Episcopo Skarensi in publicis Regni Comitibus de irrepente Calvinismo, infectisque jam primariis ex utroque Ordine, querelas fundente, meque expresse nominante &c. Ob quam turbulentam Concionem tamen increpatus fuit, odiorum tamen sementis jam erat facta: & sic etiam ex parte impletum, quod pia anima Melancthon (inter initia Eu-



Eucharistiæ litis ad ripam Albis cum amicis ambulans ) dixisse fertur; *Si tot lacrymas oculis profunderet posset, quot aquæ guttas Albis veheret, calamitates ex hoc Sacramentario bello orituras nunquam satis dignè deplorare posse.* Eheu tristern nostram quoque qui nos egressos Babylone iactamus, Babylonem!

96 Ego interim in proposito meo, de Juventute Christiana bene merendi, perseverans, variè à variis consiliorum diversitate distractus fui. *D. Hotton, Rudiclus, Morianus*, suadebant in Hollandiam reditum; tranquillissimum Alkmariæ promittentes secessum. Mei rursus, ex Pol. & Hung. me ad se retrahebant: eò quod Antistites sui (*Georgius Erasmus, & Laur. Justinus*) decessissent, tertius autem (*Paulus Fabricius*) tabe lentâ consumeretur: non convenire mihi ultimo tam longè à disperso utroque grege abesse. Scripserat & *D. Bisterfeldius* è Transylvania, frustra me Collegium Pansophicum (cujus spe in Anglia & Hollandia me lactari sciebat) expectare: opus inchoatum soli mihi esse continuandum. Additò: *Quemadmodum impossibile est duas matres eniti unum fœtum, ita impossibile unum undique Harmonicum Opus à pluribus prodire Ingeniis. Sed absolve tu juxta factas delineationes (inquiebat) quantum possibile tibi, videbis nos undique concursuros &c.* Quæ omnia cum ego confiderem ad Mæcenatem meum deferrem, consiliumque poscerem, potestatem dedit de me statuendi: quicquid vellem: modò ut elaborata jam Scholastica ederentur, indeque ad majora transitus fieret.

97 Re itaque deliberatâ Lesnam redii: ibique dies aliquot *Conjugem dilectam* (diuturno morbo confectam, & ad paterna sepulchra festinantem) mox dilectum Collegam *P. Fabricium*, sepelivi. In cujus locum cum succedere me (in Pastoratu Ecclesiæ Bohemicæ) vellent, justis rationibus recusavi, onere illo in *Wenceslai Lockarii* humeros translato. Ipse verò parata jam Didactica ad prelum dedi, sicut in Didact. Tomo II exstant. Quo labore biennium totum consumptum fuit: donec Monasteriensis Noribergæ plenissimis complimentis firmata Pax (1650 in Januario) novas adferret ærumnas. Scripserat enim aliquis ex Illustribus nostris, *Nos è Gente nostra pœnitus à pace ista exclusos esse. Convocandos ergo primarios Viros ex illis, qui in Polonia, Prussia, Silesia, Hungaria exulant, ad ultima consilia, quid jam nobis sic undique desertis faciendum esset, capiendum.* Scripsimus ergò, & comparuerunt Lesnæ non exiguo numero ex Hungaria tantum nemo: excusando primarii (tam ex Pastoribus quam Nobilitate) senectutem, morbos, itinerisque longinqui (hiemali adhuc tempore) difficultatem. Præterea, se per hos 22 annos aliquoties ad Synodales Conventus in Poloniam vocatos comparuisse: ne semel autem illos à nobis revisos. Justum esse ut vel semel quoque visitatio fiat hac tali occasione: ut quicquid hic conclusum fuerit illis coram explicari, illorumque sententiæ vicissim audiri, possent &c.

98. Nobis ergò Lesnæ congregatis à viro rerum intimè gnaro narratum fuit: A Gustavi & Friderici morte (anno 1632) Principes Imperii pro Consiliorum unanimitate Francofurti ad Moenum erexisse Collegium, in Præsidem illi dato Sveciæ Cancellario *D. Oxenstirnio*. Quo cognito Bohemiæ Proceres, maximam partem in Misnia exulantes, solemne ad illos Legationem (octo Baro-



num, octo ex Equestri, & totidem ex Civico ordine) expedivisse, salutemque Patriæ commendasse. Retulisse etiam amplissima promissa (non verbis tantum, sed Diplomate scripto, sigilloque Imperii munito) *sive per victoriosa Arma, sive per pacificos Tractatus, Bello imponendus erit finis, Bohemiam tamen, tanquam primum Imperii membrum, Libertatibus suis omnino restituendam esse.* &c. Nunc autem contrarium videri, nobis in hæreditatem relictis Austriacæ Domui, & sic Papæ: qui Conscentiarum libertatem nunquam concessuri sint. *Quid ergo nobis jam faciendum? An omni amissâ spe aliis nos Gentibus & Ecclesiis permiscere? Nos vero Ecclesiastici an Consistorio dissoluto neminem amplius ad Ecclesiæ ministeria ordinare, vel mittere, debeamus? uno quoque jam Deo & Conscientiæ suo relicto?* Longas post deliberationes negativè conclusum: Politicique (Ecclesiarum olim in patria Patroni) vehementer orarunt, *ne in istas venire cogitationes liberet, ut sancta illa Unionis & Ordinis vincula, feliciter à Majoribus constituta, & sollicitè per duo secula custodita, dirupta vellemus. Potius in demortuorum nuper Antistitem aliæ columnæ ut erigantur: & sic porro quam diu nostrum aliqui superrunt; ultimo eventu Pastorum Principi, Christo, permisso.*

99 Ita sententia stetit omnium, sicut & de visitandis per Hungariam dispersis fratribus Moravis: & quidem per me Moravum, quem isti expressè nominant, & ad cohabitandum sibi (aut si id res non ferret, ad invisendum saltem, cum plerique illorum faciem meam per annos 25 non vidissent) postularant. Quid longinquum iter tametsi laboribus meis remoram illaturum videbam, Fratrum tamen voluntati refragari non licuit: præsertim cum aliud interveniret hanc ipsam perfectionem validè promovens. Reddita enim fuit in eo ipso Conventu epistola inscripta mihi, grandi sub sigillo: quam ut aperuimus, subscriptionem **SIGISMUNDI RACOCY** vidimus, *me ad Consilia de Scholarum reformatione, studiisque Pansophicis, ad se in superiorem Hungariam amanter invitantis.* Adjuncta fuit *Joh. Tolnai* (Hartlibii in Anglia per multos annos amici, tunc autem jam illustris Patakinæ Scholæ Rectoris) epistola, multis svaforiis argumentis repleta. Quibus cum meorum nemo repugnaret, vidi me in Hungariam & vocari & mitti. Acta hæc sub Martii finem. Ubi tametsi mox à Paschatos ire ad Pentecostenque redire, suadebant, ego tamen (necessariis aditer subito paratis) mox viæ me dedi, cum dilectis conterraneis ubi ubi Paschæ celebraturus (17 Aprilis) si daret Deus.

100 Dedit autem, ut pridie Paschatos Skalicium (ad Moraviæ confinia sitam primam Hungariæ Urbem, in qua primaria exultantium Moravorum Ecclesia) ingressus, multos è Moravia Barones & Nobiles ad Festum congregatos invenirem, magno utrinque gaudio. Prima ergo & secunda feria sacrorum solemnitati datis celebratæque S. Cænâ, tertia feriâ dimisso (post brevem concionem precesque solennes populo) Confessus habitus est: in quo mandata mihi exsequens totum rerum statum exposui: acta Conventus Lesnensis enarravi, illorumque pariter suffragia exquisivi. Quæ dum per omnia concordarent nostris, ego unum è sex ibidem habitantibus Ministris, (pium & gravem Senem, *Joh. Chodniewiczum*, antea jam per suffragia electum) potestate mihi à Fratribus in Pol. factâ in Antistitem renuntiavi, illis huic obedientiam promitten-



tentibus. Quo tanquam Collegâ jam meo assumpto, interiorem Hungariam adii: salutando primum in Urbe Tyrnavia D. Canisæum, Hung. ibidem Ecclesiæ Pastorem, vicinarumque (SKaliciensis etiam nostræ) Inspectorem. Apud quem excusatum ivimus, quod post conjunctionem cum illis (Helveticæ Conf. Ecclesiis) peculiaries adhuc dum celebrare videamur Conventus, & quâ necessitate id nunc extraordinariè fiat Respondit pius senex: se quidem sub protectionem suam recepisse nos patriâ extorres, apud se hospitantes: coetibus tamen ibi nostris Pastores providere non posse, cum inter se homines Linguae nostræ gnaros non habeant. Nobis hoc relinqui: bonâque suâ pace quicquid ex usu Ecclesiarum istarum sit à nobis agi posse: modo nos rursum ad conservandum in pace suas Ecclesias fraternam porrigere vellemus manum. Cum ad hoc, Quid nos miseræ Ecclesiarum olim bene constitutarum reliquæ, & quidem aliena hic in Terra possumus? dicerem: Ille, Poteris Tu tuâ in Hungariam superiorem profectiōe, quam intellexi. Ibi enim mali origo est, & Schismatis initium, per juniores quosdam ex Anglia redeuntēs Independentismumque commendantes. Quorum Coryphæus cum sit Joh. Tolnai, in magna Principissæ matris, filiique Sigismundi, gratia constitutus, illis ille pristini Ecclesiarum regiminis (per Episcopos, Seniores, Synodos) odium instillat, imò instillavit, ut ibi res Ecclesiæ valde periculosè stet. Tu ergo ad illum, & Principes delatus novitates illas dissuadere, Pacemque ac Ordinem commendare, poteris &c. Ita nos tertium indiem apud se detentos, admodumque amicè habitos (nec enim nos alibi hospitari passus è diverforio ad se transire coegerat) dimisit.

101 Nos ergò (salutatis Oppidatim, quâ transivimus fratribus exulibus) ad eondictum diem Puchoviam (Principissæ Transylvaniæ hæreditarium Oppidum) venimus, congregatosque ibi non tam multos è Nobilitate, Pastorum tamen prope viginti, invenimus, & cum illis dies sex mansimus; quotidie conveniendo, & nos in spe misericordiæ Dei (etiâ si occidat nos) roborando. Prælegebatur enim Johannis Lasitii Poloni de Majoribus nostris Historia, recens in Bohemicum versa, typisque Lefnensibus exscripta, cujus Exemplaria mecum attuleram. Et quia in Silesiæ transitu unum è Pastoribus Puchoviæ exulantibus, Oves ibi suas visitantem, inveneram (Joh. Radosch) mox eum redire, adventum meum nuntiare, sacramque Synaxin (festo Paschatos ex more celebrandam) in Dominicam Misericordias differre jusseram: factum est ut hunc etiam Puchoviensem Conventum sacri convivii celebratione clauderemus: renuntiatione præmissa in Pastorem Ecclesiæ illis Johan. Effronio (prior enim paulo ante decesserat) à meridie vero Ecclesiæ Senioribus per suffragia electis & ordinatis, & quæ præterea ex usu illius Ecclesiæ fore visum est constitutis.

102 Ita rebus in Hungaria inferiore (inter Coexules) expeditis, desiderium ad labores meos citò redeundi me incescit: profectiōe in Hungariam superiorem longinquâ, (per milliaria Germanica 60) in tempus aliud dilatâ, cur id fieri non potuerit nunc ad Principem Sigismundum & Tolnajum per literas hinc significari posse: quas & scribere ceperam. Sed hoc intellecto fratres vehementer, ne propositum mutarem, orarunt. Se enim ibi sub Principum Raciorum umbra vivere: cavendum summopere ne illos quacunque ratione offensos à nobis



nobis alienemus. Item, *si illi vocationi meae instabunt, novum è Pol. in Hung. superiorem iter duplo fore longius: nunc illius absolvendi bonum daricompendium*. Collega etiam Chodnicius, pii senis Canisæi pium postulatam meumque promissum, in memoriam revocabat. Quibus expensis assensum dedi, ignotæque mihi viæ duce assumpto, Paulo Veterino, nona die Patakium (Principum sedem) attigi, præsentiam meam Tolnajo primum notam reddens: qui me in Domum suam recepto, Principibus se non nisi à meridie significaturum dixit, ut nos primum nobis ipsis vacare queamus. Hic igitur mihi occasio primum data de turbato in Anglia Ecclesiarum statu dissertandi, & de cavendo ne quid inde contagii Ecclesiæ nostræ trahant monendi &c. Cujus primæ privatæ admonitionis effectus is fuit, ut ille *Si quid erravi emendare paratus sum meliora edoctus*, diceret.

103 Prandio peracto misit in Arcem, adventum meum significans: jussive sumus mox adesse. Ascendimus ergo: ego autem ad Principem Sigismundum in Conclave suum introductus sapientibus ejus alloquiis aures & animum ad horam usque Cænæ pavi: Tolnajo interim ad Principissam matrem digressus. Quod ipse quoque ante cænā deductus Celsitudinem suam honorificè salutavi, benigneque resalutatus (tanquam novus & desideratus in Hung. hospes) fui: datis Tolnajo mandatis, ut Comitatus meo abundanter prospecto, me quotidie ad prandium & cænā ipse deduceret in Aulam &c. Factum ergo ut matutinis & pomeridianis cum Principe Sigismundo soliloquiis totos dies detinerer. Quorum Colloquiorum varia licet argumenta essent, omnium tamen Scopus fuit perconvadere mihi, *ut non ad consiliatantum formanda (de Scholarum Emendatione) dies aut hebdomadas aliquot manerem, sed ad manendum perpetuam vocationem suscipierem*. Subornabanturque primarii Viri (Theologi & Politici) qui privatim mecum agerent. Egerunt ergo variis svasoriis: plerique formula ista usi, *Venilibera nos à barbarie! Quod cum mirarer, meque in Gente illa morum simplicitatem videre, barbariem non videre*, dicerem, respondit unus eorum (Vir Generosus, Principis Consiliarius:) *Si ante annos 30 venisses, vidisses Scyticis insiqualorem: sed D. Alstedius, Piscator, Bisterfeldius, deterferunt jam crassiora, reliqua Tu delues &c.*

[Quod de simplicitate Gentis, non de barbarie dixisse me dixi, id ne quis adulationi tribuat, attingam quædam, quæ mihi voluptati fuere: non observata in cultioribus alibi gentibus. Ex. gr. Observantia juniorum erga seniores; inferiorum erga superiores; illiteratorum erga literatos &c. Si pueri per plateas ludentes aliquem honoratum virum transire vident, à ludo desistunt, transeunti (capitis nudatione & genu flexione) honorem exhibent, demumque illo digresso ad ludum redeunt. Die Dominico Templorum frequentatio diligens; ut Concionis tempore non facile aliquis in platea reperiatur. Cauponæ publicæ die sacro aut ex toto clauduntur, aut coguntur potatores egredi, Templum adire, demumque à Concione redire: & similia.]

104 Cum tandem dicerem, *Non esse me mea spontis, promittere à me ipso nihil posse: esse me illius Ecclesiæ membrum, in qua nemo de seipso disponit solus, sed communi consilio: obligatumque (meorum voluntate) alibi, apud D. Lud. de*



Geer &c. Responsum fuit, Daturam esse Celsissimam Principem Matrem literas ad Ecclesias in Polonia: Illusterrimum verò D. Sigismundum ad D. de Geer, pro impetranda dimissione. Quid hinc facerem? prohibere id non potui: nec abhorrere Gentem erga me tam benignam, meque sibi in Medicum morborum suorum (quos agnosceret, & ab iis liberari peteret) adoptantem. Ubi & illud Christi recurrebat. Matth. 9. 12. Non opus &c. Illi ergò non refragari me amplius tam rigide videntes, Vocationem scripto conceptam, Principumque sigillis munitam cum assignato amplissimo stipendio ad me mittunt, additoque liberali Viatico dimittunt: sed & Curforem Equitem (tum ad securitatem in via, tum ad viam ad me Lesnam discendi) adiungunt &c.

105 Reversus ergo ad meos Lesnam (ipso die qui mihi assignatus fuit, pridie Pentecostes) lætus cum eis dies festos egi: convocatisque deinde primoribus actorum in Hung. rationes (multis cum Epistolis ab Ecclesiis, à Pastoribus, à Principissa) reddidi: congratulantibus mihi & protectionem divinam in tantis itineribus, & optatum in negotiis successum. De Vocatione in Hungariam nihil statui potuit, nisi prius D. de Geer mens pateret; Principibus tamen per Curforem suum responsum fuit, nihil adhuc promittendo vel negando sine D. de Geer. A quo cum altero mense nullum responsum veniret, rediit ex Hung. Curfor, resolutionem sollicitans: iterumque tertio, & quarto. Ut tandem fratres mei (metu amittendi favoris Principum Transylvaniæ, nostris per Hung. adeò necessariis) de dimittendo me saltem ad tempus Consensum inirent. Jussus ergò sum ire, sed sine familia: dareque operam ut per hiemem istam, si possibile, peractis ibi peragendis, redire possem. Ego igitur datus ad D. de Geer literis, securum reddere quæsi, nec mea voluntate istas mecum mutationes (sed divinâ prorsus dispositione) fieri: nec me aliud in Hung. acturum quàm quod laudabili suæ intentioni conforme sit; meliore forsan successu quàm alibi &c. Sed nec ad ista respondit quidquam: sive quòd aliquis frigidam suffunderet, sive quod (pro heroica indole sua) æmulum non ferret.

106 Urgente duce meo, quod Principes in Transylvaniam hiematum abitura essent, festinabam itineribus quàm maximis potui: venique Patakium illis pridie jam digressis, sed eos sequi jussus, Tokainique assequutus, ut mihi Consilarii tres adderentur, impetravi, *Andreas de Klobusits, Principissæ Consiliarius intimus: & Franciscus Vereci, Ecclesiæ Patakinæ Pastor primarius: Johannesque Tolnai Rector.* Postea tamen additi fuerunt alii ex Nobilitate duo, totidemque ex Theologis, ut *illustres Scholæ curatores jam essent sex: quorum auspiciis quid actum fuerit quartum in annum, exstat Didacticorum Tomo III.* Hoc non tacendum: qui primus mei vocandi causa fuit, illum postea primum meum, meliorumque consiliorum, adversarium fuisse repertum Tolnæum! sive quid luminibus metueret suis, sive quod (amicorum consilio) meum *de Independentia æternarum confusionum origine*, tractatulum (anno 1648 ad Anglos scriptum) recudi fecissem.

107 Cujus aversum animum ego videns, à meisque de redeundo monitus, redire malui quàm vivere in lite, & vires profundere in res forsan non profuturas: habuit enim à se potentem factionem. Sed Pr. Sigismundus nullam de



meo discessu mentionem ferre potuit : dicens , cum Sponsa sua (*Henrietta Palatina, Regis B. Friderici filia*) totam Germanicam Aulam adfuturam , praesentia mea tunc maxime opus fore. Adducta etiam fuit , Nuptiarumque celebratae in Junio (Anno 1651) Neogamos copulandi provinciâ ad me devolutâ : quia sponsus Germanicæ , Sponsa verò Hungaricæ & Latinæ lingvæ ignari , ab aliquo Episcoporum Hungariæ copulari non poterant , nemine illorum qui Germanicæ Lingvæ calleret usum reperto. Sed gaudia nostra versa fuerunt in mærores : mox à Nuptiis Sponsus & Sponsa morbo correptis (causæ Deo notæ sunt) deinde vero morte extinctis : Illâ mense Octobri, Illô sequente Februario. Ubi nova mihi occasio dimissionem petendi fuit : sed quam Princeps mater , Scholæque Curatores , audire non sustinuerunt.

108 Interim ad me de Obitu Mæcenatis mei , *D. Ludovici de Geer* , tristis advolat nuntius. Quod causam dedit illi parentandi Heroicasque Virtutes aliena in Gente celebrandi : recitatâ in magna Nobilium , Theologorum , Studioforumque panegyri , velut funebri Oratione. Quam & typis (ut à pluribus legi posset) excubari curavi Exemplariumque partem Amsterdamum (ad *D. Hortonium*) misi , simul dolorem , simul gratitudinem meam testaturus. Ad quod brevi post à Nobilibus *D. Laurentio de Geer* defuncti primogenito , responsum accepi : quò totius Familiæ nomine gratias mihi agens , in Parisiâ studia inquisivit , favoris continuationem adhuc promittens : qui mihi novus ex Hungaria festinandi stimulus fuit. Scripsi ergo ad meos in Poloniam , si me sibi redditum vellent , ipsimet ad Principissam ut scriberent. Et factum : ubi hæc etiam inerant verba ; *Sciat Celsitudo Vestra Comenium apud nos publicam personam esse , absentiam illius diutius ferri non posse &c.*

109 Quibus acceptis Princeps me ad se vocavit , Curatoribusque Scholæ cum Rectore Tolnai simul adesse iussis , in causas impatientiæ meæ serid inquisivit. Respondi , *Quia hic nihil praesentia mea dignum agitur : ludibria potius cum Didacticis meis consiliis patior , passurus majora si diutius maneo.* Cum hæc apertius dici vellent , dixi : *Methodus mea tota eò tendit ut Scholarum Pistrinam in ludos & delicias vertantur : quod hic intelligere nemo vult.* Ingenia prorsus serviliter tractantur , Nobilitatis etiam : Praeceptoribus in tetrico vultu , asperis verbis , verberibus etiam , auctoritatem suam collocantibus , & metui quàm diligi mavolentibus. Quam non esse viam rectam publice & privatim toties monui , semper frustra. Svasi quoque jam ab initio , Actiones aliquas introduci scenicas : experientia certus ad exutiendum Ingeniis torporem , excitandamque alacritatem , non aliud efficacius dari medium. Sed respondebatur , *Nugas istas (Comædias in Scholis agendi) relinquendas esse Jesuitis : me ad seria esse vocatum.* Respondebam : *hæ nugæ in seria ducunt.* Jesuitas hic revera esse filios seculi , prudentes in rebus suis : nos revera improvidos lucis filios in rebus nostris. Illos methodi amenitatibus Ingenia Orbis ad se allicere , exercitiisque id genus Vitæ negotiis idonea reddere : dum nos cum nostris stupemus. Addidi : *Nisi nos in Polonia nostris in Scholis hos etiam exercitii genus haberemus , frigerent omnia : per id autem obtinemus ut non solum nostri filios vos ad Jesuitas non mittant , sed & illinc aliqui ad nos veniant.* Ad quæ illis centibus , adjeci : *Experior verum esse quod ante biennium D. Bisterfeldius* (ex



(ex Transylvania me primum salutans) ad me dixit: Frustra speras quod hic speras. Toto Mundo prius recipi necesse est meliorem Methodum, & Panfophica studia, quam in hac gente: adeo illi consuetudinum suarum tenaces sunt. Hoc testimonium (inquam) expertus jam sum verum esse hic, ubi consveta melioribus præferri legis instar observatur. Itaque dimitti peto.

II0 Hic Princeps ad me, Per vim detinere te non possumus: sed obtestor mane nobiscum per hanc solum hyemem, vique Methodi tuæ nostris Ingeniis pro lubitu experire, plenam tibi facio potestatem. Et ad Scholarchas conversus: Nemo contraire audeat! edico. Annuentibus illis, dixit: Mihi ad hyemandum in Transylvaniam est abeundum (nam & ibi Arces Dynastiaque suas habuit:) manete mecum ad prandium, deinde nobis valedicemus. Mansimus ergo, Principissâ subinde, Ita sit ut mandavi, nemo consilia hæc turbet, ingeminante. Peacto prandio, Principi Currus conscendenti faustum iter, & felicia omnia, precati sumus omnes! ego imprimis tanquam non amplius visurus faciem ejus. Acta hæc mense Novembri.

III Digressâ Principe digredimur & nos. Ego vero ad Rectorem: Quid jam facturi sumus? Exercitiis illis scenicis cujusmodi argumenta deligemus? Ille: Tu videris. Ego, Placetne primum sumi historiam de Josepho? Ille: Absit ut sacra profanari patiar. Ergo de Susanna? Ille: neque hoc, Ego: An sacra profanari dicenda sunt, si pie ac prudenter tractata juventutis memoriæ ad virum represententur? Perieverante illo, profanationem esse, dixi: Lesnensis Scholæ Rector Sebastianus Macer, tentavit Januam Linguarum in Dialogos redactam huc adhibere: sed morbo apoplexiæ prostratus continuare non potuit. Quid si nos id nostra in Schola tentemus? Hoc illi cum non displiceret, ex primis XX Januæ Capitibus primum Actum composui, adolescentulis Nobilibus 52 huc adhibitis.

II2 Primus hic Ludus agitatus fuit in Auditorio minore, præsentibus duobus tantum Scholarchis, D. Præfecto & D. Verecio Studiosisque publicis: [quorum ibi semper centum aluntur, adhibendi hic quidem in privatos Nobilium Præceptores, deinde verò mittendi ad Rectoratus aliarum Scholarum, vel ad Academias.] Ibimira Ingeniorum metamorphosis (ultra meam quoque ipsius spem) apparuit, Ludionibus nostris tam dextre opus peragentibus, ut attoniti spectaremus. Qui enim ante, vix oculos Viri honesti ferre, nec sine balbutie quidquam proferre poterant, hic decenti parrhesia peragebant omnia: nempe privatim prius adhæc aliquoties exercitati. &c. Finito Actu DD Scholarchæ capita conferre, tum per D. Vereci ita me affari: Fatemur, Comeni, nos hæcenus quid mysteriorum Libellus tuus Januæ LL. contineat, & quid utilitatum Juventuti ferat, non intellexisse: nunc oculati sumus testes &c. Et conversus ad juventutem: Gaudete filii vobis contingere hanc felicitatem quæ nobis juvenibus non contigit. Et ad studiosos: Gaudete Vos quoque Fratres, Vobis dari coram spectare quomodo commissam Vobis post hac Juventutem felici manu ductione melius formare, queatis. Ad me tandem: Obtestamur te Comeni, ne à nobis discedas, nisi tota Ianua tua in tales jucundos Actus redactâ. Nos promittimus Exercitia hæc nostris in Scholis, in perpetuam nominis tui memoriam, celebratum iri. Respondi: Honoratissimi Domini



*Scholarchæ, Gratulor huic gratulationi Vestræ, non mea causa, sed studiosæ Vestræ Iuventutis: qui hoc exercitii genus vobis placere videntes, tanto alacriores reddi poterunt &c.*

113 Fama primi hujus Actûs mox longè latèqve sparfa fuit: veniebantqve ab illis qui filios in Schola habebant literæ, de insequuturo Actu mature præmoneri petentes, ut adesse possent. Adventabantqve majore semper numero, ab 18 & 20 milliaribus ut nullum tandem Auditorium capiendæ multitudini sufficeret, sed in area Scholæ, sub dio, peragi necessum esset. Cum verò ad Actum penultimum (qui de rebus Vitæ moralis est) inuitatus fieret Baronum & Nobilitatis concursus: adeoque Tolnai ipse (qui hætenus profanis spectaculis contaminare oculos nolebat) interesse dignaretur, ego Actu finito ut Auditoribus gratias ageret, svadebam (Id autem optima intentione, ad diffensum hic nostrum tegendum) illeqve renueret, ipse Coronam alloquturus surgebam: sed Ecclesiarum Superattendens, *R. D. Paulus Tarzalli*, manu mihi silentii facto indicio, ipse loqui orsus est istis verbis: *Vellejus Paterculus in Fragmentis Historiæ Romanæ scribit, Cæsarem Augustum post omnes devictos hostes, Paceqve Orbe toto constitutâ, Ludis & spectaculis non Romam solum, sed Italiam totam, implevisse. Et ad me versus: Tu Comeni nobis nunc Imperatorem Augustum representas, qui post devictam apud nos Barbariem, jam triumphos agis, Ludisqve ac spectaculis nos oblectas.* Tum Librum quendam proferens Vitam Comenii recitabat (summa mea quid Libri esset admiratione, erat autem *Adriani Regenvolszii Slavonicarum Ecclesiarum Historia*, recens Ultrajecti excusa, per studiosos alata, Superattendenti communicata, mihi eatenus ignota.) Digressa multitudine accedunt ad me Curatores Scholæ (& cum illis Comes Botskai, aliiqve Magnates) amanter mecum de manendo secum agentes, cumqve nullam facerem ipem, significantes, *Principissam è Transylvania scribere, duoqve hæc à me postulare, I Ne ante reditum suum discedam. II Ultimus Actus ut in præsentiam suam servetur:* ad futuros enim Principis etiam Transyl. Legatos. III Se verò tertiam addere petitionem, *ut totam hanc Januæ LL. Comicam praxin ad mundum descriptam sibi ad manus traderem, describendam typis.* Quod feci, Dedicatione ad illos ipsos (Scholarchas) directâ: ut exstat Didact. Parte III. pag. 83 ad 836. usqve.

114 Rediit ergo Princeps mense Majo & cum illa Legati, *Kemeni Janosch Exercituum Dux Generalis, & Mich. Mikes Cancellarius*, Juventutis nostræ coram spectaturi Ludos. Quos cum ipsa quoque Princeps cum Gynæceo spectare desideraret, in Arcis area peragi voluit, & peracti sunt. Legati autem denuò mecum de manendo in Hungaria egerunt: sed fieri non posse respondi, Familia mea cum tota suppellectile jam præmissâ. Rogare me potius ut valedictoriæ Orationi meæ postridie interesse vellent. Quod factum: ego verò illâ finitâ viâ me dedi, à tota Schola & multa Nobilitate, Pastoribusqve in campum usqve comitatus, ibi denuò valedicens. [Possem & in Civitatibus liberis, quas transibam (nominatim *Eperesini & Leutschovia*, ubi Methodus nostra in Scholas jam introducta fuit) à Senatu mihi exhibitos memorare honores: ut me honorifice in Hungariam vocatum, honorificentius dimissum fuisse, pateret.]



115 Conſtitueram vero inferiorem Hungariam denuò tranſeundo, Exultantium ibi cætus viſitare: ſed miſſus in occurſum mihi fuit qvi moneret, me proditum eſſe, & captivandum, ſi per NN tranſiero, ibi enim inſidias jam eſſe poſitas. Per aliam igitur viam ad meos, Leſnam, reverſus, pro Angelica cuſtodia Deum laudavi.

116 Hic verò in novas difficultates incidi Paſtore Cætus Bohemici (*Wenc. Lochario*) brevi pòſt fatis functo, meque rurfum ad illius particularis Eccleſiæ Paſtorales curas ſolicitato. Reſpondi, *me ſuſcepti pridem Operis abſolvendi cauſa Hollandiam meditari*. Hic illi multò magis inſtare, *Extraordinarium opus eſſe extraordinarium, propriâ voluntate ſuſceptum: Eccleſiaſticam vocationem eſſe divinam, hic me adſtringi magis*. Præterea, *hic loci privata diligentia idem agi, elaborataque ad prelum quò vellem mitti, poſſe*. Non ſuffecturum me utriqve provinciæ reſpondi &c. Tum illi medium quærere, & invenire, licere mihi adſciſcere Collegam, qvi ægrorum viſitationes, Baptiſmata, Funera, ſimiliaque minorâ obeat, modo ut ſupremâ inſpectione mihi ſervatâ jam ſecum manerem &c. *Annui tandem, longinquarum peregrinationum ipſe jam quoque ſatur: ſed eâ conditione, ut me Paſſophica elaborare juvarent, certis diebus conveniendo, & cenſuras agendo*. Promiſerunt: Superattendens nimirum Eccleſiarum Poloniæ majoris, *Martinus Gertichius* cum Collega ſuo, aliſque meis. Conveniebamus ergò ſemel hebdomade, admiſſis aliquot etiam Theol. Studioſis: non eò tantum ſine ut attenderent ipſi quoque, ſed ut probata conſenſu ad mundum deſcriberent quifque pro ſe. Quod humanâ prudentiâ volui, ut ſi caſus quicunque intervenirent Exemplaria perire non poſſent omnia. Jam enim *Bel-lum Svedico-Polonicum* ob oculos erat: quod poſtea ingruit & nos perdidit.

117 De his ita conſtitutis ego amicos in Hollandia & Anglia informavi, *hoc unum jam actum iri promittens*, ſicut omnino ſerium fuit mihi propoſitum, Sed ingruentibus mox bellicis tumultibus, civitateque noſtra ab ipſis Polonis in Svecorum poteſtatem traditâ, non potuit Opus non remoras pati. Abſolveramus nihilominus partes priores aliquot, antequam Urbis excidium veniret, Anno 1656 Aprilis 26. Ubi Vice-Comes, & Urbis Senatus cognito Exercitui Polonico jam jam appropinqvanti furioſum eſſe propoſitum Incolas omnes gladio perdendi, Civitatem verò tanquam hæreticum nidum igne abolendi, Panico terrore ita impleti omnes, totaque Civitas, omnium ut obliti omnes vitæ ſolùm ſervandæ deſiderio, fugeremus quâquifque potuit, in vicina Sileſia ſalutem quæſituri. Hoſtis autem veniens, Urbemque hominibus vacuam inveniens, in locum ipſum ſæviit. Poſt trucidatos n. quos adhuc repperat (ſenes & morbosos, fugere nequeuntes) primariaque præda multis centenſibus Curribus abducta, igne plateis duodecim ſimul injecto totum triduum ita uſtulavit, ut præter cineres & rudera nihil ſupereſſet. Atque ibi mea Domuncula etiam, cum Bibliotheca & omni ſupellectile, periit: præterquam quod in Cubiculo meo pridie facta ſcrobe terra obrutum, decimâque poſt die erutum, ad metallatum fuit. Ibi ego quæ maximè ſervata voluiſſem (*Sylvam Paſſophicam, ſive Deſinitionum, Axiomatum, Idearum, per tot annos congeſtarum Theſaurum: & illa jam ad mundum deſcripta &c.*) ſervata non eſſe videns, expavi.



118 In Silesia igitur hebdomadas aliquot hærens, quid jam mihi, & misere disperso gregi meo, faciendum esset variè deliberabam, requisito undecunque consilio: etiamque in Hungariam homine certo ad tristem ruinam nostram illis notificandum misso, quò non ipse tantum revocabar, sed & dissipatus populus invitabatur. Sed me tantas post tempestates Hollandiæ tranquillitas ad se magis trahebat: aut etiam invicina Marchia sub Sereniss. Brandeburgico Electore pace fruendi spes. Quo & festinavi, assumptâ familiolâ meâ, Exulumque qui se qui volebant parte, quibus à Serenissima Electrice Matre (Electore ipso tunc in Prussia agente) exilii sedem Crosnæ & Francofurti ad Viadrum impetravi, dispersisque in Silesiam se huc reciperent scripsi. Verum illorum potiore parte jam in Silesiam superiorem, & Hungariam, & Lusatiam, dilapsâ, pauciores huc commigrarunt.

119. Ego Francofurti amica DD Professorum conversatione usus, & ab illis spe de Serenissimi favore fatus, quomodo mecum Divina providentia porro dispositura esset expectabam. Et ecce è Borussia literas à genero meo, sibi scriptum esse à D. Rulitio (Hottonus enim fatis functus erat) si sciret ubi Socrus suus ageret, ut illi voluntatem D. Laurentii de Geer significaret. Amsterdamum ut se conferret.

120 Hanc igitur novam in Belgium vocationem pro maxime divina agnoscens, amplexus sum, consilio meo Fratribus in Silesia & Hungaria detecto: assumptisque duobus adhuc apud me reliquis Ecclesiæ alumniis (Paulo Hartmanno & Sam. Junio: ille nunc Satburi in Anglia, hinc Puchoviæ in Hungaria, Ecclesiaste) Hamburgum properavi. Ubi quia mihi propter contrarios ventos ultra sex hebdomadas hærendum fuit, assequutæ me sunt Fratrum Polonorum è Silesia literæ (cum trium Silesiæ Principum testimonialibus, de Lesnensi aliarumque in Pol. Ecclesiarum ruina) obtestantes ut si quid subsidiorum ab Ecclesiis exteris solliciturus essem pro meis, se & suos ne excluderem: cum Ecclesia simus una, in una nunc Crucis schola constituti.

121 Quibus ego acceptis, mox in Altenavienfi & Anglicana Ecclesia initium feci: utrobique Christiana commiseratione luculentaque Eleemosyna impetratis, primitias illis mox per cambium in Silesiam misi. Similis successus fuit Embdæ, Groningæ, Amsterodami (Bremam enim adire, & Frisiam transire, obgrassantem utrobique pestem, non licuit.) Sed cum Hagæ & Utrajecti sollicitatio mea sine effectu esset, scripsi Fratribus alios ut mitterent Solicitatores, mihi vacare isti rei non esse integrum: & missi sunt.

[De Groninga speciatim attingam: non alibi illo itinere plus humanitatis obtigisse, atque ibi. Doctorem enim Pasor ob veterem amicitiam Domo sua me exceptum mensa sua frui fecit. D. verò Maresius apud Illustres DD. Ordines (comitialiter tunc congregatos) consilio me juvit: quin & mecum hos & illos è Proceribus salutans, publicum tandem in pleno Ordinum Confessu audientiam impetravit. Unde factum, ut liberalissimo pro afflictis nostris subsidio, me autem cum duobus comitibus meis viatico, dignati fuerint. Quod Christianum beneficium in perpetua sit apud Dominum memoria.]

122 Quid verò mecum Amsterodami actum sit, referam è Diariis meis ac-



curatè. Benigniffimus Mæcenas meus facta provifione de honefto hospitio & menfa mihi, cum duobus illis Amanuensibus meis, mox in labores meos in-  
qvifivit. Exhibui, *De Emendatione corruptarum Rerum Consultationis partes prio-  
res duas* (*Panegerfiam & Panaugiam*) Hamburgi denuò ad mundum (è conser-  
vatis maculaturis) difcriptas. Quas ille (cùm Latinæ lingvæ non fatis potens,  
effet) in Gallicum transferri fecit, perfpectoque argumento ad prælum dari  
juffit, reliqvas partes interim paulatim perfici poffe. Conductus ergò Typo-  
graphus, Opufque inchoatum.

123 Quia verò Ultrajefti ftudiofos Hungaros, recens è patria venientes,  
inveneram, confpectis apud eos libellis meis Pataki (à difceffu inde meo) ex-  
cusis (imprimis SCHOLA LUDUS) fumfi eos mecum, & oftendi  
*D. Rulicio*, ille aliis. Mox cum illo vocatus fui ad *D. Confulem Witfonium*:  
interrogatusque (præfentibus duobus DD Scholarchis) de omnibus in Hun-  
garia exantlatis laboribus, recensui. Conclufioque facta de conveniendo ite-  
rum majore numero, poftquam primarius Conful, *D. Cornelius Graaf*, Ha-  
ga domum redierit: fe interim Libellos iftos ad perluftrandum retenturos. Poft  
dies tamen aliquot SCHOLAM LUDUM ad *D. Rulicium* remittentes, ad  
prælum dari iufferunt: traditusque fuit Bibliopolæ, *Abrahamo de Burgh*, &  
prodiit in octavo.

124 Hoc mirabile vifum: mihi certè Divinæ Providentiæ veftigia ubique  
venerari feto. Interrogaverat *D. D. Witfon*, *Cur non familiam mecum adduxiffem*  
&c. Et ecce à Conjugeliteras, quibus mihi Academiam Francofurtenfem pe-  
fte diflipatam, fibique Dominos Profeffores me feqvendi authores fuiiffe nun-  
tiabat: & fe jam effe Hamburgi, quid fibi porrò cum liberis agendum fit, ut  
ficnificarem. Adii ergò Mæcenatem, remque inſperatam aperui: qui ſubri-  
dens, *Veniat huc*; inquit, *& habebimus te hic totum*. Factum itaque ut veniret,  
& quia prius hospitium anguſtum fuit, conductæ ampliores ædes.

125 Sub Novembris finem convenit me *D. Rulicius*, nuntians mihi Am-  
pliſſimos *D. D. Conſules* iniviſſe conſilium, *de offerenda mihi honoraria Profeſ-  
ſione, ſi ſuſcipere vellem*; iſvadenſque variis argumentis ut ſuſciperem: auditis  
tamen rationibus meis (reſpectu diſperſi gregis mei) urgere diſtitit. Sed re-  
verſus 5. Dec aliud nuntiavit: *Mandatum ſe habere à quatuor regentibus DDDD.*  
*Conſulibus* (Jam enim *D. Graaf* redierat) *petitionem eorum ad me deferendi: ut*  
*ergò vel ad unius anni ſpatium ſuſſiſtere ne recuſem, proviſuros mihi de ſuſtentatio-*  
*ne; non jam ad profeſſionem, ſed ad Librorum meorum editionem*. Quo ego au-  
dito, laudabam Dei paternam de me curam, exaggerante hoc beneficium (Dei  
& Magnifici Senatus) ipſo dilecto amico Rulicio: jam mihi per dies Vitæ pro-  
ſpectum fore, jamque me occaſiones habiturum optatiſſimas omnia mea eden-  
di. *D. de Geereſſe* quidem Patronum incomparabilem, ſed unum: Unum mori, *Col-*  
*legium non mori* &c. Rogavi ergò ut de his cum Illo ageret, ut quid adhæc dictu-  
rus eſſet ne ignoremus. Nondum, reſpondit: conveniendi enim ſunt nobis  
DD Conſules prius adhuc: ubi tu pro favore oblato gratias ages, mentemque  
illorum plenius cognosces. Adivimus ergò (7 Dec) primum *D. Witſonium*,  
tum *D. Tulp*, tandem *D. Graeff*. Omnes iſvaserunt manere hic, donec omnia  
mea,



mea, quæ parata haberem, ederentur: in specie quia D. de Geer in Realia sump-  
tum facturum esset, sibi Didacticarum fore (D. Tulp addidit, Ut Urbs nostra ho-  
norem inde habeat; D. Graaf, ut nostra quoque Juventus fructum inde capiat) ut-  
que proximo die Martis, venire in Curiam. Veni (comite Rulicio:) &  
significatum mihi est, ad maiorem alacritatem assignatos mihi esse in singula  
trimestria 200 Florenos, mandatumque jam esse Quæstori &c.

126 Quæ D. Rulicius D. Patrono meo significavit: promittens primum  
Opus esse processurum, minora hæc (Didactica) leviori brachio tractanda,  
cum parata jam sint: nisi quod revisione aliqua, & sphalmatis repurgatione,  
opus erit. Quibus optimus Patronus acquievit, meque ipse conveniens, & ceu  
novæ vocationi gratulans, divinam benedictionem apprecatus est.

127 Interim maleferiati de JANUA nostra (utrum sibi à præsentia mea va-  
nè aliquid me videntes an verò ex malitia mera, haud scio) spargere ceperunt,  
Totam sciatere Barbarismis. Quod cum amici mihi narrarent, & non tacendum  
putarent, exhibereturque mihi Barbarismorum catalogus, scripta fuit Pro La-  
tinitate Januæ Comenianæ Apologia.

Quæ Magnificis DD. Consulibus exhibita id effecit, ut Aristarchis quidem  
silentium impositum, mihi autem id non curare, potius Didacticorum editionem  
maturare, mandatum fuerit. Festinabam ergò in prioribus Tomis tribus (Elaboratorum sc. in Polonia, II in Svecia. III in Hungaria) quartò,  
Actorum Amsterodami. Ubi sub finem (pag. 117 &c.) ad Illustres D. D. Cu-  
ratores iterum de vanis adversus me murmuribus querelas detuli.

128 Quum autem sub initium Anni 1658 Opus Didacticum à prelo exiret,  
Magnificisque DD. Consulibus & Societati Indicæ (consilio quorundam è me-  
dio ipsorummet) oblatum esset, benignissimè fuit utrinque exceptum, & li-  
beralioribus quàm sperare poteram præmiis remuneratum. Mox etiam  
(26 Febr.) cum Rulicio vocatus fui ad D. Consulem Witsionum: qui à DD.  
Consulibus & Scholaribus mandatum se habere dixit, nuntiare mihi, Labores  
meos Dedicationemque illorum sibi grata esse; cum ex eorum lectione quantum boni  
Christianæ Juventuti provideatur percipiant: optantes ut tam salutarium cogitatio-  
num fructus hac in Urbe maturescere, indeque ad alias gentes dilatari queat. Quæ de  
re mecum acturos hebdomade sequenti electos à Senatu viros: quod in antecessum  
mihi significari. Optare tamen in majoribus quoque illis, Pansophicis, successum:  
velleque à me postulare, si Medulla Pansophiæ aliqua confici possit ad Gentibus Ma-  
homedanis & paganis (cum quibus hinc inde per Orbem commercia nostri habent)  
Christianæ Religionis veritatem facilius, ac plenius demonstrandum. Scripsisse  
quidem tale quid, tali etiam fine, Hugonem Grotium, uti notum: nos tamen à  
Te (inquiebat) aliquid strictius, brevius & ad scopum accommodatius, expectabi-  
mus. Et quia tuam tibi Bibliothecam perisse intelleximus, si publica nostra usui tibi  
esse poterit offerimus tibi ejus copiam: daturi tibi illius clavem unam (uti DD. Con-  
sules quisque pro se habent) sicut & ad proximum conclave, ut quoties placebit  
ingredi & egredi liceat. Pro quo insperato favore quas debui gratias egi, quic-  
quid à me proficisci posset fideliter pollicitus.







ISBN 963 9206 13 X



9 789639 206137



# COMENIUS APOLÓGIÁJA